

MÓCSY ANDRÁS
PANNONIA A KÉSŐI CSÁSZÁRKORBAN

KLTE Egyetemi Könyvtár
DEBRECEN

0283 9318

APOLLO KÖNYVTÁR

4.

SZERKESZTI

HARMATTA JÁNOS

AKADÉMICAI KIADÓ, BUDAPEST 1974

386 G07

MÓCSY ANDRÁS

PANNONIA A KÉSŐI CSÁSZÁRKORBAN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1974

386607

MOCSY ANDRÁS

АИНСИНА

А. МОСЬ

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ISBN 963 05 0294 1

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1974 · Mócsy András

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР

ELŐSZÓ

Ez a könyv folytatása az e sorozatban megjelent „Pannonia a korai császárság idején” c. könyvemnek, amelynek előszava érvényes erre a kötetre is. Ismételések elkerülése végett feltételeznem kellett, hogy az olvasó ismeri az első részben ábrázolt eseményeket és folyamatokat, amelyek természetesen előzményei az itt elmondottaknak.

Budapest, 1973. augusztus

Mócsy András

I. A DUNAI VÁLSÁGOK ÉS AZ ILLYRICUMI SZOLDATESZKA

1. A NAGY HÁBORÚ KITÖRÉSE

„Míg folyt a parthus háború, kitört a markomann, amelyet az illetékesek ügyessége sokáig elodázott.” Ez olvasható a *Historia Augusta* Marcus-életrajzában (12, 13), és ebben az adatban nem is szükséges kételkednünk. Hogy a markomann háborúra 162-ben, a parthus háború kitörésekor még nem lehetett számítani, már maga az a tény is elegendően bizonyítja, hogy Marcus a legio II. adiutrixet keleten vetette be. Aquincumban csak a legio IIII. Flavia egy vexillatiója helyettesítette. Ha a Dunánál 162-ben közvetlen háborús veszély állt volna fenn, Marcus nyilván nem a legfontosabb dunai legiók egyikét rendelte volna keletre. A parthus háborúban részt vett ezen kívül majdnem minden dunai legio vexillatiója is. Mindez elegendően bizonyítja, hogy a Dunánál nyugalom volt. A háborús veszély a Dunánál csak később lett nyilvánvaló; ekkor Marcus még új legiók felállítására is elszánta magát. A pannoniai, és talán a noricumiai és daciai helytartók érdeme, hogy a fenyegető háború kitörését sikerült diplomáciai eszközökkel addig halogatni, amíg a parthusok ellen vonult csapatok hazatérhettek a Dunához.

Fontos körülmény a háború okainak megítélésénél, hogy a háború kitörését néhány évig sikerült tárgyalásokkal megakadályozni. A helytartók hosszantartó tárgyalásokat folytattak a szövetséges barbár fejedelmekkel, ami viszont csak azért volt lehetséges, mert a kliens fejedelmek olyan követelésekkel léptek fel, amelyeknek a teljesítését nem látták teljesen kilátástalan-

nak. Ez annyit jelent, hogy a tárgyalások a szövetségi rendszer keretében kezdődtek; a helytartóknak sikerült a tárgyalások során azt az illúziót kelteniök tárgyaló partnereikben, mintha követeléseiket legfőbb helyen mérlegelnék és teljesítenék. Ezek a követelések azonban újszerűek és példátlanok lehettek, mert különben a császár nem tartotta volna szükségesnek, hogy már a tárgyalások folyamán komoly háborús előkészületeket rendeljen el. Két legio (a II. és III. Italica) felállítására már magában véve is olyan intézkedés volt, amely nem illett bele a szokásos határháborúk keretébe, amelyeket időről időre viselni kellett a szövetségi szisztéma ellenére vagy éppen annak érdekében. A barbárok rendkívüli követelései rendkívüli katonai intézkedéseket váltottak ki, és ez olyan körülmény, amelyre különös súlyt kell fektetnünk. Az új legiók felállítása leginkább azzal magyarázható, hogy a császár új provinciákat szándékozott létrehozni. Marcus állítólag két új provinciát akart a birodalomhoz csatolni, Marcomanniát és Sarmatiát. Ha helyes a feltevés, hogy a két új legiót a tervezett két új provincia számára állították fel, akkor azt a következtetést is le kell vonnunk, hogy Marcus a háború kitörése előtt vette tervbe Marcomannia és Sarmatia provinciák létrehozását. Habár a *Historia Augusta* (vita Marci 24, 5; 27, 10) ennek a tervnek a megghiúsulását egyszer Avidius Cassius felkelésének a rovására írja, egy másik alkalommal pedig Marcus halálával magyarázza — már ebben is ellentmondás rejlik —, mégis úgy tűnik, hogy a barbárokkal való tárgyalások megszakadásakor, a háború kitörésekor már felhagytak a hódítási tervekkel. A legio II. Italica ugyanis nem sokkal felállítására után kótábort kapott Noricumban (Ločice), és mindkét új legiót Marcus utolsó éveiben már végleges táboraikba (Castra Regina = Regensburg és Lauriacum) rendelték, mintha már lemondtak volna arról, hogy az újonnan meghódított területekre küldjék őket. Ezek szerint Marcus már 166/167 körül feladta hódító terveit, amiből arra következtethetünk, hogy épp a háború

kitörése készítette erre. Marcomannia és Sarmatia terve ezért a helytartók és a dunai barbárok tárgyalásai kapcsán keletkezhetett. De hogyan?

Kézenfekvő, hogy a barbárok követeléseit későbbi magatartásukból és szándékaikból következtessük ki. Cassius Diónál találunk adatokat erre. A háború folyamán ismételten szóba került, hogy barbár csoportok „megadják magukat a császárnak”, vagy fegyveres segítségüket ajánlják fel, ha cserébe földet adnak nekik valamelyik provinciában, vagy kimondottan megkísérelték, hogy a birodalomban letelepedjenek, amit Marcus néhány csoportjuknak meg is engedett. A barbárok valószínűleg ugyanezekkel a követelésekkel léptek fel már a háború kitörése előtt, a tárgyalások során is, ami látszólag teljesen újszerű mozzanat a római-barbár kapcsolatokban, s ami római részről szintén újszerű reakciót válthatott ki.

Talán meglepő, hogy a barbárok, akik az elmúlt évszázadokban jó néhányszor fegyvert ragadtak Róma ellen, és akik ellen hatalmas hadsereget kellett készenlétben tartani a Dunánál, hirtelen római szolgasággal akarták volna felcserélni szabadságukat. A római hadsereg a 2. században minden volt inkább, mint offenzív sereg. A korabeli híradások, Florustól Tertullianusig, épp az ellenkezőjét bizonyítják: Róma hódításainak a haszna kérdésessé vált, a limest úgy tekintették, mint a „birodalom falát”, amelynek nemcsak az ellenséges támadások elleni védelemben látták a célját, hanem abban is, hogy a barbárokat kizárta a birodalomból: „hány barbárt rekesztettünk ki!” — kiált fel Tertullianus (de pallio II, 7). Ehhez a biztonsági politikához Augustus óta szervesen hozzátartozott az a szerteágazó szövetségi rendszer, amelyet a Rajna-jobbparti és a Duna-balparti barbár államokkal kiépítettek. A „barbárok kirekesztése” a birodalomból a külpolitika egyre nagyobb problémájává vált, amit könnyen megérthetünk, ha közelebbről szemügyre vesszük a barbár határszomszédok kényes helyzetét. A barbár fejedelmekkel kötött szerző-

dések szerint a szerződő felek kölcsönös fegyveres segítséggel tartoztak egymásnak, ami természetesen sosem jelentette azt, hogy Róma is hajlandó lett volna fegyveresen beleavatkozni a rivalizáló barbár államok vagy fejedelmek ellenségeskedéseibe. Ezzel szemben a barbárokra kellett arról gondoskodniuk, hogy a határnál nyugalom és béke legyen, aminek fejében Róma a hozzá hű barbár fejedelmeket és kíséretüket a birodalom jólétének és luxusának részeseivé tette. „Ritkán fegyverrel, gyakrabban pénzzel” volt ennek a szövetségi politikának a jelszava, amiből a szövetségeseeknek előbb-utóbb azt a következtetést kellett levonniuk, hogy előnyösebb Róma alattvalóinak, mint szövetségeseinek lenni.

Hogy miért épp a 2. század 60-as éveiben vált ez a probléma aktuálissá, világos. A markomann háborúk végső soron a gót vándorlásra vezethetők vissza: a 2. század első felében megkezdődött észak- és kelet-európai nagy népmozgalmak és népeltolódások elérték a Római Birodalommal szomszédos népeket és észak-déli vagy kelet-nyugati irányban is nyomást gyakoroltak a limesre. A háborút megelőző tárgyalások nyilvánvalóvá teszik, hogy a Rómával szövetséges dunai barbárok eleinte megpróbálták, hogy Rómához csatlakozzanak, vagy hogy Rómát megnyerjék a mozgásba lendült barbárok elleni harcra. Róma erői azonban keleten voltak lekötve, ezért a dunai provinciák helytartóinak minden okuk megvolt, hogy egy háborús konfliktust elodázzanak. Ennek sikere bizonyíték arra, hogy a barbár határszomszédoknak kezdetben nem állt szándékukban hadat viselni Róma ellen. A tárgyalások során aztán felmerült a Pannoniával szomszédos barbár területek provincializálásának a lehetősége is, ami az akkori helyzetben a fenyegetett dunai barbárok számára szívesen fogadott megoldás lehetett. Elsőnek minden valószínűség szerint nem is a markomannok, quadok és szarmaták, hanem a tőlük északra élő langobardok, obiusok és talán a vandálok lépték át a limest és támadták meg mintegy hatezren a Brigetio körüli limes-szakaszt. A Pannonia

Superiorban állomásozó hadsereg két auxiliáris csapatának azonban sikerült a támadást azonnal visszavernie. Cassius Dio (LXXI, 3, 1) ezt a támadást egy nagy békekövetséggel köti össze, amely Iallius Bassusnál, Pannonia Superior helytartójánál kért békét. Ezt a követséget Ballomarius, a markomannok királya vezette, aki nem kevesebb, mint 10 követet vezetett Ialliushoz, minden népből egyet. Amennyiben ez a követség a langobardok és obiusok támadásával függ össze, ebben a szövetséges fejedelmek utolsó kísérletét kell látnunk, hogy biztosítsák Róma fegyveres segítségét. Különböztetve miért éppen a markomannok kértek volna békét, ha a támadók mások voltak? Északi szomszédaiknak a támadását viszont indokként jól fel tudták használni. Az a tény, hogy 11 nép egyszerre, ugyanazzal a céllal követeket küldött Carnuntumba, anélkül, hogy előzőleg közös akciót hajtottak volna végre — mert hiszen Iallius Bassus helytartósága idején nincs adatunk 11 nép frontális támadásáról — eléggé feltűnő.

Nagyon valószínű tehát, hogy a háború első szakasza azzal telt el, hogy Róma szövetséges határszomszédai Pannonia barbár előterében megkísérelték kieszközölni Róma fegyveres támogatását vagy pedig a birodalomba való felvételüket. Végül nem maradt más hátra számukra, mint hogy háborút helyeztek kilátásba, amennyiben nem nyernek felvételt a birodalomba: „ha be nem fogadják őket”. A *Historia Augusta* e kifejezése (nisi reciperentur) kétféleképpen értelmezhető: befogadás a birodalomba, amennyiben egy provinciában földet kapnak, vagy felvétel, amennyiben országuk lesz provinciává.

Hogy Marcus ilyen körülmények között miért nem akarta fegyveres segítség nyújtásával vagy a receptióval a fenyegető veszélynek elejét venni, nem lehet tudni. Talán a nem éppen szilárd barbár dinasztiaikkal való sokévi tapasztalatok voltak döntőek abban, hogy távol tartotta magát egy szoros fegyveres szövetségtől, talán éppen a langobard támadás visszaverése keltette azt az

illúziót, hogy a veszély nem olyan nagy, mint azt a szövetséges barbárok beállították.

② A MARKOMANN-SZARMATA HÁBORÚ

A kormányzat habozása odavezetett, hogy Róma váratlanul egy nagy barbár koalícióval találta szembe magát, amely egy sor katasztrofális vereséget mért Rómára. A legelső megrázkódtatás volt egyszersmind a legerősebb is. A markomannok és quadok megrohanták a pannoniai limest, az Alpok szorosain keresztül Észak-Itáliába vonultak és Aquileia ostroma után kifosztották Opitergium városkáját. Ennek a betörésnek nagy visszhangja volt, hiszen Itália évszázadok óta meg volt kímélve külső ellenség támadásaitól. Még Lukianos is ír róla (pseudom. 48) és kétszáz évvel később Ammianus Marcellinus (XXVIII, 6, 1) is említi.

Ennek a betörésnek az időpontja vitás, és a háború első éveiben az események kronológiája is teljesen bizonytalan. Mint a kevés biztos időpontok egyikét, a 168-as évet kell kiemelni, amikor Marcus és Verus jelentékeny haderővel Aquileiánál ütötték fel főhadiszállásukat. Akkoriban érte el a pestis a nyugati provinciákat és Itáliát. A császárok 168-ban hozták a legfontosabb intézkedéseket Itália biztosítására, ugyanis ebben az évben hoztak létre a Juliai Alpok előterében egy rendkívüli parancsnokságot praetentura Italiae et Alpium néven (ILS 8977) és megkezdték a dunai provinciák megtisztogatását a benyomult barbároktól. Az év végén a pestis mégis arra kényszerítette a császárokat, hogy visszatérjenek Rómába: útközben, 169 elején hirtelen meghalt Verus. Bár kétségtelenül nagyon kevésbé ismerjük az eseményeket, azok logikája mégis amellet szól, hogy Aquileia ostroma és Opitergium kirablása inkább a császárok aquileiai tartózkodása előtti időre esett. A 167-es év Dacia számára is végzetes volt, amint ezt különösen az aranybányákból származó viasztáblák

bizonyítják. Marcus és Verus személyesen vezették a barbárok kiűzésére irányuló akciókat Pannoniában és Daciában; Verus Daciában és Moesiában tevékenykedett. A legio V. Macedonicát 168-ban Alsó Moesiából Daciába, Potaissa táborába helyezték.

Marcus valószínűleg nem sokat időzött Rómában. 169-ben az összes fronton harcok folytak a germánokkal és szarmatákkal, a részleteket azonban nem ismerjük. Csupán annyit tudunk, hogy a parthus háború kipróbált hadvezére, M. Claudius Fronto, akit Dacia és Moesia Superior együttes helytartóságával bíztak meg, sikeresen küzdött a germánok és szarmaták (jazigok) ellen, de legkésőbb 170-ben elesett (ILS 1098). Abból a tényből, hogy Moesia Superiort és Daciát egy parancsnok alatt egyesítették, arra következtethetünk, hogy a rómaiaknak az alföldi jazigok frontális támadásával kellett számolniuk. Moesia Superior nem volt közvetlen veszélyben; seregét legkésőbb Claudius Fronto halála után egy legióval csökkentették, mivel a provincia helytartói egy ideig praetori és nem konzuli rangúak voltak. Pannonia Inferiort viszont akkoriban talán konzuli rangú helytartók igazgatták; tehát az alsópannoniai sereghez egy második legiót osztottak be (nem tudjuk egyelőre, hogy melyiket). A háború súlypontja Pannoniában volt és maradt is, ahol Marcus személyesen is jelen volt. 171-ben elesett Macrinus Vindex praefectus praetorio.

Ez a vereség eléggé jellemző a kritikus helyzetre. Mégis úgy látszik, hogy ez volt a háború fordulópontja. 172-től kezdve offenzíva kezdődött Claudius Pompeianus, a két Quintilius: Maximus és Condius és nem utolsósorban Pertinax vezetése alatt, Marcus állandó jelenlétében, egy olyan expedíciós hadsereggel, amelyet sok legio vexillatióiból állítottak össze. Sokat ennek az évnél az eseményeiről sem tudunk. Marcus két éven át Carnuntumban tartózkodott, azután rövid időre Sirmiumba ment. Elmélgéseiinek egy részét Pannoniában írta: két könyvét is azzal fejezi be, hogy megadja

a helyet, ahol írta: „Carnuntumban”, illetve „A Granua (= Garam) partján, quad földön”.

A 172-ben megkezdett hadjáratok sorrendje egy jól átgondolt tervre enged következtetni, amely abból állt, hogy a haderőt egy területre és néhány szomszédos nép ellen koncentrálták; az első offenzíva a quadok és szomszédaik (pl. a cotinusok) ellen irányult, akik a koalíció központját alkották. A római Marcus-oszlop képsora minden valószínűség szerint ezzel az offenzívával kezdődik. Hogy a rómaiaknak ezúttal sem volt könnyű dolguk, mutatja az ókeresztény irodalomban gyakran elbeszélte esőcsoda, amely azonban nem Marcus, hanem Pertinax táborában játszódott le a cotinusok földjén. Végül a quadokat és szomszédaik közül néhányat legyőztek, és Marcus olyan feltételeket szabott, amelyek egy még be nem fejezett háború jegyében születtek: azon kívül, hogy a quadok kötelesek voltak a foglyokat (állítólag 30 ezret), az elhajtott jószágot és természetesen a szökevényeket visszaszolgáltatni, és egy Marcus által ki-nevezett vazallus királyt, Furtiust elismerni, megtiltották nekik a limes menti vásárhelyek látogatását, első-sorban azért, hogy ilyen módon a még le nem győzött markomannokat és jazigokat távol tarthassák. A legfontosabb és legjellemzőbb azonban az a tény, hogy Marcus a quadok egynémely csoportját befogadta a birodalomba és letelepítette különböző dunai provinciákban és Itáliában. Hogy a háború színterén, Pannoniában, Moesiában és Daciában ellenséges népeket tele-pítettek le, ahol pedig könnyen együttműködhettek volna az ellenséggel, fényt vet az egész háború jellegére. Barbárokat ugyanis csak abban az esetben lehetett egy fenyegetett provinciában letelepíteni, ha azokat pusztán a birodalomba való felvétel ténye kielégítette. Hasonló tendencia figyelhető meg a vandálok esetében is, akik Daciában nyertek felvételt. Ők azonban éppen azért, mert csak nemrég lettek a birodalom szomszédai, problémákat okoztak a helytartónak. A birodalom alatt-valóivá lett quadokról nem hallunk többet.

A quad problémát új király beiktatásával nem lehetett megoldani. Amikor Marcus 173-ban megkezdte markomann hadjáratát, fellázadtak a quadok is és elmozdították a Róma által állított királyt, Furtiust. Bár a quadok által javasolt király, Ariogaesus, tárgyalni akart Marcussal, Marcus a markomann expedíció sikerét látva nem bocsátkozott tárgyalásokba. A markomannoknak állított békefeltételek nem különböztek azoktól, amelyeket pár évvel korábban a quadoknak szabtak. Csak annyi újat tartalmaztak, hogy a markomannoknak egy széles sávot ki kellett üríteniük a Duna mentén. A markomannokkal szomszédos népek elleni hadműveleteket szintén siker koronázta. Csak annyit tudunk, hogy legyőzték a naristákat, akik Felső-Pannonia előterében, a markomannok és quadok közt éltek. Királyuk, Valao, egy auxiliáris praefectus kezétől esett el. Hasonló hadműveleteket tételezhetünk fel a markomannok más szomszédai ellen is, ugyanúgy, ahogy 172-ben a quadok szomszédai ellen is harcoltak.

A mondottak alapján Marcus sokoldalú intézkedéseket tett a dunai germánok pacifikálására. Alkalmazta a vazallus fejedelmek beiktatásának régi módszerét, de kombinálta ezt barbár népcsoportoknak a birodalomba való betelepítésével, ami utoljára valószínűleg a Iulius — Claudius-i időben fordult elő. A határzóna kiürítése, amely által a limes előterében senkiföldje keletkezett, ugyanúgy csak a szükség által diktált rendelkezés lehetett, mint a vásárhelyek látogatásának a tilalma a limesnél. Nem világos egészen, hogy a tisztek által gyakorolt szigorúbb ellenőrzés az egyes népek felett a szükségintézkedésekhez számítandó-e. A markomann expedíció alatt a quadok elpártolásával kapcsolatosan hallunk először arról, hogy a cotinusok bántalmaztak egy római tisztet, mégpedig a híres katonai szakírot, Tarruntenus Paternust, akit nyilván a 172-es békekötés után küldtek föléjük parancsnoknak egy csapatosttal. A háború második szakaszában valószínűleg minden törzs kapott római csapatot egy tiszttel, akit azzal

bíztak meg, hogy az összes kormányzással kapcsolatos kérdést ellenőrizze. A cotinusokat, miután azok Tarruntenus Paternust elűzték, legyőzték és akkor vagy valamivel később, Pannoniában telepítették le őket. Előbb-utóbb a naristák is bekerültek Pannoniába.

173 végén már csak a jazigok legyőzése volt hátra. Úgy látszik, ők nem voltak olyan veszélyesek, vagy problémájuk nem olyan égető, mert Marcus az év végén el akarta hagyni Pannoniát. Miután azonban a jazigok 173/174 telén a befagyott Dunán át betörték Pannoniába, Marcus Sirmiumba tette át főhadiszállását és Pannoniából kiindulva megkezdte harmadik hadjáratát. Egyidejűleg megszüntették vagy enyhítették a markomannok elleni szükségintézkedéseket: megengedték nekik, hogy meghatározott napokon és helyeken látogassák a római vásárokat és a kiürített határsávot felére csökkentették. Annál nehezebbnek bizonyult ellenben a jazigok elleni felépítés, miután azok északi szomszédaiktól, a quadoktól, segítséget kaptak. A quad király, Ariogaesus, aki közben Marcusszal is tárgyalt, nyilván úgy akart nyomatékot adni követeléseinek, hogy támogatta a jazigokat. Nem tudjuk, hogyan és mikor, azonban sikerült Marcusnak lecsendesítenie a quadokat, elsősorban valószínűleg azért, hogy foglyul ejtették Ariogaesust. A jazigok feletti győzelem már valószínűleg 175-re esik. A jazig király, Banadaspus, már az első győzelem után, 174 elején tárgyalni akart a rómaiakkal, Marcus azonban még nem volt megelégedve az eredménnyel és visszautasította a felajánlott vazallusi szerződést, mire Banadaspust saját alattvalói ejtették foglyul. Marcus csak később, egy nagyobb győzelem után bocsátkozott tárgyalásokba a másik királlyal, Zanticussal. A feltételek ezúttal is szigorúak voltak: a jazigoknak kétszer akkora határsávot kellett kiüríteniük, mint a markomannoknak, s egy 8000 főnyi csapatot kellett kiállítaniuk. A jazigok állítólag 100 000 római hadifoglyot szolgáltatottak vissza. Cassius Dio szerint Marcus további intézkedéseket akart tenni ellenük (LXXI, 17),

Avidius Cassius felkelése azonban megakadályozta ebben. Így a nagy offenzív periódus lezáródása 175-re esik.

A nagy háború második szakasza (177-tel kezdődik. Azokat a súlyos békefeltételeket, amelyeket 173/174-ben szabtak a barbároknak, Marcus nem tarthatta huza-mosabb időre alkalmas megoldásnak, az ellenségeskedés azonban a barbárok kezdeményezésére tört ki; hogy Marcus miképp akarta megoldani a dunai barbárok problémáját, nem tudjuk, annál kevésbé, mivel a 177 utáni új helyzet új tervek is szükségessé tett.

A 177-től 180-ig tartó évek kronológiája sem teljesen tisztázott, de mégis jobban ismerjük, mint a háború első szakaszáét. 177-ben a barbárok — hogy csak a germánok egyedül-e vagy a jazigok is, nem dönthető el — betörték Pannoniába. Marcus ugyan nemsokára elfogadta az imperatori üdvözlést, de még abban az évben elesett Bassaeus Rufus praefectus praetorio, és a többi hadvezér sem tudott további sikereket elkönyvelni. 178 nyarán a két császár — Marcus és Commodus — kénytelen volt személyesen megjelenni a hadszíntéren. 179 közepén legyőzték a jazigokat és az Északkeleti Kárpátokban élő burusok törzsét, a jazigokkal pedig békét kötöttek. A feltételek szerint a jazigok nem közelíthették meg a dunai szigeteket és nem tarthattak hajókat a Dunán. Ezzel szemben bizonyos kedvezményekben részesítették őket, mégpedig elsősorban abban, hogy Dacián keresztül a helytartó felügyelete mellett érintkezhetek az Al-Dunánál élő törzsi rokonaikkal, a roxlánokkal, továbbá hogy meghatározott napokon felkereshették a Duna-parti római vásárhelyeket.

Marcus a 179-es év második felében formálisan elfoglalta a markomannok és a quadok földjét, és 179/180 telén sem vonta ki csapatait. Cassius Dio szerint a római megszálló csapatok létszáma 40 000 főt tett ki (LXXI, 20); ha ez a szám megbízható, akkor ez a sereg olyan nagy volt, mint a két Pannonia provinciális serege. Úgy látszik, hogy az egész expedíciós hadsereg a bar-

baricumban töltötte a telet. Hogy ez a megszállás végső soron a markomann és quad föld provincializálását szolgálta volna, nem deríthető ki 180 tavaszának az eseményeiből, amikor Marcus megakadályozta, hogy a római megszállással, helyesebben a katonák viselkedésével elégedetlen quadok északra kivándoroljanak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a quadok azok után a keserű tapasztalatok után, amelyek természetesen minden megszállással együtt járnak, már nem kívánták többé provincializálásukat, Marcus azonban éppen akkor akarta megbékíteni őket, mint leendő alattvalókat; azonban Cassius Dio épp ezt az epizódot hozza fel annak bizonyítására, hogy Marcus csak meg akarta büntetni a quadokat, de nem akarta földjüket is meghódítani. Dacia helytartója, Vettius Sabinianus, ugyanebben az évben ugyancsak megakadályozta a szabad dákok kivándorlását, és Dacia provinciában telepítette le őket.

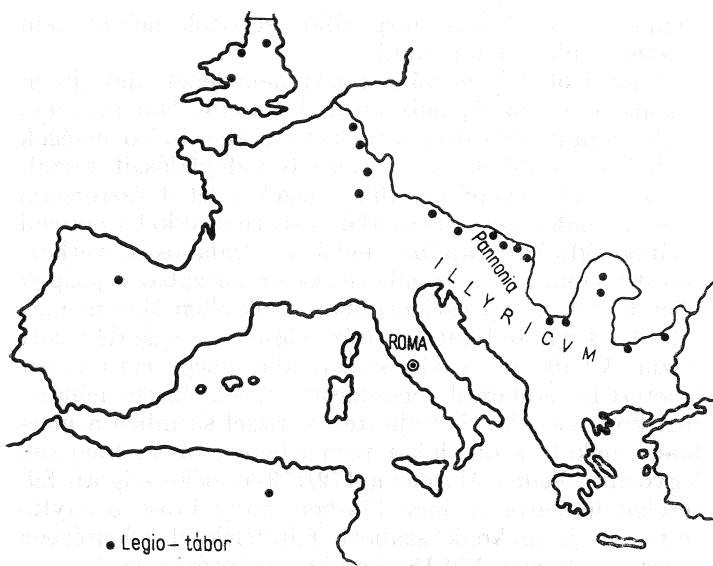
3. A KÜLPOLITIKAI RENDEZÉS ÉS A VÉDELMI REFORMOK.

PANNONIA KULCSHELYZETE

Miután Marcus 180. március 17-én Vindobonában meghalt, Commodus folytatta a háborút. Augusztusban kivívott egy győzelmet, amely mint a „második germán hadjárat” lezárása, elegendő alapot adott ahhoz, hogy békefeltételeket lehessen szabni. 180 őszén Commodus Pannoniából visszatért Rómába. A békefeltételek csak egy újdonságot tartalmaztak: a markomannok és quadok belpolitikai életének állandó ellenőrzését. Ezt az ellenőrzést római centuriók gyakorolták, akik valószínűleg mint praepositus gentis-ek működtek. Nem tudjuk, hogy 180 után meddig tartott ez az ellenőrzés, de igen valószínű, hogy előbb vagy utóbb, de bizonyára még Commodus alatt megszűnt. E kontroll csak a legyőzött népek megfélemlítésén alapult, és állandóan a barba-

ricumban állomásozó megszálló csapatok nélkül nem lehetett volna fenntartani.

A források hézagossága miatt nem lehet kielégítően rekonstruálni az új helyzetet. A Cassius Dio művéből ránk maradt töredékek csak a tárgyalások, követségek és békeszerződések epizódyszerű összefoglalásait tartalmazzák, mindazonáltal különbségeket lehet észrevenni a császárnak a germánokkal és a szarmatákkal szembeni eljárás módjában, amiből néhány általános következtetést vonhatunk le. A háború első szakaszában a jazigok ellen léptek fel a legszigorúbban, akik ellen Marcus még állítólag további büntető intézkedéseket is szándékozott hozni. A háború második szakaszában mégis ezt a népet lehetett leghamarabb lecsendesíteni, sőt Marcus néhány régi követelésüket is teljesítette. Ezzel szemben a markomannokat és quadokat nem lehetett olyan könnyen legyőzni, jöllehet Marcus a 172/173-as béke szigorú feltételeit hamarosan, még 174-ben, vagy 175-ben enyhítette. A jazigoknak szabott feltételekkel ellentétben a germánok ellen 179/180-ban hozott intézkedések rendkívül kemények voltak. Tekintettel arra, hogy a markomann háborúkat követő évtizedekben a Kárpát-medencében a fő ellenség nem a suebek, vagy a szarmaták, hanem a csak nemrég feltűnt vandálok voltak, valószínű, hogy a suebek elleni különleges intézkedések arra a felismerésre mennek vissza, hogy a szabad Germániában ingataggá vált a helyzet, mégpedig nyilvánvalóan azért, mert az újonnan érkezett törzsek a dunai provinciák germán határszomszédaira nyomást gyakoroltak. Nem valamiféle kibékíthetetlen germán—római antagonizmusról volt tehát szó, mert akkor Marcus nem vette volna fel a birodalomba és nem telepítette volna le Pannoniában, Moesiában és Daciában a germánok és a velük szomszédos kis törzsek (cotinusok, naris-ták) néhány csoportját. A markomannok, quadok és néhány más nép a vandálok, langobardok és más germán törzsek megjelenésével olyan szorult helyzetbe kerültek, hogy csak a rómaiak vagy az idegen germán törzsek

A dunai legiók kulcshelyzete

uralma között választhattak. A rómaiakkal való régi szövetségi viszonyba azért nem mentek olyan könnyen bele, mert a szerződészerűen megállapított „kölsönös segítségnyújtással” már keserű tapasztalataik voltak. Ezért fennállt a veszély, hogy szövetségre lépnek új germán szomszédaikkal. Rómaiak és germánok így egyazon alternatíva elé kényszerültek: szövetség vagy háború, melyeknek kimenetele egyaránt kétséges volt. Néhány Duna-balparti csoportnak a birodalomba való áttelepítése csak enyhítette a helyzetet, de magát a problémát nem tudta megoldani. Marcus tudatában volt ennek, de azzal is tisztában volt, hogy Marcomannia bekebelezése a birodalomba új belpolitikai problémákat és új határszomszédokat eredményezne.

Az a tény, hogy a jazigokat kielégítette a vásárnapok

kijelölése és a roxolánokkal való szabad közlekedés engedélyezése Dacián keresztül, arra utal, hogy az ő problémáik egészen más jellegűek voltak. Jazig csoportoknak a birodalomba való betelepítéséről nem hallunk; 175-ben azzal a céllal kötelezték őket egy jelentékeny lovas csapattest felállítására, hogy ezzel a lovasnép erejét csökkentsék. A jazigok csak a Dacia létrehozásával keletkezett hátrányokat akarták kiküszöbölni, vagyis az al-dunai szarmatákkal való szabad érintkezést akarták visszaállítani. A kereskedelem szabályozása talán ugyancsak nyereség volt a jazigok számára. Nincs kizárva, hogy a jazigok számára csak ettől az időtől kezdve vált lehetővé, hogy a Duna menti római vásárokat felkeressék. Különböznék érthetetlen lenne, hogy az összes alföldi lelőhelyű sigillata Marcus és a Severusok idejéből származik, míg a Kárpát-medence germánok és dák-kelta népek által lakott északi felében szép számmal találtak sigillatákat korábbi időből is.

Valószínű, hogy az a megoldás, amit Commodus talált, tulajdonképpen apjától származik. A két új provincia, Marcomannia és Sarmatia megvalósításának terve mindazok után, ami 167 és 180 közt történt, aligha jöhetett komolyan számításba. Jellemző, hogy az eseményekhez időben közelálló Cassius Dio, aki fiatal korában személyesen is ismerte Marcus főparancsnokságának néhány tagját, ugyancsak feltevésekre volt utalva. A többi forrás csak azt a közhelyet ismételi, hogy Marcus a birodalomhoz csatolta volna ezeket a provinciákat, ha halála nem akadályozta volna meg benne. Az események fenti értelmezése után kétségbe vonható, hogy 180 után még komolyan mérlegelték volna Marcomannia és Sarmatia létrehozását. Cassius Dio indirekt módon megerősíti ezt, nemcsak azzal, amit a quadok kivándorlásának megakadályozásához megjegyez, hanem a jazigoknak szabott békefeltételek vázolásával is, amelyek végérvényes megoldást hoztak, de semmi esetre sem értékelhetők úgy, mint a provincializálás előkészületei. Egészében véve a külpolitika Marcus után is megmaradt a kliensi szerző-

dések régi keretében, és úgy látszik, hogy ebbe a szövetségi politikába a Kárpát-medence új népeit is be lehetett vonni. A békeszerződésben azt is kikötötték, hogy a germánok nem viselhetnek háborút a szomszéd népekkel, és ezek között a népek között a vandálok is fel voltak sorolva. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Marcusnak és Commodusnak sikerült egy olyan biztonsági rendszert létrehoznia, amely magába foglalta az új szomszédokat is.

Ha a markomann háborúk a külpolitikai viszonyokat csak kevésbé változtatták is meg a Dunánál, annál nagyobb volt belpolitikai hatásuk. Először is újjá kellett építeni és gazdaságilag helyreállítani a dunai provinciákat, mindenekelőtt Pannoniát, amelynek legnagyobbak voltak a veszteségei, másodsor nyilvánvalóvá vált, hogy a birodalom haderejének mintegy harmadát kitevő Duna menti hadsereg, amely egyszersmind a birodalom összes serege közül a legközelebb volt Itáliához, a birodalomban folyó politikai erőjátéknak eddig ugyan kevésre becsült, de annál jelentősebb faktora, vagy azzá válhat. Az újjáépítéssel párhuzamosan felébredt a dunai provinciák öntudata, miközben a fő szerepet szükségképpen Pannoniának kellett megragadnia, mivelhogy ez a dunai provincia négy legióval rendelkezett Itália szomszédságában, és a gazdasági segílyt is erre a két provinciára kellett koncentrálni. E konjunktúra gazdasági és szociális következményeivel a következő fejezetben fogunk foglalkozni.

A károk, amelyeket Pannonia elszenvedett, nagyok és sokoldalúak voltak. Hallunk arról, hogy a provinciális lakosságot tömegesen hajtották germán, vagy szarmata fogságba (a germánok állítólag 30 vagy 50 ezer, a jazigok 100 ezer foglyot szolgáltatottak vissza); a jóság elhajtásáról és mindenféle zsákmányról is értesülünk. Ugyancsak jellemző a háborús évekből származó számos éremkincselet, köztük olyanok is, amelyeket a háború második szakaszában ástak el. A polgári településeken és a táborokban folyó ásatások sok helyen kimutattak égés-

rétegeket. Ezeknek a pusztulási nyomoknak beható, kritikus elemzése valószínűleg kimutatná, hogy a polgári települések nagyobb kárt szenvedtek, míg a katonai táborok csak kivételesen semmisültek meg teljesen. A legnagyobb pusztulás a 167—171 és a 177—178 közti évekre esik, míg az offenzíva évei alatt, amikor Marcus is a hadszíntéren tartózkodott, viszonylag normális állapot uralkodott. Olyan új építési periódus, amely élesen elválik a háború előtti időszaktól, nem mutatható ki a limestáborokban.

Egy félkör alakú, gyengén előreugró saroktorony és a néhány újonnan hozzáépített oldaltorony egyelőre nem datálhatók pontosan, az ásatók Commodus vagy Caracalla uralkodására teszik ezeket. Sokkal fontosabbak voltak azonban más változások a határvédelemben, amelyeket már a 180 körüli években fogatosítottak.

Elsősorban szíriai és afrikai lovas íjászoknak a Dunához való helyezését kell kiemelni. Már a háború első szakaszában bevetették a dunai barbárok ellen az afrikai legio III. Augusta egy jelentős vexillatióját, bizonyára azért, mert ennek a különben igen távoli legiónak a katonái hozzá voltak szokva a könnyűlovassági taktikához. Ez az afrikai vexillatio 180-ig maradt Pannoniában, és egy részét nem küldték vissza Afrikába, hanem besorozták a legio II. Adiutrixbe. Ezzel azt akarták elérni, hogy a pannoniai katonaság is elsajátítsa a könnyűlovas taktikát. Marcus és Commodus alatt több cohors Maurorumot is hoztak Pannonia dunai határához. Ugyanabban az időben és ugyancsak a jázig hadszíntérre hozták a cohors I. milliaria Hemesenorum equitata civium Romanorumot. Az intercisai tábornak kapta meg, ahol egy kicsi, de annál jelentősebb szír telep keletkezett. A cohorsot a Severus-korban Szíriából egészítették ki, Hemesa körzetéből.

A határvédelemben történt másik változást Pannonia Inferiorból származó feliratok tanúsítják. Egy tucat 184—185-ből keltezett, azonos szövegű felirat bizonyítja az új építkezéseket az Aquincum alatti Duna-szakaszon.

A szokatlanul hosszan és körülményesen fogalmazott feliratok arról adnak hírt, hogy Commodus „az egész partot újonnan épített burgusokkal és őrhelyekkel erősítette meg, amelyeket a latrunculusok titkos átkelésére alkalmas helyekkel szemben helyezett el”. A latrunculus szó vitára adott alkalmat, amennyiben azt csempészek, vagy lázadó birodalmi alattvalók, vagy egyszerűen a jazigok megjelölésének tartották. A lekicsinylő kifejezéssel („latrocška”) nem is akarták pontosan körvonalazni, kik ellen létesültek ezek az őrhelyek: nyilván mindenki ellen, aki nem a megengedett módon akart átjönni a birodalomba. Commodus intézkedései, amelyeket ezek a feliratok tanúsítanak, nem a birodalmi határ jobb védelmét célozták a barbár támadások ellen, hanem a határon át folyó forgalom őrizetét és szabályozását. Hogy ez épp a jazigokkal történt békekötés után néhány évvel vált szükségessé, a mondottak után könnyen érthető. Marcus ugyanis megengedte a jazigoknak, hogy meghatározott napokon felkeressék a római vásárhelyeket, és Dacia határát is megnyitották előttük a daciai helytartó felügyelete alatt. A békés és legális határforgalom ürügye alatt kisebb barbár csapatok rabló portyázásokra is indulhattak a provinciába, és megkísérelhették, hogy az előírt helyeken és napokon kívül illegális kereskedelmet is űzzenek. Épp az effajta nehézségek tettek szükségessé egy megtorlásnak szánt hadjáratot a szarmaták ellen. Ennek a hadjáratnak az időpontja vitatott, a *Historia Augusta* mégis egy olyan eseménnyel hozza összefüggésbe, amely rendkívül jellemző a megváltozott helyzetre Pannoniában, és Commodus burgusfeliratain is hátrahagyta nyomát.

E burgusfeliratok közül csak néhányat helyeztek el az újonnan épült burgusokon, a többi egy intercisai kőfaragóműhelyben maradt, és később mint kőlapokat, más célra használták fel őket. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy Pannonia Inferior helytartója, Cornelius Felix Plotianus közben kegyvesztett lett; nevét törölték a már elkészült burgusfeliratokról. Ez időben

egybeesik Tigidius Perennis praefectus praetorio bukásával, akinek a fiai mint fiatal tiszték épp a pannoniai seregnél tartózkodtak. A szarmaták elleni hadi sikert Perennis úgy akarta beállítani, mint fiainak az érdemét, sőt fiainak pannoniai küldetése is összefüggött további terveivel. Perennis nyilván felismerte, hogy adott esetben a négylegiós pannoniai sereget lehet leggyorsabban bevetni Itáliában. A *Historia Augusta* (Comm. 13, 5) egy kifejezése (Pannoniae quoque compositae) arra enged következtetni, hogy Perennis bukása nagyobb szabású retorziókat vont maga után Pannoniában; ebből a pannoniai katonaságnak Commodus uralkodásával szembeni elégedetlenségére lehet következtetni.

4. ÚJ BÉKEIDŐSZAK A SEVERUSOK ÉS PANNONIA ÉRDEKKÖZÖSSÉGE

Commodus germán háborúja, a „harmadik germán expedíció” nem keltezhető pontosan. Bizonyára ugyanolyan megtorló akció volt, mint a szarmaták elleni. A Marcus által létrehozott szövetségi rendszer nemcsak Commodus uralkodását élte túl, hanem lényegében egészen a 3. század közepéig fennállt. Amikor Septimius Severus császárrá való kikiáltása után 193-ban a pannoniai legiók Itáliába vonultak, a barbárok nem használták fel az alkalmat, hogy betörjenek Pannoniába; Herodianus szerint (II, 9, 12) az elvonulás előtt Septimius Severus tárgyalt a barbár határszomszédokkal; nyilván hasonló módon bírta őket nyugalomra, mint ahogy ez Tampus Flavianus alatt történt i. sz. 69-ben. Az elkövetkező időben a daciai limesnél volt a zavargások súlypontja, ahol a vandálok álltak szemben különböző dák csoportokkal, elsősorban a karpokkal. Ezek a zavargások Pannonia határait csak ritkán és közvetve veszélyeztették. A Severus-korra vonatkozó források azonban olyan töredékesek és megbízhatatlanok, hogy a kutatás az éremkincsleletek, feliratok és más indirekt

bizonyítékok messzemenő bevonására kényszerült. Az eseményeknek így kidolgozott rekonstrukciója azonban nemcsak hogy túlságosan nagyszámú háborút állapított meg a Dunánál, hanem mélyen a provincia belsejébe behatoló barbár betöréseket is felfedezni vélt, ami nem hozható összhangba a kor egészében véve békés viszonyaival. Figyelembe kell továbbá venni, hogy a pannoniai legiók, vagy legalábbis vexillatiók részt vettek Septimius Severus és Caracalla csaknem minden belső és külső hadjáratán; ők voltak úgyszólván a császár elitgárdája. A III. Flavia legiónak Septimius Severus alatt egyszer helyettesítenie kellett a II. adiutrixet Aquincumban. A pannoniai legiókat Daciában is bevetették a barbárok ellen, ami nem történhetett volna meg, ha egyidejűleg Pannonia is ki lett volna téve a barbár szomszédok nyomásának.

Az egyetlen, bizonyos mértékig hitelesen bizonyítható pannoniai barbár betörés a Severusok alatt 212-ben, vagy 213 elején zajlott le, és összefüggésben állt a karpok és vandálok zavargásaival Dacia északi peremén. A betörés Pannonia északkeleti szögletét érte, és talán közvetlen indítékaul szolgált annak, hogy Caracalla a következő évben elrendelte a Pannonia Inferior és Pannonia Superior közti határ módosítását. A határ ugyanis a Duna-könyöktől kiindulva délnyugat felé futott, így egy esetleges barbár támadás, ha észak felől lépte át a Dunát, rögtön elérte volna Pannonia Inferior területét, ahol az alsó-pannoniai helytartó csapatait kellett felvonultatni ellene. Ezért 214-ben a határt nyugatabbra tolták körülbelül Arrabonáig. Ennek eredményeképpen Brigetio a legio I. adiutrixszel Pannonia Inferiorhoz került. Ezáltal mindkét pannoniai provincia kétlegiós provincia lett, s ettől kezdve Pannonia Inferior helytartói is konzuli rangúak voltak. Ennél a határ-szabályozásnál hadseregpolitikai indítékok is szerepet játszottak, mivel a háromlegiós provinciákat, amelyeknek nagy hadserege együtt járt a helytartó nagyobb hatalmával, épp a Severusok szüntették meg.

A szövetségi rendszer fennállására és zavartalan funkcionálására Pannonia dunai határánál a 213 körüli események vetnek fényt. Cassius Dio (LXXVII, 20, 3–4) szerint Caracalla azzal dicsekedett, hogy ellenségeskedést szított a markomannok és vandálok között. Herodianos regényesen kiszínezett elbeszélése szerint a dunai provinciákban tett látogatásakor germánbarátnak igyekezett feltűntetni magát (IV, 7–8): germán ruhát is hordott. Caracalla nagy gondot fordított arra, hogy a dunai suebeket (markomannok és quadok) elszigetelje a mind ellenségesebben fellépő vandáloktól, ami a markomannok esetében sikerült is neki. Ezzel szemben a quadokat, akik 212-ben, vagy 213-ban betörték Pannoniába, épp a szövetségi szerződés alapján tudta különösebb következmények nélkül megbüntetni: a quadok kiszolgáltatták neki királyukat, Gaiobomarust, és néhány vezető embert, akiket Caracalla egyszerűen kivégeztetett.

A Severusoknak tehát sikerült fenntartaniuk a szövetségi rendszert, noha ez egyre növekvő nehézségekbe ütközött. Hogy milyen nagy figyelmet szenteltek akkoriban a diplomáciai kapcsolatoknak, bizonyítják a jól fizetett állandó tolmácsok, akiknek az állását csak a Severusok alatt vezették be a helytartói officiumban. Olyan provinciákban, ahol az őslakosság a barbárok nyelvéhez közelálló nyelvjárást beszélt, nem volt szükség ilyen tolmácsokra, mivel a helytartói hivatalban (officium consularis) szolgálatot teljesítő katonák nehézség nélkül megértették a barbár követek nyelvét. Pannoniában is csak Pannonia Inferior területén van tudomásunk tolmácsokról, nyilván azért, mert Pannonia Superior helytartójának germán katonák is rendelkezésére álltak. Pannonia Inferior helytartói hivatalában ellenben három: szarmata, germán, és dák tolmácsról is tudunk. Dák tolmács alkalmazására azért volt szükség, mert az Alföld északi peremén már régen elkezdődött a kelta és germán törzsek eldákosodása. A cotinusok, akiket Marcus alatt telepítettek le Pannoniában Mursa és

Cibalae körül, már többnyire dák – trák neveket viseltek. Nem lett volna szükség tolmácsokra, ha a barbár fejedelmek latin tudására lehetett volna számítani, illetve ha nem kellett volna állandóan akár politikai, akár gazdasági természetű kontaktust fenntartani a barbárokkal.

A Pannoniában uralkodó, végső soron békés viszonyok kedvező körülményt jelentettek a Severusoknak, akiknek a hatalma főként a pannoniai katonaságon alapult. Azt természetesen nem tudjuk, mennyire terhelte meg az államkasszát ez a béke Pannonia határain. A császárok valószínűleg különös súlyt fektettek arra, hogy Pannonia legiói mindig készenlétben álljanak, s ezért nem kímélték a költséget, hogy a határszomszédokkal lehetővé tegyék a békés modus vivendit. A severusi külpolitikának ebbe az irányvonalába tartozik Caracalla „germánbarátsága” is. Perennis bukásával kapcsolatban már felhívtuk a figyelmet arra, hogy egy trónkövetelő hatalomra jutása esetén Pannonia négy legiója, különösen pedig Itáliához való közelsége folytán vezető szerepet játszhatott. Ez már 69-ben, a négy császár évében világossá vált, de a birodalom belpolitikai viszonyai még egy évszázadon át nem adtak arra alkalmat a pannoniai hadseregnek, hogy a helyzetéből következő előnyöket kihasználja. A markomann háborúk mutatták meg először, milyen gyorsan el lehet érni Itáliát Pannoniából. Ezt Pannonia katonasága is felismerte, de a markomann háborúk alatt bizonyára Marcus Aurelius sem hallgatta el számos tábori beszédében (adlocutio). A 3. században már közhellyé vált Illyricum kulcspozíciója, amit természetesen épp Illyricum képviselői hangoztattak a legszívesebben.

Perennis kísérletét, hogy Pannonia seregét Commodus ellen fellátsza, nem koronázta siker. Hét évvel később azonban (193), amikor Pannonia Superior helytartóját, L. Septimius Severust április 9-én Carnuntumban császárrá kiáltották ki, Róma és a birodalom olyan sereggel találta szemben magát, amely meglepő tudatosan és

fegyelmezetten sorakozott fel jelöltje mögött. Csupán a legio X. Gemina esetében állhat fenn a gyanú, hogy nem vett részt az új császár kikiáltásában, de nagyon kevés a valószínűsége annak, hogy éppen a Carnuntum szomszédságában állomásozó legio ellenállást tanúsított volna. Mindenesetre a Pescennius Niger elleni harcokban már a X. Gemina is résztvett. Miután a dunai provinciák csapatai Septimius Severus alatt bevonultak Rómába, az új praetoriánus gárdát az ő soraikból állították fel, mégpedig főleg pannoniaiakból, kisebb, de még mindig tekintélyes számban moesiaiakból, trákokból és daciaiakból. A praetorianus csapatok további kiegészítését is ezekből a provinciákból biztosították, a gárdában való szolgálat pedig első lépcsőfokát képezte a magasabb katonai karriernek. A Rómától nem messze állomásozó legio II. Parthica is Duna-vidéki katonákból állt. A pannoniai legiók mellett a többi dunai provincia legiói is kezdettől fogva támaszai voltak a severusi rezsimnek, amiért Septimius Severus trónra lépésétől kezdve rögtön az Illyricum gyűjtőfogalmat használták, amely lassanként különleges politikai tartalommal telítődött. Herodianos az Illyricum szót már mint állandó terminust használja a dunai provinciákra, de nem egészen világos, hogy honnan származik e terminus. A 2. században csak a vámigazgatásban foglalták össze a dunai provinciákat ilyen név alatt (publicum portorium Illyrici); már Appianos *Illyriké* c. könyvében (6.) arról olvashatunk, hogy az Illyricum szónak nincs nyelvi-etnikai tartalma. Így lehetséges, hogy a vámkerület neve ment át általában a provinciákra. A nemzeti és faji különbségekre túlságosan érzékeny modern történetírás a Duna-vidéki katonaság szerepét az „illyr faj” nemzeti öntudatára akarta visszavezetni, látni fogjuk azonban, hogy ez az „illyr” katonaság keltákból, trákokból, illyrekből, sőt vegyes eredetű romanizált városlakókból és a birodalom minden részéből Illyricumba bevándorolt elemekből állt. Illyricum vezetői Septimius Severustól és dinasztájától kezdve még csak nem is Duna-vidékiek voltak,

hanem többnyire a birodalom minden részéből származó szenátorok; csak a 3. sz. utolsó harmadában jutottak a született illyricumiaiak uralomra.

A Rómában és környékén szolgáló sok ezer Duna-vidéki katona jelentős nyomást volt képes gyakorolni a Róma-városi politikára. Valójában hazájuk érdekeit képviselték, amit néha energikusan kifejezésre is juttattak. Jól ismert Cassius Dio történetíró esete, aki második konzuli beiktatásánál 229-ben a praetorianusok fenyegetése miatt nem lehetett jelen, mégpedig azért, mert korábban, mint Pannonia Superior helytartója népszerűtlen politikát űzött. Ehhez hasonló esetek szenátori körökben és néhány más provincia képviselőiben már korán elutasító hangulatot váltottak ki az illyricumiakkal szemben, amit ezeknek a katonáknak paraszti mivoltával, alacsony műveltségi szintjével próbáltak indokolni. Már Fronto (princ. hist. 13.) szembeállította a pannoniaiak faragatlanságát a szíriaiak pallérozottságával, Herodianos (II, 9) pedig a pannoniai katonák ostobaságának számlájára írta Septimius Severus hatalomra jutását. Róma város lakói, mind a szenátorok, mind a plebs, borzadással szemlélte ezeknek a még latinul is alig értő katonának a ténykedését. A severusi dinasztia első éveiben az Illyricumtól való félelem a hatalmi politika egyik eszköze volt, amit Septimius Severus is kifejezésre juttatott, midőn 196-ban, amikor Clodius Albinus ellen vonult, a dunai hadseregbe bízta fiát, Caracallát, akit ugyanez év nyarán Viminaciumban császárrá emelt. Az Albinus feletti győzelem híre Pannoniában érte az ifjú császárt. 202-ben a császárok keletről jövet beutazták a dunai provinciákat, miközben ügyeltek arra, hogy a limes mentén utazva felkeressék táboraikban Moesia és Pannonia csapatait. Az sincs kizárva, hogy az utazást Carnuntumból Rómába úgy tervezték meg, hogy Severus április 9-ét, a dies imperii-t Carnuntumban töltsse, és kilenc évvel korábbi bevonulásának napján érjen Rómába. 202-re már elmúltak a illyricumiaiak nagy napjai: Pescennius Nigert és Clodius

Albinust legyőzték, a parthus háború befejeződött. A legiók visszatértek táboraikba, és Septimius Severus talán demonstrálni akarta a csapatok és a birodalom előtt egyaránt, hogy ezután is Illyricum marad az előnyben részesített birodalomrész.

Egy konszolidálódott uralom mégsem építheti hatalmát ilyen szűk szociális bázisra. Az illyricumiak érdekeit mindinkább partikuláris nézőpontként kezdték értékelni, és Alexander uralma alatt néhány jel már arra vall, hogy a pannoniai csapatok nem voltak teljesen elégedettek a kormányzattal.

A kül- és belpolitikai viszonyok összefüggenek annyiban, hogy amíg a Duna-határnál béke uralkodott, — és éppen Alexander alatt úgy látszik, zavartalan volt a béke — addig a Duna-vidéki csapatoknak nem kellett azért síkraszállniuk, hogy a birodalom erőit Illyricumba koncentrálják. Azonban az elkövetkező évtizedek egyik legnagyobb problémájává vált, hogy az illyricumiak szorongatott hazájuk védelmére igénybe akarták venni a birodalom erőit. Ennek a követelésüknek talán Alexander perzsa háborúja alatt adtak először hangot, amikor egy germán háború hírére a dunai katonák hazavezénylésüket követelték.

5. A VÁLSÁGOK IDŐSZAKA

ILLYRICUM ELŐZÖNLÉSE ÉS A SIRMIIUMI JUNTA KÍSÉRLETEI

Nem tudunk semmi biztosat az Alexander alatt kitört dunai germán háborúról. Az sincsen kizárva, hogy a germán veszély Illyricumban csak téves híresztelés volt. A 228-as, ill. 231-es veretekkel záruló éremkincsek inkább egy szarmata támadást tesznek valószínűvé, amely Pannonia Inferior területén lépte át a Dunát. Forrásadatok erre nincsenek; a szarmata támadás talán már kezdetét jelentette annak a szarmata háborúnak, amelyet Maximinus Thrax, az új császár vívott 236–238

között. Thrax ezekben az években Sirmiumban székel, amely Marcus 174/175-ös tartózkodása után másodszor, de korántsem utoljára császári székhely lett.

Ennél a pontnál meg kell állnunk, mivel Sirmium és környéke a 3. sz. közepétől kezdve növekvő szerepet játszott a hatalmi politikában és a stratégiában. Láttuk, hogy már a scordiscusok is annak a körülménynek köszönhették időleges hegemoniájukat, hogy a Szerémség birtokában voltak, olyan területnek, amely gyűjtőpontjában feküdt mindazon utaknak, amelyek összekötötték Itáliát és a nyugatot a Balkán félszigettel és kelettel. Miután az Al-Dunánál megjelentek a gótok, és miután a parthusok és perzsák ellen újra és újra rajnai és dunai legiókat kellett bevetni, Pannonián és a Balkán félszigeten kellett felvonulni a csapatoknak. Ezt már Marcus is felismerte, aki nem véletlenül választotta székhelyéül Sirmiumot a szarmaták ellen. Sirmium a 3. században lassanként a birodalom egyik legnagyobb főhadiszállása lett, ami egyrészt a város fellendülését vonta maga után, másrészt létrehozott egy sirmiumi szenátorokból és katonatisztekéből álló csoportosulást, amelynek aztán gyakran sikerült birodalmi szinten is vezető szerephez jutni. Minden pannoniai császár-szerémségi születésű volt, sőt egyes források még néhány olyan császárt is sirmiumi származásúnak tartanak, aki bizonyíthatóan Illyricum valamelyik más provinciájában született. Az első szerémségi császár Decius volt, az utolsó Valentinianus, aki Cibalaeből származott.

Nincs egyértelműen bizonyítva, hogy a szarmata háborúban valóban az alföldi szarmaták voltak-e Maximinus Thrax ellenfelei. Úgy látszik, hogy a 3. sz. közepéig a barbár támadások zöme nem Pannoniára, hanem Daciára nehezedett, és így a Pannoniára irányuló támadások gyakran azoktól a barbároktól indultak ki, akik az Alföld északi peremén és Dacia szomszédságában éltek, mint pl. a vandálok és a karpok. Ha azonban egy támadás a ripa Sarmaticát érte, akkor a császárok a Sarmaticus jelzőt vették fel akkor is, ha a legyőzött

népek nem is a szarmaták voltak. Az újabb kutatás a közvetlen források hiányát bizonyos hipotézisekkel akarta pótolni, amelyek lehetővé tennék a Duna menti limesharcok rekonstruálását a 3. sz. közepén. Így feltételezték, hogy a csapatok császári jelzője (pl. legio II. adiutrix Philippiana) háborús sikerekért elnyert kitüntetést jelent. Ennek alapján feltételezhetnénk, hogy Pannonia dunai limesénél, különösen a provincia északkeleti részén Gordianus, Philippus, Trebonianus Gallus stb. alatt betörő barbárokkal kellett harcolni. Még ha a császári jelzőkre alapított hipotézis helytálló is lenne, akkor is nyitva marad a kérdés, hogy az illető csapatok a kitüntető jelzőt a pannoniai háborúkért, vagy egy Pannonián kívüli expedícióban való részvételükért kapták-e. A pannoniai és moesiai csapatok többször részt vettek a Daciában és Moesia Inferiorban folyó háborúkban, bár ez megfelelő forrásadatok híján ritkán bizonyítható.

→ Trebonianus Gallus idejéből származó éremkincsek mindenesetre arra engednek következtetni, hogy 252 után a quadok mozgásba lendültek, és Brigetiónál megtámadták a limest. Ez azért is elképzelhető, mert a 258/260-as évek nagy katasztrófájában minden bizonynyal a markomannok és quadok is vétkesek voltak. Megbízhatóan bizonyított harcok azonban csak a Gallienus alatti harcok voltak először Pannoniában, amelyek egyúttal beláthatatlan következményekkel jártak a további fejlődés számára. Ennek ellenére az illyricumi provinciákban a 3. sz. 40-es évei óta mind veszélyesebb lett a helyzet, krónikus háborús helyzet azonban kezdetben csak Daciában és az Al-Dunánál alakult ki, ahol a gótok és a gótok által szorongatott népek mind nagyobb nyomást gyakoroltak a limesre. Illyricum képviselői a császári udvarban energikus közbelépést követeltek, és amikor 247-ben Daciában Philippus személyesen vezette a nehéz karp háborút, maga is meggyőződhetett, hogy a fenyegető veszélynek csak rendkívüli intézkedésekkel lehet elejét venni. Kézenfekvő volt, hogy Illyri-

cum katonai erőit külön főparancsnokság alatt egyesíték, végső soron a 117—119-es vagy a 168—170-es évek mintájára, amikor Marcius Turbot, ill. Claudius Frontot néhány szomszédos dunai provincia egyidejű helytartóságával bízták meg. Philippus talán már visszatérésekor, bizonyosan azonban 248 elején kinevezte Ti. Claudius Marinus Pacatianust az összes dunai csapat, vagy legalábbis Pannonia Inferior és Moesia Superior parancsnokává. Ennek az ezután gyakrabban előforduló különleges megbízatásnak közjogi körülményei nem világosak. Valószínű, hogy a főparancsnok nem volt egyúttal az érintett összes provincia helytartója is, hanem csak katonai parancsnoka, akinek a polgári igazgatás ügyei nem tartoztak a hatáskörébe. Székhelye Sirmium lehetett, ami szintén arra utal, hogy a helytartói hatáskört nem akarták csorbítani; Sirmium nem volt sem helytartói székhely, sem legio-tábor.

Úgy látszik, hogy az illyricumi szoldateszka csak arra várt, hogy egy saját főparancsnokot kapjon, hogy azt aztán mint saját képviselőjét császárrá kiáltssa ki. Nem szabad elfelejteni, hogy számíthattak a praetorianusok és a Rómában tartózkodó egyéb illyricumiak segítségére, így minden okuk megvolt azt hinni, hogy megismételhetik Septimius Severus bevonulását Rómába. A gótok és egy sor más nép pusztító támadása Moesia Inferiorban megakadályozta Pacatianust abban, hogy Philippus ellen forduljon, de balsikerei és tehetetlensége következtében csapatai is igyekeztek megszabadulni tőle. Ebben a döntő mégis Decius kiküldése volt Illyricumba. Amikor ugyanis más hasonló hírekkel együtt megérkezett Rómába Pacatianus hatalomátvételének a híre, és Philippus még lemondását is felajánlotta a császári trónról, a sirmiumi születésű szenátort, C. Messius Traianus Deciust küldték Pacatianus ellen Illyricumba. Abban, hogy Philippus választása Deciusra esett, az a feltételezés volt irányadó, hogy a sirmiumi Deciust az illyricumiak szívesen fogják fogadni. Decius, aki nyilván jobban ismerte honfitársait és jobban volt értesülve az illyricumi vezető

körök szándékáról, óvta ugyan a császárt, hogy rábízsa a főparancsnokságot Illyricumban, azonban végül mégis Pacatianus ellen kellett vonulnia. Pacatianust, valószínűleg annak a hírére, hogy a sirmiumi Deciust küldték ki új főparancsnokul, a dunai hadsereg elejtette, és Deciusnak sikerült is nemsokára bizonyos eredményeket elérnie a gótok ellen. A sikerek aztán Illyricum szoldateszkájában azt a benyomást ébresztették, hogy Decius megfelelő ember lenne terveik megvalósítására. Deciust 249 nyarán császárrá kiáltották ki és Philippus ellen kellett vonulnia.

Az első pannoniai származású császár kikiáltásának körülményei mutatják, hogy az illyricumiak olyan alkalmas képviselőt akartak találni, aki a növekvő gót veszély ellen nemcsak Illyricum, hanem az egész birodalom erőit képes volt mozgósítani. Minden főparancsnoknak elsőrendű feladata a gótok feletti győzelem volt, s ehhez a császári trón csak eszközt jelentett. Ez maradt a helyzet azután is, hogy Decius a gótok elleni ütközetben elesett. Decius helyére Trebonianus Gallust, a leginkább fenyegetett provincia, Moesia Inferior helytartóját kiáltották ki, mihelyt azonban Illyricum főparancsnokának, Aemilius Aemilianusnak a személyében olyan hadvezér jelentkezett, aki képes volt sikerrel előrenyomulni a gótok ellen, őt ruházták fel a bíborral. Aemilianusnak, akárcsak Deciusnak, Itáliába kellett vonulnia, ott azonban nem sikerült uralmát megerősítenie, és miután Trebonianus Gallust legyőzte, vereséget szenvedett Valerianustól.

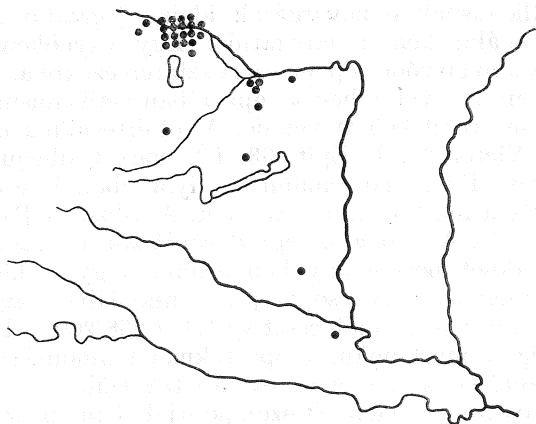
Az illyricumi szoldateszka vonatkozásában 253 után hirtelen nyugalom állt be: a főparancsnokok és ellen-császárok körforgása megszakadt. Mivel Valerianus, majd Gallienus uralkodása Illyricum-ellenes volt, nincs kizárva, hogy az illyr szoldateszka képviselőit eltávolították a legfontosabb posztokról. Mindenesetre feltűnő, hogy 253 után nincs adat főparancsnokra Illyricumban, amiből vagy arra következtethetünk, hogy nem neveztek ki senkit erre a posztra, vagy pedig a főparancsnok

sikeresen állt ellen az illyricumiak törekvéseinek. Nagyobb barbár betörésekről sem értesülünk ebben az időben, ezért nem is állt fenn közvetlen indíték, hogy az illyricumiak ellencsászárt kiáltssanak ki. Hogy ez valóban így volt, megerősítik a 256-os év eseményei. 256-ban, de legkésőbb 257-ben Gallienus fiát, az ifjabb Valerianust Illyricum főparancsnokává nevezte ki, ami egyértelműen arra utal, hogy a határoknál annyira kiéleződött a helyzet, hogy elkerülhetetlenné vált — talán éppen az illyricumiak követelésére — egy főparancsnok kinevezése. Főparancsnokul mégis egy olyan ifjút küldtek ide, aki ugyan élvezte a császár bizalmát, de mint hadvezér nem jöhetett számításba.

A 257-től 260-ig tartó események kronológiája a legkevésbé sem világos; a források nem kielégítőek. Nem akarjuk a kronológiai hipotézisek tömegét újabbal szaporítani, de csatlakozni sem akarunk egyik hipotézishez sem. Minden cseppfolyós még és az is marad, amíg új leletektől nem kapunk felvilágosítást. Előnyösebb azért egyszerűen felsorolni az egyes adatokat, anélkül, hogy feltétlenül időrendi viszonyba hoznánk őket egymással.

Gallienus 257-ben elnyerte a Dacicus Maximus jelzőt; ezúttal is a Philippus óta állandóan fenyegetett provinciát, Daciát érték először a támadások. Pannoniát valószínűleg valamivel később, de akkor annál nagyobb erővel, és olyan következményekkel, amit elég világosan jelez a 258/260-as évekből származó mintegy két tucat éremkincslet. Az éremkincsek egyformán oszlanak meg az egész provincia területén, ami egyaránt bizonyít sueb és szarmata betöréseket.

Pannonia kritikus helyzetében ismét jelentkeztek a trónkövetelők, akik éppúgy a dunai hadsereg főparancsnokai lehettek, mint Pacatianus, Decius és Aemilianus. Az első Ingenuus volt, akit talán az elhalt vagy meggyilkolt ifjabb Valerianus helyébe neveztek ki. Sirmiumban kiáltották ki császárrá, ami eléggé jellemzi nemcsak Ingenuus rangját, hanem Sirmium szerepét is. Ingenuust pannoniai és moesiaai csapatok támogatták, de hamaro-

Regalianus és Dryantilla pénzei Pannoniában

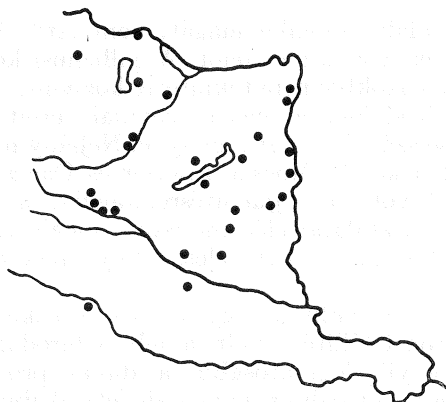
san vereséget szenvedett Mursánál, Aureolustól, Gallienus hadvezérétől.

A második trónbitorló P. C(…) Regalianus szenátor volt, akit ugyancsak Sirmiumban és ugyancsak pannoniai és moesia csapatok kiáltottak ki császárrá. Róla többet tudunk, mint elődeiről, amiből talán viszonylag hosszabb uralmára lehet következtetni. Elsősorban arról kapunk hírt, hogy sikerrel küzdött a szármaták ellen. Végül pénzt is veretett, amely Pannonia északnyugati részén volt forgalomban. Ezek a pénzek — nyersfém hiányában — régebbi pénzek felülverésével, átverésével készültek. E numizmatikai ritkaságok csoportjához szorosan hozzátartoznak egy szenátori hölgy, Sulpicia Dryantilla ugyancsak felülvert denárai, aki ennek alapján Regalianus anyja vagy felesége lehetett. A különös csak az, hogy a Dryantilla-érmek több példányban ismereteseek, mint Regalianuséi. Ezeknek az érmeknek az elterjedéséből arra lehetett következtetni, hogy Regalianusnak uralkodása végén Pannonia északnyugati sarkába kellett visszavonulnia, ahol (valószínűleg pusztán propaganda-célból) pénzt is veretett.

Gallienusnak e zavargások idején legalább egyszer Pannoniába kellett látogatnia. Egy egyébként nem keltezhető epizódot éppen ezért szintén ezekre az évekre kell tenni, mivel ebben az epizódban Gallienusnak személyesen részt kellett vennie. Arról értesülünk ugyanis (Aur. Victor 33, 1. Epit. 33, 1.), hogy Gallienus bele-szeretett Pipa markomann királylányba, és ezért át-engedte a markomann királynak, Attalusnak Pannonia egy részét. A birodalom egy darabjának feladását vagy átengedését persze úgy kell érteni, hogy Gallienus a markomannok egy csoportját Pannoniába telepítette. Mivel a markomannok részt vettek a 258/260-as háborúban, így e markomann csoportoknak Pannoniában való letelepítését is ezekre az évekre tehetjük.

A további események szempontjából talán az volt a legfontosabb, hogy Gallienus — bizonyára hadvezére, Aureolus által — britanniai és germániai vexillatiókból álló, valószínűleg jelentős csapattestet hozott Pannoniába, és azt Sirmiumban helyezte el. A vexillatiók a 258/260-as háborús évek után is Sirmiumban maradtak, mivel részt vettek a Macrianus elleni harcban Serdicanál (bellum Serdicense), és a Balkánról ismét Sirmiumba tértek vissza. Az önálló galliai császárság létrejötte miatt nem is küldhették vissza őket haza. Sirmiumban való jelenlétükkel azonban nemcsak az illyricumiak Sirmiumban székelő vezető klikkjét tarthatták sakkban, hanem egyúttal elfoglalhatták a Duna-vidék legfontosabb pontjait is.

Regalianust saját emberei ölték meg, ha a *Historia Augusta* adatának (tyr. trig. 10) hitelt adhatunk. Egy ilyen gyilkosság magában még korántsem volt szokatlan, mivel az illyricumiak által kikiáltott császárokat úgy kezelték, mint egy junta eszközeit, akiknek a politikai törekvéseit nem személyes szempontok határozták meg. A trónbitorlások megszűnése Illyricumban feltűnő módon egybeesik Gallienus fontos katonapolitikai reformjaival, amelyek egy mozgatható centrális hadsereg létrehozására irányultak. Talán a britanniai—germániai

Gallienus alatt elrejtett éremkincsek

vexillatiók jelentették az egyik tényezőt, amely Gallienust ennek a központi hadseregnek a létrehozására ösztönözte. Gallienus elég bölcs volt ahhoz, hogy az újonnan szervezett hadseregben az illyricumiakat is képviseltesse, legalábbis az ún. legiós érmek, amelyek valószínűleg az új centrális hadseregre vonatkoznak, arra engednek következtetni, hogy az illyricumi legiók is küldtek különítményeket. Ilyen körülmények között az illyricumi junta számára nem maradt más hátra, mint hogy érdekeit az új hatalmi tényezőkön belül juttassa érvényre, s így feladta a lokális trónbitorlások taktikáját. Regalianus bukása talán ezeknek az eseményeknek a keretébe tartozik.

6. A SIRMIUMIAK ÚJ TAKTIKÁJA ÉS A VÁLSÁG MEGOLDÁSA

Gallienus uralkodásának további évei a dunai provinciákban a belső nyugalom jegyében teltek, és a limesnél sem került sor nagyobb harcokra. Pannonia azonban a 258/260-as katasztrófaperiódusban olyan sokat szenvedett, hogy ez az időleges nyugalom egy olyan kormányzat alatt, amely a legnagyobb kül- és belpolitikai nehéz-

ségekkel találta szembe magát, nem tette lehetővé a felépülést és a konszolidációt. A gallienusi kormányzat kézenfekvő okokból nem tekintette központi feladatnak, hogy a birodalom amúgy is szétzilált erőit Pannónia újjáépítése számára vegye igénybe. Néhány más provincia, mindenekelőtt Moesia Inferior és Dacia ugyanúgy rászorultak volna az újjáépítésre, amellet az utolsó két évtized tapasztalatai elég indokot szolgáltatottak ahhoz, hogy az illyricumiak követeléseit figyelmen kívül hagyják.

Itt kell megemlíteni egy fontos intézkedést; ez a sisciai verde felállítása volt, amely a birodalmi verdék közt az egyik legfontosabb, a dunai provinciáknak pedig a legjelentősebb pénzverdeje lett. A dunai provinciák inflációs pénzekkel való ellátását így helyben biztosították. A nyersanyagot Dalmácia és Moesia bányái szolgáltatták, Sisciát pedig azért választották ki pénzverőhellyé, mert ennek az Itáliához elég közeli városnak jó összeköttetése volt a bányákkal.

Nem szorul külön bizonyításra, hogy a gótok megjelenése az Al-Dunánál és a gepidák benyomulása a Kárpát-medencébe gyökeresen új külpolitikai helyzetet teremtett, amely a régi és még a severusi időkben is jól funkcionáló szövetségi rendszereket hirtelen tárgytalaná tette, mégpedig nemcsak az Al-Dunánál és Dacia keleti szegélyén, hanem éppúgy a Kárpát-medencében is. A 258/260-as években Pannoniára irányuló frontális támadásnak az a közös vonása volt a markomann háborúk első szakaszával (167—171), hogy minden Rómával szövetséges viszonyban álló szomszédos nép megmozdult. Ezt a támadást is hasonló okok idézték elő. Mindenesetre a markomannok letelepítését Pannoniában ugyanúgy kell értelmezni, mint a suebek és cotinusok letelepítését Marcus által az első háborús évek után: a régi szomszéd-népek ki akarták harcolni a receptiót, amit egyes csoportjaiknak meg is adtak. A szorongatott népek ezúttal nemcsak a suebek és szarmaták voltak, hanem a vandálok és a karpok is, akik ki voltak téve a gótok

és gepidák nyomásának. 260 után a Kárpát-medencében, Pannonia és Dacia provinciák területén kívül súlyos háborús összeütközések zajlottak le a gepidák, vandálok és szarmaták között. A gepidák, akik a 3. sz. közepe után nyomultak be a Kárpát-medencébe, el akarták űzni a Marcus óta Dacia északi peremén élő vandálokat, míg délről új szarmata törzs, a roxolánok nyomultak az Alföldre. A roxolánok, akik a gót nyomás elől menekültek törzsi rokonaikhoz, Dacián keresztül vonultak azon az úton, amelyet Marcus bocsátott rendelkezésükre. Néhány tény amellettszól, hogy már 258/260-ban megjelentek Pannonia határánál. A leginkább veszélyeztetett terület ezért természetesen Dacia volt, amelynek keletről karpok és gótok, északról gepidák és vandálok, nyugatról pedig vandálok és roxolánok voltak a szomszédai. Ilyen körülmények közt nem lehet eléggé hangsúlyozni Dacia részleges kiürítését Gallienus alatt. Dacia mindkét legiója (a V. Macedonica és a XIII. Gemina) Gallienus alatt teljes törzskarával együtt Poetovióban jelent meg, ahol egy szobrokban és fogadalmi feliratokban gazdag Mithraeumot rendeztek be. 260 után tehát Pannonia hadserege két legióval erősödött, nyilván Itália védelmére, de Dacia rovására, amely a gótok és gepidák megjelenésével már inkább háborús ok volt, semmint támaszpont a Duna-határ védelmében. Dacia talán már korábban is alku tárgya volt a gótok és rómaiak között, aminek következtében már az 50-es évek elején részben kiürítették.

A 260 utáni viszonylagos nyugalom a Dunánál arra vezethető vissza, hogy egyrészt a gepidák, vandálok és szarmaták egymás elleni harcokba voltak bonyolódva, másrészt a gótok mindinkább a Földközi-tengerre akartak benyomulni tengeri úton. A gótok Kisázsia, Trákia és Makedónia partvidékeire irányuló támadásai előbb vagy utóbb megvilágították, hogy Dacia megtartása nemcsak hogy nem jár stratégiai előnyökkel a birodalom számára, még ha a gótok előretörnének is a birodalom szívébe, hanem a birodalmi haderő számára is teherre

vált. A végső bizonyítékot a 268. évi nagy gót támadás hozta, amikor a gótok dél felől pusztították végig a balkáni provinciákat, Athént sem kímélve. A gótok délről nyomultak Moesiába, és a Thessalonika – Scupi – Ulpianum útvonalon Naissusig jutottak előre; csak itt tudta leverni őket az újonnan felállított központi lovas-sereg. Gallienusnak azonban nemsokára Aureolus ellen kellett fordulnia, és a balkáni gót háborút átengedte hadvezérének, Marcianusnak.

Ekkor érkezett el az illyricumiak nagy pillanata, akik az elmúlt években lassanként fölülkerekedtek a császár környezetében és a központi lovas seregben. Kedvező körülményt jelentett számukra, hogy Gallienus a szenátori rendet kizárta a magasabb állami posztokról és a katonaságból. Nemsokára sikerült megszabadulniok Gallienustól és Aureolustól is, és saját jelöltjüket, a dardaniai M. Aurelius Claudius kiáltották ki császárrá. Az illyricumi szoldateszka vezető személyiségei Heracilianus praefectus praetorio, L. Domitius Aurelianus és Claudius voltak, akik valószínűleg mindnyájan Moesia Superiorból származtak. Hogy ebben a gótoktól szorongatott Moesia Superior érdekéi jutottak-e kifejezésre, nem dönthető el. Mindenesetre Claudius nemsokára a balkáni csataterre érkezett és ott is maradt 270 tavaszán Sirmiumban bekövetkezett haláláig.

Claudius a pestis áldozata lett, amely ekkor éppúgy tombolni kezdett, mint egy évszázaddal előbb. Az illyricumiak Sirmiumban összegyűlt fő képviselői nem csatlakoztak a szenátus választásához Rómában; Claudius testvérét, Quintillust nem ismerték el császárnak, hanem saját klikkjük második legnagyobb emberét, Aurelianus kiáltották ki. Ennek az embernek, akit a későbbi hagyomány „tiszteletbeli” sirmiuminak tartott, adatott meg, hogy helyreállítsa az egységet a birodalomban. Sokban hozzájárult ahhoz, hogy a későrómai történetírás a pannoniai (sirmiumi) pártot tekintette a birodalom megmentőjének. Valóban, úgy látszik, hogy a birodalomrészek szerint tömörülő junták közül akkori-

ban egyedül az illyricumiak viselték szívükön a Birodalom egységét. Mivel egy olyan birodalomrészt képviseltek, amely stratégiai fontossága miatt hatalmas hadsereggel rendelkezett, de gazdaságilag kevésbé fejlett lévén nem tudta azt eltartani, érdekeltek voltak abban, hogy a gazdaságilag fejlettebb provinciák gazdagsága hozzájáruljon az illyricumi katonaság eltartásához és a Duna-határ védelméhez.

Illyricum megtisztogatása a gótoktól valószínűleg csak 270-ben fejeződött be. Aurelianusnak, aki közben Itáliába ment, hamarosan vissza kellett térnie, hogy egy veszélyes vandál támadást hárítson el. A vandálok talán a birodalom területén akartak letelepedni, miután a gepidák kiszorították őket helyükből. Ez a betörés, ami a császárnak egy nehéz ütközetbe és a visszavonuló vandálok ellátásának a fedezésébe került, épp Pannoniát érte, amely az utolsó évtizedben már békének örvendhetett, és Gallienus uralmának a végére már bizonyos konszolidáció jeleit mutatta. A következő évben, amikor Aurelianus Pannonián és a Balkánon keresztül keletre vonult Zenobia ellen, harcolnia kellett a gótok ellen, akik betörték Trákiába és Illyricumba. Aurelianus fényes győzelmet aratott felettük, ugyanakkor végérvényesen meggyőződhetett arról, hogy a gótok és gepidák által okozott zavargásoknak a barbaricumban csak egy radikális intézkedés vethet véget. Rászánta hát magát arra a nehéz lépésre, hogy a daciai védőbástyát, amely már rég elvesztette szerepét a birodalom védelmében, kiszolgáltassa a gótoknak és gepidáknak. Ez nem volt áldozat, amelyet az illyricumiak a birodalom érdekében hoztak. Mint láttuk, e provincia feladását egy bizonyos idő óta már komolyan mérlegelték, és amikor Aurelianus elrendelte kiürítését, már nem sok csapatot, és egy erősen megfogyatkozott civil lakosságot kellett csak a Duna jobb partjára vinni, ahol Dacia néven új tartományt hoztak létre Ratiaria és Oescus vidékén. Illyricum egy időre felszabadulhatott a nagy barbár nyomás alól. Valóban ideje volt már, hogy megoldják a dunai limes

problémáját. Pannoniának különösen 258/260-ban és 270-ben, Moesia Superiorinak 268/270-ben, Moesia Inferiornak és Trákiának pedig tulajdonképpen a 3. sz. 40-es éveitől 270-ig annyit kellett szenvednie, hogy fennállt annak a veszélye, hogy Illyricum, a hadsereg számára nélkülözhetetlen emberanyagával együtt, egyszer s mindenkorra elvész.

Dacia feladása elhárította azt a nyomást, amely eddig a dunai és balkáni provinciákra nehezedett. A gótok és gepidák egymás ellen fordultak a kiűrt Dacia birtoklásáért. E harcokból a gótok és szövetségeseik egy része került ki győztesen. A gepidák kénytelenek voltak a gótok nyomása elől nyugat és délnyugat felé kitérni; ezáltal a szarmata földön feszültség keletkezett, az új helyzet következményei azonban csak kevés később kezdtek mutatkozni, amikor Pannonia limesén megkezdődtek a szarmata háborúk.

II. A MÁSODIK VIRÁGKOR KONJUNKTÚRA ÉS ÖSSZEOMLÁS

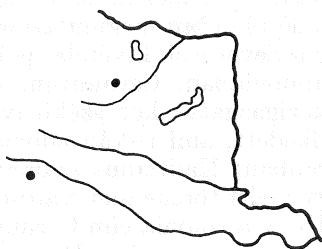
1. PANNONIA MUNICIPALIZÁLÁSA

A Duna-vidéki hadsereg újjászervezése, növekvő öntudata és Septimius Severus alatt a hatalomért folyó küzdelemben játszott vezető szerepe arra vezettek, hogy a dunai provinciákban, mégpedig különösen azok határövezetében, gazdasági konjunktúra kezdődött. Ez a konjunktúra nem a helyi termelés fellendülésén alapult, hanem a Birodalom erőforrásaiból merített. Ma még távol vagyunk attól, hogy e folyamat mechanizmusát pontosabban felvázoljuk, de a következőkben igyekszünk legalább fő vonásait jellemezni. Már nem sokkal az első Severus trónra lépése után megmutatkoztak az első jelei annak, hogy a Severusok kivételes politikát akarnak folytatni Pannoniában. Carnuntum és Aquincum, a provinciális közigazgatás két székhelye, 194-ben colonia rangra emelkedett, ami ritkán adományozott kitüntetés volt korábban; Hadrianus számára pl. megfoghatatlan volt, hogy miért törekednek városok a colonia-rang elnyerésére. Hogy a colonia cím Carnuntum és Aquincum számára egyúttal a ius Italicum adományozását is jelentette-e, nem tudjuk. A colonia-rang adományozásával azonban egy igen fontos változás következett be, és ez a változás már magában is úgy értékelhető, mint a legio-táborok melletti közösségeknek nyújtott kedvezmény, bár ez nemcsak Carnuntumot és Aquincumot illette, hanem minden legio-tábor melletti települést a Dunánál, amennyiben e telepek már municipális autonómiával rendelkeztek.

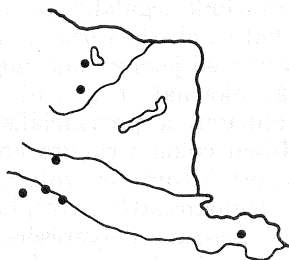
Azoknál a legio-táboroknál, amelyek egyúttal helytartói székhelyek is voltak, mint Carnuntum és Aquin-

cum, Hadrianus óta két municipális közösség volt: a legio-tábort körülvevő, katonacsaládok, iparosok és kereskedők lakta canabae és az attól néhány kilométernyi távolságra levő municipium. Mindkét közösségnek városi (municipális) önkormányzata volt a decuriók tanácsával és a szokásos magistratusokkal. Abban különböztek egymástól hogy míg a municipiumok megyényi kiterjedésű terriumok igazgatásának központjai voltak, addig a canabae a hadsereg territoriumán települtek, amire azonban igazgatási hatási hatáskörük nem terjedt ki. Septimius Severus alatt megszüntették a canabae önálló szervezését és a szomszédos municipiumok alá rendelték őket. Ettől a reformtól kezdve valószínűleg minden legio-táborral rendelkező Duna menti város egyetlen municipális autonómiát alkotott, bár az egykori canabae és a municipium eredeti települése sohasem épült össze. A municipiumok a Severusok alatt már magukba foglalták az egy-

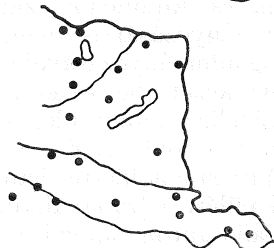
Iulius - Claudius dinasztia

Flaviusok

Traianus és Hadrianus

Severusok és később

A városiasodás menete

kori canabaet, a tábor körüli települést is. Hogy az így megnövekedett közösség egyúttal colonia rangot is kapott csak a két pannoniai helytartói székhely, Carnuntum és Aquincum esetében bizonyított. Nem lehet véletlen, hogy a Severusok korából hiányoznak a feliratok, amelyek a canabaek decurióit vagy magistratusait bizonyítanák. A canabaek tehát megszűntek mint közösségi forma, és ezentúl csak egy egészen kis település, talán csak néhány ház maradt a legiók felügyelete alatt.

• E reform háttérében katonapolitikai megfontolásokat sejthetünk. Septimius Severus tudvalevően feloldotta a katonák hagyományos házassági tilalmát, és a katonaházasságot törvényesnek ismerte el. A canabaekben lakó katonacsaládok ellenben jog szerint nem a canabae, hanem egy távoli colonia vagy municipium polgárai voltak. Miután családjogi helyzetüket törvényesítették, polgárjogi helyzetüket is tisztázni kellett. A canabaek municipalizálása megszüntette a katonacsaládoknak ezt a bonyolult, és a valódi helyzetnek nem megfelelő személyjogi helyzetét. Ettől kezdve a katonacsaládok jogi helyzete megfelelt a valóságos helyzetnek: annak a közösségnek lettek polgárai, amelynek régóta lakosai voltak. A municipiummá nyilvánítás egyúttal rangemelkedést is jelentett, mivel a canabaek autonóm közösségi formájuk ellenére sem voltak igazi autonómiák, nem lehettek ugyanis római polgárok jog szerinti szülővárosai. Az is lehetséges, hogy a Hadrianus óta a legio-táborok közelében fennálló két közösség közt különböző okokból feszültségek keletkeztek. A táborvárosok, mint katonai felügyelet alatt álló közösségek, nélkülözték az önállóságot, bizonyos tekintetben azonban előnyt élveztek és lakóik közt akadt néhány gazdag ember, akinek vagyonát a szomszédos municipiumban közösségi célokra kellett volna gyümölcösöztetnie.

Pannonia legio-táborral rendelkező másik két helysége, Vindobona és Brigetio, valószínűleg nem részesült a Septimius Severus alatti rangemelésből. Brigetiót az egyik felirat Municipium Brigetio Antoninianumnak

nevezi, amelyből Caracalla alapítására következtethetünk. 217-ben Brigetio már biztosan municipium volt. Akkoriban, vagy még később vált Vindobona municipiummá; decuriói és magistratusai közül eddig mindössze egyet ismerünk. Mind Vindobonában, mind Brigetióban valószínűleg már a 2. században teljesen kifejlődött a települési kettősség, a tábortól távolabb fekvő település mégiscsak a 3. században nyerte el a városi rangot, mégpedig úgy, hogy a canabaet is belevonták a rangemelésbe. A canabaeek szervezetei mindenesetre Brigetióban is megszűntek, és Brigetio municipium decuriói részben az egykori canabaeban temetkeztek, sőt építkeztek is az egykori canabae területén. Mindez arra utal, hogy a legio-tábor körüli település lakói voltak.

Két régi pannoniai városban Septimius Severus talán valamilyen alapítványt tett. Siscia neve Colonia Septimia lett, ami valamilyen fontos intézkedésre enged következtetni. Közelebbit erről nem tudunk, talán a város pénzügyeinek szabályozásáról, bizonyos privilégiumokról vagy hasonlóról lehetett szó. Ilyesfélét foganatosítottak Savariában is, ahol tudomásunk van egy kalendarium Septimianumról, amelyet egy vilicus vezetett, aki városi rabszolga volt. A kalendarium szó speciális könyvelést jelent, esetünkben valószínűleg egy olyan alapítványt, amelyet Septimius Severus tett Savaria városának. Talán hasonló kedvezményekkel járt néhány municipium colonia-rangra való emelése. Mint már mondtuk, Septimius Severus colonia rangot adományozott a két pannoniai provinciászékhelynek; ugyancsak a Severusok alatt lett colonia Cibalae és Bassiana, majd a 3. század közepe táján ismeretlen időpontban Brigetio. Hogy további városok is megkapták-e a colonia rangot, nem ismeretes, de az eddig bizonyított rangemelések is nyilvánvalóvá teszik, hogy azokat hatalompolitikai okok indokolták. Először azoknak a provinciáknak a székhelyét tüntették ki, amelyek Septimius Severus trónra segítették, nem sokkal utána a szerémségi Cibalaet és Bassianát, ami bizonyítja, hogy a Severusok

felismerték e terület szerepét. Colonia ranggal csak a legio-táborral rendelkező városokat és a Sirmium környéki városokat tüntették ki, tehát csupa olyan helyiséget, amely a császár hatalmi pozíciója szempontjából jelentőséggel bírt.

A Severusok további városalapításai nem bizonyíthatók egyértelműen, ami nem jelenti azt, hogy nem is hoztak létre több városi közösséget az általuk pártfogolt tartományban. A 2. sz. második felétől kezdve egyre ritkábban tüntetik fel a feliratokon a tribust és többnyire nem szerepel a feliratokon a város császári jelzője sem. Az alapítás ideje ezért csak akkor állapítható meg, ha a várost keltezhető feliraton említik. Minden amellett szól, hogy Pannonia a 3. sz. végére teljesen municipalizálódott, azaz egész területe municipális territoriumokból állt. Nagyon valószínű, hogy az új városok többségét Caracalla alatt, a Constitutio Antoniniana következtében emelték municipiumi rangra, mert Caracalla alatt, vagy kevéssel később említik őket először municipiumként. A civitas peregrinák a Constitutio Antoniniana következtében gyakorlatilag eltűntek és de facto municipális közösségként éltek tovább, s mihelyt ki tudtak állítani egy városi tanácsot (ordo), formálisan is municipiummá lettek. Mindenesetre a Caracalla utáni időből nem ismerünk nem municipális közösségeket, ami szintén amellett szól, hogy minden civitas előbb vagy utóbb, de többségük még a Severusok alatt, valódi municipium lett. Már a canabaeknak a szomszédos municipiumba vagy coloniába való beolvasztásában jelentkezett az a törekvés, hogy a közösségi formák közti különbségeket megszüntessék, azaz egy nevezőre hozzák a territoriális fennhatóságokat. Ez a törekvés a késő antik kor leegyszerűsödött rendszeréhez vezetett, amikor minden autonóm közösséget civitasnak neveztek, a municipium, colonia szavak pedig annyira tartalmatlanná váltak, hogy a Codex Theodosianusban pl. már alig fordulnak elő.

Pannonia Superior municipális közösségei, amelyek

városi jogukat csak a 3. században nyerték el, Iovia, Poetoviótól keletre a Drávánál, és a Municipium Faustinianum, Sisciától keletre. Ha ezeket és a korábban említett városokat térképre visszük, megállapíthatjuk, hogy a provinciában már csak egy területről nem ismerünk municipiumot: ez a Pelso lacustól délre eső terület. Városi központként ezen a területen csak Tricciana (Ságvár) jöhet számításba, ennek városi jogáról azonban ez ideig nem állnak rendelkezésre bizonyítékok. Továbbá nincs bizonyítva az sem, hogy Tricciana Pannonia Superior területén feküdt. Iovia, az egykori Botivo, az Itinerarium Burdigalensében civitasként van felsorolva, ezért legkésőbb a tetrarchia korában már város volt. Többet nem tudunk róla azon kívül, hogy a 4. században itt püspök székel. A Municipium Faustinianumot Rómában említik mint egy praetorianus és egy eques singularis szülőhelyét, írnoka pedig egy sisciai feliraton szerepel. Csak ennek a feliratnak a lelőhelye alapján lehet arra következtetni, hogy ezt a municipiumot valahol Siscia közelében kell keresni. Minthogy a Siscia feletti Száva-völgy már teljesen municipalizálva volt, csak a Száva-völgy Siscia alatti része jöhet számításba. Ez a város egyébként további példát szolgáltat arra is, hogy a kis pannoniai városok írnoakai (scribae) viszonylag előkelő réteget alkottak, és mint a városi ügyek tényleges intézői, meglehetősen gazdagok is voltak. A Municipium Faustinianum írnoka egyúttal augustalis volt Sisciában.

Pannonia Inferiorban mint új várost, csak Mursellát említhetjük a Drávánál, Mursától nyugatra. A város csak egyetlen feliraton szerepel, amely egy M. Aurelius nevű decuriót említ. Ennek a városnak az alapítása egyébként nehezen indokolható, mivel alig 10–12 mérföldnyire feküdt a hadrianusi coloniától, Mursától, és — talán épp ezért — az Itinerarium Burdigalense, amely pontosan megadja a helységek rangját (civitas, mansio, mutatio), szintén nem tartja városnak. Nem zárható ki az a feltételezés sem, hogy az említett feliraton

szereplő decurio Pannonia Superior azonos nevű városának a tisztségviselője volt; ebben az esetben a Pannonia Inferiorban fekvő Mursella (Mursa minor) nem sorolható a municipiumok közé.

Pannonia Inferior városi térképe hézagosabb, mint Pannonia Superioré. A civitas Breucorum területén még nem ismerünk városi centrumot és ugyancsak ismeretlen annak a területnek a municipiuma is, amely korábban a Hercuniates civitasának territoriuma volt. A Hercuniates territoriuma számára a Municipium Volg(...) vehető igénybe, amelyet nem lehet azonosítani, mivel csak egyetlen intercisai feliraton szerepel. Municipális jogú városként még a Mecsek déli lejtőjén fekvő Sopianae jön tekintetbe. Sopianae mint csomópont már akkor is szerepet játszott, amikor az italikusok megkezdték kereskedelmi hálózatuk kiépítését Pannoniában, Diocletianus alatt pedig Valeria tartomány polgári kormányzatának székhelye lett.

A 3. századi városalapítások Pannoniában nem hoztak létre a szó valódi értelmében városokat. A városok számát és helyét is azért nehéz meghatározni, mert nem hagytak hátra számottevő nyomot. Gondoljunk csak arra, hogy e városok nagy részéből csak egy-egy decurio feliratát ismerjük, míg azokban a városokban, amelyek a „város” nevet valóban megérdemlik, jelentős számú decuriót tudunk felsorolni.

A városalapítások a közösségi életnek csupán az adminisztratív és jogi kereteit hozták létre, maga a városi élet azonban nem jöhetett létre az alapítás formális aktusával. A 3. században ugyan a birodalom néhány közössége, mindenekelőtt a szabályszerű városok, amelyek jogosan formálhattak igényt autonómiára, előszeretettel hangsúlyozták, hogy res publicát, tehát legmagasabb szintű közösséget alkotnak, s az afrikaiak, hispaniaiak és keletiek közül némelyek azt az utópisztikus gondolatot is táplálták, hogy a birodalom egyenértékű, egyenjogú és autonóm városok konglomerátuma. Ezek az elképzelések azonban sehol sem voltak kevésbé

indokoltak, mint a dunai provinciák egyes részein, ahol a városi élet, összes kellékeivel együtt, sohasem alakulhatott ki. Még azoknál a városoknál is, amelyek mint deductiós coloniák vagy canabae élénk közösségi életet fejlesztettek ki, és fontos kereskedelmi és ipari centrumokká váltak, megfigyelhető, hogy a városi vezető réteg, különösen a decuriók, nem a helyi gazdasági életben való részvételüknek köszönhatték gazdagságukat és szociális helyzetüket, hanem annak a körülménynek, hogy képviselői voltak a birodalmi közigazgatás valamelyik ágának. A vámbérlő Titius Antonius Peculiaris az egyik leggazdagabb aquincumi tanácsstag volt, és kapcsolatai voltak Singidunum municipiummal is. A Duna mentén a városi életnek épp az az egyik legjellemzőbb vonása, hogy a gazdagság és a prosperitás nem a helyi gazdaság fellendülésén alapult, hanem sokkal inkább a központi hatalomban, vagy egyszerűen a közigazgatásban való részvételen. A gazdagság a birodalom forrásaiból, és nem a helyi termelésből fakadt. A dunai provinciáknak erre a sajátosságára ebben a fejezetben még visszatérünk, itt csak azért kellett röviden összefoglalni, mert a városi életnek egy fontos szimptómája éppen ezzel a sajátossággal függ össze.

2. A KELETIEK BEVÁNDORLÁSA

Mint láttuk, az újonnan alapított városok többsége nem volt képes valódi városi életet létrehozni. Ezeknek a városoknak a lakói sem anyagilag, sem kulturálisan nem álltak azon a fokon, hogy meg lett volna a lehetőségük vagy az igényük, hogy feliratokon örökíttessék meg magukat; kivételt képeznek ez alól a legio-táborok canabaei, amelyek különböző okokból csak a Severusok alatt kaptak városi jogot, de már korábban is élénk városi életet fejlesztettek ki. A Severus-korban éppen a szó valódi értelmében vett városokban igen erős keleti bevándorlás vált érezhetővé, amelynek még nincs megnyugtató magyarázata. A kutatás gyakran mérlegelte

azt a lehetőséget, hogy ez a bevándorlás a markomann háborúk utáni újjáépítési programnak egy része; rámutattak annak a lehetőségére is, hogy a keletiek nem önként jöttek a Dunához, hanem egy szervezett telepítés eredményeként.

A kutatók általában egyetértenek abban, hogy a keletiek nagyban hozzájárultak a dunai provinciák gazdasági fellendüléséhez a severusi korban. Ehhez gyakran Intercisára hivatkoznak, a cohors I. Hemesenorum táborhelyére, ahol e csapat Szíriából való folyamatos kiegészítése folytán egy szír telep jött létre, amely rendkívül gazdag emléktanyagával példa nélkül áll a pannoniái limes auxiliaris táborai között. Így alakult ki a kép a markomann háborúkban elpusztult Pannónia újjáépítéséről: már Marcus is helyezett át keleti csapatokat Pannoniába, őket követték a civilek, akik a birodalmi kormányzat ösztönzésére települtek át Pannoniába, hogy rég bevált üzleti érzéküket és gazdasági tevékenységüket a sokat szenvedett provincia javára kamatoztassák. Valóban, Pannoniában több a bizonyíték keletiek jelenlétére, mint más provinciákban, amelyek nem voltak úgy kitéve a barbár támadásoknak.

Ehhez néhány kiigazítást kell tenni. Először is a keleti bevándorlás már a 2. században érezhetővé vált. Carnuntum egyik decuriója, Domitius Zmaragdus, aki a 2. sz. közepén saját költségére építtette fel az amphitheatrumot, Antiochiából érkezett, egy Bargates nevű szír szabadon bocsájtott rabszolga már az 1–2. század fordulóján sírkövet kapott a Duna-könyöknél; szíriai katonák már Marcus alatt is szolgáltak a Dunánál stb. Ismeretes, hogy a Traianus által elfoglalt Dacia nagyarányú kolonizációja sok keleti elemet hozott (helyesebben csalogatott) Daciába. Azok a keletiek, akik a Severus-korban érkeztek Pannoniába, olyan úton jöttek, amelyen már legalább egy évszázada jártak keletiek. Nem szabad megfeledkezni Aquileia szerepéről sem, hiszen ez a kikötőváros, akárcsak utódja, Velence, kelet legnagyobb kapuja volt Európában.

Másodszor nem véletlen, hogy a keletiek nem azokban a városokban telepedtek le, amelyeknek legnagyobb szüksége lett volna „gazdasági segítségre”: hiányoznak a keletiek a kisebb városokban, amelyeket nemrég alapítottak, vagy csak épp alapítani készültek, annál inkább gyülekeztek azokban a városokban, amelyek különben is a provincia virágzó központjai voltak.

Hogy a keletiek tulajdonképpen nagy bevándorlása Pannoniába mikor kezdődött, nem határozható meg pontosan. A legkorábbi bevándorlók Septimius Severus uralkodása alatt érkeztek, eltekintve természetesen a cohors Hemesenorum katonáitól és azok családtagjaitól, akik Marcus alatt jelentek meg Intercisában. Azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy a bevándorlás csak akkor öltött nagyobb méreteket, amikor Pannonia legióit keleten vetették be Pescennius Niger, majd a parthusok ellen. Bizonyítható tény, hogy a hazatérő legiók keleti katonákat hoztak magukkal. Ezek a katonák bizonyára családjukat is magukkal hozták, s ezzel megindulhatott egy hosszabb bevándorlási periódus.

Tagadhatatlan azonban, hogy civil elemek is bevándoroltak, főként kisázsiaiak, zsidók és különösen szíriaiak. Az epigráfiai adatok bizonyítékot nyújtanak kisebb-nagyobb keleti betelepülésre Sirmiumban, Mursában és Savariában. Az erre vonatkozó adatok természetesen többnyire sírkövek, de Mursában egy zsidó imaházra is van bizonyíték, amelyet Septimius Severus alatt újjáépítettek. Intercisában egy zsinagógát feltételezhetünk, ahol a synagoga Iudaeorum elöljárója egy Cosmius nevű vámhivatalnok volt. Különös, hogy Pannonia észak-keleti részén, Aquincum körül, szórványosan találkozunk zsidókkal, míg magában Aquincumban kevés bizonyíték van jelenlétükre. Egy kis szír település keletkezett Ulcisia Castra auxiliáris táboránál, ahol a severusi korban szintén szír cohors állomásozott.

Ahogy az epigráfiai adatokból következtetni lehet, ezek a diaszpórák a helyi lakosságtól meglehetősen elszigetelve éltek. Intercisában a szírek csak egymás közt

házasodtak; rokoni kapcsolatok egyedül az aquincumi szír családokkal jöttek létre, mégpedig főleg azért, mert a cohors Hemesenorum katonáinak fiai közül néhányat besoroztak a legio II. adiutrixba. Az Ulcisia Castrában élő szíreknek szintén csak az aquincumi szírekkel voltak kapcsolataik. Ez az izoláltság annál is feltűnőbb, mivel Aquincumban és különösen Brigetióban a szíriaiak az ordo tagjai közé is felküzdötték magukat, és Brigetióban minden valószínűség szerint a város leggazdagabb és legjelentősebb decuriói lettek. Aquincum és Brigetio volt a keleti bevándorlás két legnagyobb centruma, ahol a Severus-kor későbbi időszakában is bizonyítható újabb keleti bevándorlók letelepedése. Egyáltalán, a bevándorlás a Severus-kor után sem szűnt meg, és még a 4. században is tudunk frissen érkezett csoportokról.

Figyelemre méltó, hogy a szíriai bevándorlók kimondottan falusi származásúak voltak. Felirataikon származásukat gyakran nemcsak a városi territorium, hanem szülőfalujuk pontos megjelölésével is megadják. Ebből arra a gondolatra juthatunk, hogy ezek a szíriai falulakók tulajdonképpen katonák voltak, akik elbocsátásuk után városi karriert futottak be, és mint ilyenek, már nem tüntették fel katonai szolgálatukat. Ezt a lehetőséget mégis nyugodtan kizárhatjuk, mert Brigetio szíriai származású decuriói néhány esetben feltüntették, hogy veteránok, és a szülőhely körülményes megadása sem képzelhető el a katonai karrier hasonlóképpen pontos felsorolása nélkül. Így mégis az a valószínűbb, hogy egyes szíriaiak civilként jöttek Pannoniába, csupán az szorul magyarázatra, hogy ez miért olyan tömegesen, és miért épp a Severus-korban történt.

Mint mondtuk, keletiek, köztük szíriaiak, már a 2. században képviselve voltak Pannonia és a többi dunai provincia városi vezetőrétegében. A Duna-vidékhez fűződő kapcsolataik így már ki voltak építve, mint ahogy a nyugat-európai provinciákban is egyre gyakrabban jelentek meg szíriai kereskedők. A kivándorlás Szíriából tehát folyamatban volt, s ezt nem lehet vissza-

vezetni néhány császár telepítő politikájára. Figyelemre méltó továbbá, hogy a keletiek a Severusok alatt éppen Pannoniában jelentek meg tömegesen, a többi dunai provinciában azonban nem. A többi dunai provinciában a bevándorlás fellendülése a Severus-korban csak annyiban bizonyítható, amennyiben ebből a korból rendelkezünk a legtöbb felirattal, így a keletiekre vonatkozó adatok is többnyire a Severus-korból származnak. A keletiek számszerű túlsúlya néhány város vezetőrétegében, vagy egyáltalán egyes települések lakosságában, a Severus-korban csak Pannoniára érvényes. Így arra a végeredményre jutunk, hogy a szíriaiak, akik jól értettek ahhoz, hogy a birodalom vásárhelyeit meghódítsák és az egyes provinciák nyújtotta gazdasági lehetőségeket kiaknázzák, Pannoniában különösen kedvező tevékenységi területre leltek, s módjukban állt, hogy ezt kiépítsék. Mivel éppen a Severus-kori Pannoniáról van szó, a keleti bevándorlást azzal kell kapcsolatba hozni, hogy ebben a provinciában ekkor konjunktúra kezdődött, amely a vállalkozókat, természetesen főleg a legaktívabb szíriaiakat, Pannoniába csábította.

Így a keleti (szíriai) bevándorlás Pannoniába az általános gazdasági fellendülésben leli magyarázatát, de nem tekinthető e fellendülés okának avagy eszközének. Természetesen más bevándorlókra is vannak bizonyítékok, így főleg trákokra, afrikaiakra és szórványosan a birodalom más részeiből származó elemekre is. Ezek azonban sem számszerűleg, sem társadalmilag nem voltak ennyire jelentősek, másodszor pedig érkezésük többnyire szoros kapcsolatban állt valamilyen csapatmozdulattal. Afrikaiakat már Marcus alatt is hoztak Pannoniába, amikor néhány italikus is került a legiókba. A trákokat többnyire akkor sorozták be a pannoniai csapatokba, amikor azok Trákián keresztül vonultak keletre. A Severus-korban igen jelentős volt a hadseregben a trák elem.

3. A KONJUNKTÚRA A FELIRATOK TÜKRÉBEN

A bevándorlás a Severusok alatt csak egyik tünete volt annak a konjunktúrának, amely a dunai provinciák, de különösen Pannonia második és legnagyobb virágzását létrehozta. A konjunktúra hatalmi okaira az előző fejezetben már utaltunk. Most e konjunktúra további bizonyítékait kell vázolnunk.

Legszembetűnőbb a feliratok rendkívül nagy száma a Severus-korban. A Severusok kora az egész birodalomban olyan időszak, amikor a feliratállítás nagyon elterjedt divat volt. Ezért a Severusok korából származó feliratok egyszerű számbeli túlsúlyának nem lehet túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani. Hogy a feliratok nagy száma mégis a konjunktúra egyik jele volt, csak a feliratok területenként változó gyakoriságából derül ki. Mivel a feliratokat már évszázadok óta gyűjtötték, vagy legalábbis lemásolták, míg a szervezett régészeti kutatás a Duna-vidék némely részén csak nemrég indult meg, az epigráfiai forrásanyagunk nagyobb a bizonyítóértéke a területi különbségek megállapítása szempontjából. E különbségeken kívül az epigráfiai anyag összetétele is jellemző: a Severusok előtti időszakkal ellentétben gyakorivá válnak a fogadalmi, építési és tisztelgő feliratok, ami a közéletben, a vallásban és a szociális struktúrában végbement néhány fontos változásra enged következtetni.

Nagyjából helytálló az a tétel, hogy a Duna-vidéki provinciákban a római feliratok zöme a Severusok korából származik. Ez a tétel azonban semmi esetre sem érvényes olyan városokra, mint Poetovio, Savaria és Siscia, amelyek feliratai nagyrészt korábbi időből származnak. Brigetióban, Aquincumban, Intercisában és a dunai limes határsávjának más területein ellenben csak a Severusok korától kezdve állítottak tömegesen feliratokat.

Feliratokat csak akkor kezdtek rendszeresen állítani, amikor a feliratok jelen és jövőbeli közönsége már bizto-

sítva volt, azaz, amikor római értelemben vett városi vagy közösségi élet bontakozott ki. Épp ezért azokon a helyeken, ahol a konszolidált közösségi élet már az 1. vagy 2. század folyamán létrejött, a feliratok számának hirtelen megnövekedését a Severus-korban más okokra kell visszavezetni.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a feliratok halmozódása épp azoknál a településeknél bizonyítja a fellendülést, amelyeknek mint táboroknak, katonai lakosságuk volt. A provincia belsejében fekvő városokban, amelyeknek tisztán civil lakossága volt, nem bizonyítható ez a fellendülés, legalábbis a feliratok alapján nem, ami szintén elárul valamit ennek a fellendülésnek a jellegéről. Ezzel eljutunk a második kérdéshez, ami a feliratok összetételét tekintve magától felmerül. Mint mondtuk, a Severusok korának feliratos anyaga feltűnően sokrétű: nemcsak sírfeliratokból áll, amelyek a Severusok előtti korban a feliratok többségét alkották, hanem nagyszámú oltárból, építési feliratból és különböző más feliratsajtókból, amelyek a Severus-kor előtti időben meglehetősen ritkák voltak. Oltárokat és fogadalmi feliratokat a korábbi időkben csak kivételesen állítottak: mégpedig többnyire csak városi magistrátusok, helytartók és a portorium személyzete, amiből arra következtethetünk, hogy ezek az oltárok és fogadalmi táblák hivatalos megnyilatkozások voltak. Az ezeken a feliratokon tisztelt istenségek a hivatalos római pantheon istenei voltak, helyi vonások a fogadalmakban nem jelentkeztek, vagy ugyancsak hivatalosak voltak, mint pl. Danuvius, Diana és más istenek, akik előtt a birodalmi tisztségviselők mint a tartomány istenei előtt hódoltak. A Severus-korban, különösen a Duna menti városokban, gyakoriak lettek az olyan isteneknek állított oltárok, akik eddig nem fordultak elő a provinciában; a feliratokon keresztül megragadható istenvilág nagyon tarkává válik és lokális vonásokat is felmutat, a feliratok állítói közt pedig majdnem minden társadalmi réteg képviselve van. Ennek megfelelően az oltárok

nagysága és kivitelezése nagyon különböző: akadnak hatalmas oltárok és szoborbázisok, és egészen kicsi, az állító által sajátkezűleg készített oltárocskák, bekarcolt kurzív írással. Az építési feliratok is ezt mutatják. A legtöbb építési felirat templomok vagy szentélyek felirata, amelyeket a lakosság legkülönbébb rétegei állítottak. Gyakoriságuk a Severusok korában részben arra vezethető vissza, hogy akkoriban divat volt feliratokat állítani. A feliratok nem éppen kis száma nem is új építményekre vonatkozik, hanem olyan Severus-kor előtti épületek helyrehozására, amelyek eredetileg nem voltak építési felirattal ellátva. A Severus-kori építési feliratok nagy számából azonban részben élénk építkezési tevékenységre is lehet következtetni, amit a közvetlen régészeti adatok is alátámasztanak.

A Severusok korának feliratanyaga tehát a határterületek provinciális lakosságának tagadhatatlan anyagi fellendüléséről tanúskodik. A lakosság egy jelentős részének, közte rang és rendfokozat nélküli egyszerű katonáknak is módjukban állt sírfeliratokat állítani, sőt még építkezési tevékenység kifejtésére és bizonyos bőkezűsége is alkalmuk nyílt: hogy ez a fellendülés nem terjedt ki az egész provincia területére, következik abból, hogy Pannonia Superior feliratanyagában alig hagyott nyomokat. Az ugrásszerűen megnövekedett feliratanyag ezenkívül olyan vonásokat is mutat, amelyek a társadalomban végbement messzemenő változásokra engednek következtetni.

Elsősorban utalnunk kell újra a fogadalmi és építési feliratokra. Mint mondtuk, gyakorivá válnak a magánjellegű feliratok és építmények. A hivatalos, illetve magán feliratok következetes megkülönböztetése azonban nem lehetséges, és nem is tanácsos. Szép számmal vannak ugyanis olyan fogadalmi feliratok, amelyeket a császár tiszteletére, vagy valamilyen csoport vagy egyesület javára emeltek, a felirat állítói viszont magán-személyek vagy közkatonák voltak. Minden nyilvános votumban van valami hivatalos, személytelen, ha tehát

általában gyakorivá válnak a fogadalmi és építkezési feliratok, ebből arra következtethetünk, hogy széles társadalmi rétegek vettek részt a közéletben. Erről az oldalról szemlélve a dolgokat, szintén nem tartható véletlennek, hogy ezek a votumok éppen a határövezetben sűrűsödnek. A Severusok által pártfogolt katonaság ugyanis a határvidéken élt, amely a mondottak alapján anyagi előnyöket is élvezett. A fogadalmi feliratok nagy számában ezért a pannoniai katonaság növekvő politikai aktivitása is kifejezésre jut, mégpedig szigorú római formában, ami a Severus-kori feliratanyag további jellemvonásaival áll összefüggésben.

Az 1. és a 2. századból Pannonia néhány részében nagy számban ismerünk olyan sírfeliratokat, amelyeket helyi (kelta, illyr) nevet viselő őslakosok állítottak. E koracsászárkori sírfeliratok elterjedési területén épp ilyen gyakoriak a Severus-korból származó sírfeliratok is, a rajtuk szereplő nevek azonban egy elenyészően kis résztől eltekintve mind jellegtelen latin nevek. A sírsztélét állító családokban kivételképpen előforduló néhány kelta név arra utal, hogy ezek a családok azoknak a bennszülött családoknak a leszármazottai voltak, akik ugyanitt már korábban is szerepeltek a sírsztéléken. Csupán feladták a bennszülött kultúra helyi vonásait, amelyet a 2. században tudatosan ápoltak és őriztek; latinositani kezdték a nevüket, ami együtt járt más helyi szokások feladásával is. Így az említett területen a bennszülött lakosság feladta a kocsitemetkezést és a halomsíros temetkezés szokását, eltűntek a sírkőplasztika egyes jellegzetességei, mint pl. az asztrális szimbólumok. Mivel a 2. századi névadásban csak elszórtan találkozunk latinositott névvel, a latin névadás hirtelen elterjedésében olyan fontos folyamatot kell látnunk, amely végső soron arra megy vissza, hogy az őslakosság tudatosan alkalmazkodni akart a római formákhoz.

Ha az 1–2. századi feliratok elterjedési területét összevetjük a későbbi feliratok elterjedésével, rögtön szembetűnik, hogy ezek a területek lényegében fedik

egymást, azzal a különbséggel, hogy délen és nyugaton, azaz Pannonia Superiorban ritkulnak a lelőhelyek, míg a határ mentén ugyanolyan gyakoriak, vagy még gyakoribbak lesznek, mint korábban voltak. Eközben figyelemre méltó, hogy a beneficiarius-állomások, amelyeknek hálózata épp a korai Severus-korban épült ki, csak azokon a területeken mutathatók ki, ahol ritkák, vagy teljesen hiányoznak a vidéki feliratok. A biztonsági szolgálatra ott volt leginkább szükség, ahol féltő volt, hogy a belső feszültségek politikai zavargásokhoz vagy bűnözéshez vezethetnek (mindkettőt latrocinium-nak nevezték).

A sírfeliratok nagy száma számszerűleg erős, jó módú réteget tételez fel. Ahol a sírfeliratok ritkák, vagy hiányoznak, ott a gazdag vezetőréteg számszerűleg gyöngye volt, más szóval: a társadalom gazdaságilag erősen polarizálódott. Nem tartható véletlennek, hogy Pannonia azon részei, ahol az 1–2. században még állítottak feliratokat, de a 3. században már nem, csupa olyan területek voltak, ahol bizonyítékunk van korai kolonizációra, vagy pedig a nagybirtok létrejöttére a 2. században: ide sorolható Poetovio és Savaria territoriuma, Scarbantia és bizonyos fokig Nevidunum territoriuma is. A lacus Pelsótól északra ugyan a 3. században is fordulnak elő sírfeliratok, ezek azonban a korábbi időkkel ellentétben, amikor főleg idegen telepések állítottak feliratokat, olyan katonáktól származnak, akiket szülőfalujukban temettek el. Ezek a sírkövek a határterület falvaiból származó sírkövekre emlékeztetnek, amelyek többnyire a szomszédos garnizon katonáinak családi sírkövei.

Ezek szerint a sírkövek megritkulása Pannonia Superiorban a nagybirtok kialakulásával vagy továbbfejlődésével magyarázható, míg a sírfeliratok nagy száma a határvidéken és a lacus Pelsótól északra a katonaság viszonylagosan kedvező anyagi helyzetére vezethető vissza. Talán megkockáztathatjuk azt a következtetést is, hogy egy bizonyos prosperitás, vagy legalábbis a feliratok számában kifejezésre jutó virágzás, csak ott

mutatható ki, ahol a lakosság köréből soroztak. Bizonyos, hogy Pannonia Superior városai még a 3. században is adtak újoncokat a legióknak és auxiliáknak, de ezek a katonák csak a városokban hagytak hátra feliratokat, vidéken nem. Ezért nem tekinthető kizártnak, hogy a Pannonia Superiorból származó katonák többnyire városlakók voltak. Végleges választ adni még nem lehet, bizonyosnak látszik azonban, hogy a határterületek, amelyek már a 2. században is a legtöbb újoncot adták, kivételes helyzetet élveztek.

Foglaljuk össze a mondottakat: a feliratanyag, amelynek zöme a Severus-korból származik, leginkább a határvidéken koncentrálódik és olyan gazdasági virágzást bizonyít, amely szorosan összefügg a katonasággal. A feliratanyag összetétele a lakosságnak a közéletben játszott nagyobb aktivitására enged következtetni; ez az aktivitás maga után vonta a római formákhoz és külsőségekhez való alkalmazkodást, a helyi (nem római) szokások feladását a névadásban, temetkezésben stb.

4. A KONJUNKTÚRA ÉLVEZŐI A KATONAI TÁRSADALOM ÉS VEZETŐI

A gazdasági virágzás különféle nyomokat hagyott hátra a határvidék régészeti leletanyagában. Bár mindeddig csak kevés Duna menti városban folytak ásatások, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a kőépítkezés és a római lakáskultúra bizonyos elemi tartozékai csak a Severusok korában terjedtek el általánosan a városokban. A legjellemzőbb alaprajzok Aquincum eddig feltárt részeiben és Carnuntumban is Severus-koriak, különösen a lakóházak és a kis szentélyek. A Duna menti városok decuriói a 3. század első harmadában feltűnően adakozóak voltak: nagyszámú felirat tanúskodik különböző nyilvános jellegű építkezésekről, ajándékokról és alapítványokról, amelyek a városi vezetőréteg tagjaitól származnak.

Ez a municipális vezetőréteg vezette be a luxust a városi lakóházakban. A mozaikpadlók a Duna menti településekben majdnem kivétel nélkül Severus-koriak; a kivételek (mint az aquincumi helytartói palota mozaikjai legkorábban a 2. század közepéről) egészen más szociális kategóriába tartoznak. Nincs kizárva, hogy a kereslet a határvidék néhány nagy centrumában mozaikkészítő műhelyeket is létrehozott. Aquincumban egy műhely meglehetősen nyers kivitelezésű, nagy figurális kompozíciójú mozaikpadlókat készített; a kompozíciók a hellenisztikus művészet ismert ikonográfiai előképeire mennek vissza. Aquincumban azonban előkerült újabban egy mozaikpadló, amelynek központi képét, Hercules, Deianira és Nessus kentaur jelenetét bizonyosan importálták, és beleillesztették egy helyi mesterek által készített mozaikpadlóba. Falfestményeket, olykor nagy figurális kompozíciókat is szívesen alkalmaztak, a falat és mennyezetet gyakran stukkódísszel látták el. A Duna-vidéki városok két része között valószínűleg nem volt különbség: a luxusházak az egykori municipiumokban és canabaeokban egyaránt megtalálhatók.

A felső réteg luxusa a temetkezésben is megmutatkozott. Az egész Duna-vidéken divatba jön a 2. sz. végén a szarkofágba való temetkezés; néhány városnál meg lehetett állapítani, hogy a város gazdag polgárai a 2. század végétől kezdve nem sírsztéléket, hanem nagyobb síremlékeket állítottak halottaiknak, vagy sírkamrákat építettek, ahol a gazdagon díszített kőszarkofágokat elhelyezték. A szarkofágba való temetkezés egyúttal természetesen a csontvázas temetkezésre való áttérést is jelentette, vagyis a halotthamvasztás szokásának feladását. Ez a rítusváltás először a gazdag városlakóknál jelentkezett; hogy a keletiektől indult-e ki, ahogy a kutatásban olykor hangoztatják, nem dönthető el. Mindenesetre szinte szabályszerűvé vált, hogy a 3. században a dunai városokban a leggazdagabb emberek nem sztéléket, hanem szarkofágokat vagy nagy síremlékeket állítottak. Hogy köztük sok keleti is akadt, az ennek az etnikum-

nak már vázolt szerepét tekintve nem lehet meglepő.

A Duna-vidéki városok decuriói a Severusok korában bizonyára azokban a városokban laktak, ahol építkezési tevékenységüket kifejtették, és ahol temetkeztek. A Duna-vidéki városok falusias környezetében eddig nem ismerünk nagyobb villákat, amelyek nagyobb birtokok központjai vagy földbirtokosok lakhelyei lehettek volna. Egyedüli kivételnek látszik a Carnuntumtól délre fekvő vidék, ahol a boius arisztokrácia birtokai feküdtek. Néhány, ezen a vidéken már kutatott villát a 2. század második felében felhagytak, valószínűleg annak következtében, hogy a kisebb birtokok beolvadtak egy nagyobb birtokba. A legnagyobb villát, a parndorfit viszont úgy látszik, hogy folyamatosan lakták. Ez egy igen nagy földbirtok központja volt. A határvidék többi területein nem mutathatók ki nagybirtokok, s ezért megkockáztathatjuk a következtetést, hogy a határvidék felső rétegének gazdagsága nem az agrár-birtok koncentrációján alapult.

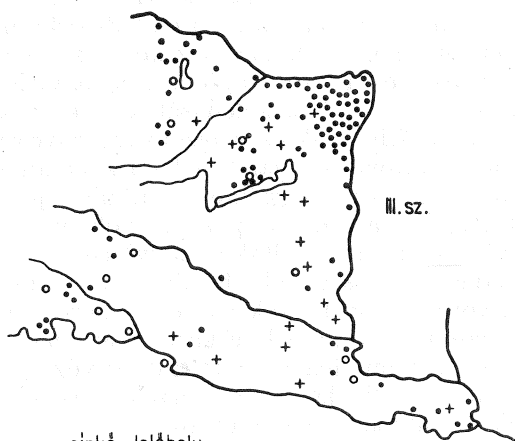
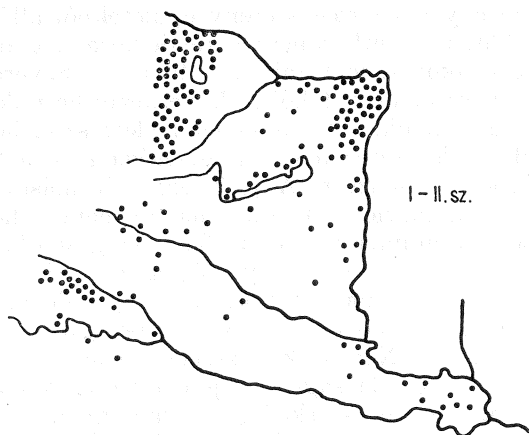
Nem tagadható azonban, hogy a határvidék falusias jellegű területein is létezett egy jómódú réteg. A határvidéken minden eddig feltárt település és temető gazdasági fellendülésre és a római életforma kezdődő elterjedésére mutat. Pannonia auxiliáris táborai mellett a kőházak kevés kivételt leszámítva csak a Severus-korban jelentek meg. Ugyanez vonatkozik a határvidék és a limes-környéki terület nem katonai településeire is. Amint az 5. fejezetben említettük, Észak- és Kelet-Pannoniában eddig nem ismerünk koracsászárkori villákat, de kőházakat sem. Aquincum környékén azonban, ahol már több helyen végeztek ásatásokat, kisebb villák és kőépületek kerültek elő, amelyek építése a Severus-korra keltezhető. Ezekben a házakban voltak festett falak, hypokaustum-fűtés és hasonlók, arányaik azonban többnyire kisebbek, mint Nyugat- és Belső-Pannonia koracsászárkori villáié. Ezek a vidéki házak különösen Aquincum közvetlen környékén gyakoriak. Aquincum

közelében egy ilyen elég szerény épületekből álló ház-csoport külön temetkezőhellyel rendelkezett, ahol előkerültek a lakók sírfeliratai is. A Bithynia Severa név alapján keleti eredetű lakókra következtethetünk.

• Mint már láttuk, sok minden amellett szól, hogy a határvidék felső rétegének a gazdagsága nem a mezőgazdaságból származott. A jólét eredetét másutt kell keresni. A határvidék társadalmában nem tehetünk különbséget a municipális (civil) felső réteg és a katonaság közt. A decuriók és a helyőrség egymással szorosan összefonódtak: vannak esetek, hogy egy decurio fia belépett a legióba, a decuriók egy része pedig a veteránok közül került ki. Némelyik egyszerű katona semmivel sem maradt el gazdagságban a jómódú civilek mögött.

Így pl. nem kevés szarkofágunk van, amelyet aktív vagy elbocsátott katonáknak készítettek. A legiós katonák által állított nagyszámú családi sírkő nemcsak azt bizonyítja, hogy a határőrség közvetlen szomszédságából rendszeresen soroztak, hanem bizonyítja a helybeli lakosság szoros összefonódását is a katonasággal, amennyiben a falusi lakosság bizonyára szívesen adott újoncokat, a katonai szolgálat pedig a kis családi birtokok számára rendszeres, szinte bekalkulált jövedelmet biztosított. Nyilvánvalóan éppen ez volt az oka, hogy a határvidéken nem alakultak ki nagybirtokok. A határvidék falusi lakosságának kisbirtokai konkurrenciáképesek voltak, fenn tudtak maradni, mert állandó bevételre számíthattak, amely a katonaság közvetítésével kívülről jött. A municipális birtokok és végső sorban a municipális gazdálkodás kereteit már szétfeszítő, a nagybirtokok kialakulása felé mutató „normális” fejlődés ezért a határvidéken nem indult meg mindaddig, amíg a katonaság rendelkezett olyan bevétellel, amely nem a provincia saját gazdaságából származott.

• Ezt a hipotézist alátámasztja a határvidéki viszonyok összevetése a provincia belsejének viszonyaival. Mint mondtuk, Pannonia belsejében már a 2. században folyamatban volt a birtokok koncentrációja. Ha össze-

- sirkő - lelőhely
- beneficiarius-állomás
- + „-iana” helynév

Belső-Pannonia és a határvidék eltérő fejlődése

hasonlítjuk a feliratok elterjedését azokkal a területekkel, amelyeken villák, a villák és más bizonyítékok alapján pedig nagybirtokok feltételezhetők, rögtön szembe-tűnik, hogy e két elterjedési terület lényegében kizárja egymást; ahol villák vagy nagybirtokok mutathatók ki, ott hiányoznak a sírfeliratok és fordítva. Mivel a vidéki sírfeliratok többnyire olyan, legfeljebb középbirtokos családok családi sírkövei voltak, akik gyakran szoros kapcsolatban álltak a szomszédos legiókkal, ezek alapján a szociális és gazdasági fejlődés két típusát különböztethetjük meg: a már említett, birtokkoncentrációval járó „normális” fejlődést és a katonasággal összefonódott határvidéki kisbirtokok konjunkturális fejlődését. Belső-Pannonia helynevei további bizonyítékokat szolgáltatnak erre. Van ugyanis a helyneveknek egy olyan kis csoportja Pannoniában, amelyek családnévből (gentilicium) vagy egy cognomenből vannak képezve, pl. Marini-ana, Maestriana, Bassiana. Ezek a nevek felfoghatók a villa szó jelzőiként, pl. villa Mariniana = „Marinus villája” és ezért villagazdaságokra mehetnek vissza. Elterjedésük a „normális” fejlődés területeire korlátozódik.

Az elmondottak néhány támpontot adnak a politikai aktivitása és történelmi szerepe tetőpontján álló Duna-vidéki katonaság szociális helyzetének jellemzéséhez. A katonaságnak egyik tipikus összetevőjét képezték a határvidéki falvak helybeli családjai, akiket gazdasági-lag is szoros kapcsolat kötött össze a provinciális hadsereggel, mivel a szomszédos csapatoknál szolgáló családtagjaik jövedelme konkurenciaképessé tette családi birtokaikat. Ez a társadalmi réteg nem volt sem parasztkatonaság, sem pedig örökletes katonaság: megvolt a lehetősége, hogy feljebb lépjen akár magasabb katonai rendfokozatba, akár a civil városi vezetőrétegbe. Ez a réteg közben állandó utánpótlást nyert a helyi őslakos-ságtól. Bizonyára ez a paraszti réteg lebegett Aurelius Victor szeme előtt, amikor az illyricumi császárokat jellemezte: „mindegyiküknek Illyricum volt a hazája, és bár műveltségben nem tűntek ki, a paraszti élet és

a katonáskodás nyomorúságában megedződve a lehető legjobbak voltak a birodalom számára.” (Caes. 39, 26.)

A második összetevőt azok a katonacsaládok alkották, akik régtől fogva az alakulatok mellett éltek, s akiknél ezáltal a katonai szolgálat gyakorlatilag örökletessé vált. Ezek a családok adták a legtöbb centuriót és más magasrangú tisztet a hadseregnek és a provinciális közigazgatásnak, mert úgy látszik, hogy a Duna-vidéki hadsereg tisztjei még a 3. században is italikus nomen vagy régebbi császári gentiliciumot viselő személyek voltak, akik nem származhattak a határmenti vidék őslakosságától. Ennek az örökletes katonai rendnek az utánpótlását a hadsereg nélküli dunai és balkáni provinciák (Dalmácia, Trákia, Makedónia) továbbá a keleti provinciák újoncai biztosították. Ide kell számítani a Pannonia belső, katonai megszállás nélküli részéből származó újoncokat is, mert valószínű a feltevés, hogy a „normális fejlődésű” területek lakosai csak akkor keresték a katonaságnál a kiutat, amikor vagyontalanná váltak, vagy elvesztették birtokukat.

Ahogy mondtuk, a határvidéken azért nem tudtak létrejönni nagybirtokok, mert a vidéki kisbirtokok meríteni tudtak a hadsereg gazdaságon kívüli erőforrásaiból. Valószínűleg érvényes ez a kereskedelmi és ipari vállalkozásokra is; a határprovinciák gazdasági életének ugyanis egyik jellemző vonása, hogy ott alig jöttek létre ipari központok, amelyek nyújtani tudtak valamit a birodalom gazdasága számára. Erre még ebben a fejezetben visszatérünk. A kereskedelem ezért döntően importkereskedelem, vagy a barbaricummal folytatott tranzitkereskedelem volt, és a gazdasági élet sokkal inkább a fogyasztáson, mint a termelésen alapult. Ilyen körülmények között a „falusi” katonaság és a „városi” polgárság közt szociális ellentét nem jöhetett létre, vagy legalábbis éppen ott nem, ahol a katonaság állomásozott; mert a katonaság annyira össze volt fonódva a helyi társadalommal, hogy annak épp ez a körülmény kölcsönözte legfontosabb jellemvonását.

Mégsem tagadható az illyricumiak törekvéseinek bizonyos demokratikus színezete. A dunai hadsereg katonái származásuk alapján részben valóban parasztok voltak, mégpedig egy olyan mezőgazdasági struktúra parasztjai, amely sem a rabszolgamunkát, sem a colonatust nem ismerte. A hangadó elemet szociális szempontból ők képezték, és nem azok a katonacsaládok, amelyek létalapjukat egyedül a hadsereghez való tartozásuknak köszönhatték. Mint hivatásos katonaság, csupán abban voltak érdekeltek, hogy a birodalmi kormányzat fennmaradásukat biztosítsa. Ezért kiváló eszközei voltak minden politikai mozgalomnak, amely számított a segítségükre. Ezért jogos, ha Illyricum szoldateszkájáról beszélünk.

Sajnos nem tudjuk, milyen volt e két összetevő százalékos aránya a dunai hadseregben. A hivatásos katonacsaládok részaránya minden legióban eltért. A legio I. és II. adi. legénysége, mint ezt a sok falusi sírkő mutatja, parasztibb összetételű volt, ellenben a Pannonia Superiorban állomásozó legio X. és XIV. Geminában nagy hányadot tett ki a hivatásos katonaság, mivel a boius birtokokra visszamenő nagybirtokok éppen Carnuntum közelében feküdtek, és ebben a provinciában egyébként is vannak bizonyítékok a „normális fejlődésre”. A Duna-vidék gazdasági és politikai súlypontja a határvidéken feküdt. Ahogy bevezetőben már mondtuk, bizonyos jólétet és prosperitást a provinciák belsejében sem lehet tagadni, de az erősebb szociális polarizáció korlátokat szabott ennek a virágzásnak. Erős szociális polarizációról tanúskodnak mindenekelőtt a nagybirtokok, amelyeknek teljes kibontakozása a Severus-korra esik; épp ez időben néhány villát nagy luxussal rendeztek be. Leghíresebbek a lacus Pelsótól északra fekvő baláciai villa nagy mozaikpadlói. Nagyon valószínű, hogy a birtokonkoncentráció következtében néhány kisebb villát felhagytak, ahogy ezt a Fertő körülötte boius területen többször régészetiileg is bizonyítani lehetett. Nagybirtokokból álló terület lehetett Sirmium távolabbi körzete,

a Duna és Száva közti terület is. Q. Messius Decius szenátor, aki az első, illyricumiaiak által kikiáltott pannoniai császár volt, Budaliában, egy Sirmiumtól keletre, a Sirmium—Cibalae út mentén fekvő faluban született, nyilván családjának egyik villájában. Probus császárnak is voltak birtokai Sirmium körül. Sirmium termékeny vidékéről szórványleletként sok luxustárgy és jó minőségű plasztika került elő, amelyek igen gazdag kivitelezésű vidéki uradalmi központokra engednek következtetni.

Néhány nagybirtok talán már a 3. században császári tulajdonba került. Ilyenek már korábban is voltak, például egy Sirmiumban, ahol 174-ben Herodes Atticus tartózkodott. A Caesariana helynév a Savaria—Aquincum út mentén, a lacus Pelsótól északkeletre elterülő nagybirtokok területén, szintén egy császári birtokra utal. Minden további nélkül feltehető, hogy a 3. század folyamán a nagybirtokok tekintélyes száma császári tulajdonba ment át, mert a politikai zavargások nem egy előkelő ember halálát vagy száműzetését vonták maguk után. Decius császár családi birtoka nyilván császári birtok lett, de a 3. században birtokváltozást kell feltételezni a boius földön fekvő palotaszerű parndorfi villa esetében is. A 4. század kezdetétől fogva több császári birtokról tudunk Pannoniában.

» Belső-Pannonia nagybirtokosai a koracsászárkori municipális arisztokrácia leszármazottai voltak. A városi közélet bizonyos mértékű hanyatlása, amely a decuriók csekélyebb számú építkezési és fogadalmi feliratából következik, arra vezethető vissza, hogy a birtokkal rendelkező hivatalnokok mindinkább távol tartották magukat a városi ügyektől. Az új építkezések természetesen Marcus után sem szűntek meg; Savariában például egy nagy szentély épült Isis tiszteletére, — talán egy korábbi templom helyén. Ugyancsak Savariában Severus-kori mozaikpadlóról is tudunk. A városi és falusi lakosság jómódú középrétegei azonban eltűntek. Az erre a rétegre jellemző sírsztélék ott is ritkábbá válnak, ahol az 1—2.

században rendkívül gyakoriak voltak, például Savariában, Poetovióban és a Pelso lacus környékén. A császári alapítványok és egyéb intézkedések, mint az előljáróban már említett *Kalendarium Septimianum* Savariában, vagy a *Colonia (nova) Sisciában*, ilyen körülmények között azt a célt szolgálták, hogy megakadályozzák a városi élet hanyatlását. Semmi nyoma sincs azonban, hogy ezek a törekvések említésre méltó eredménnyel jártak volna. Ez az eredménytelenség valószínűleg azon is múlt, hogy a municipális arisztokrácia birtokkal rendelkező tagjai jól ki tudták használni a konjunktúrát saját érdekükben, s így olyan réteget képeztek, amelyet nem lehetett vagy nem kellett hatalmi okokból kifolyólag háttérbe szorítani. Ez a szociális réteg már a 2. században is jeles tiszteket adott a birodalomnak, mint a híres M. Valerius Maximianust Poetovióból, és néhány lovagot, akik a *tres militiae* különböző posztjain fordulnak elő feliratokon. A Severus-kor és a katonai anarchia hírhedt self-made manjei ugyan túlnyomóan a határvidék katonai környezetéből származtak, mint Aelius Triccius, aki a helytartói hivatalban kezdte működését, az illyricumiak későbbi exponensei azonban vagy gazdag szerémségek voltak, vagy pedig olyan gentili-ciumot viseltek, amely régibb eredetű polgárjogra enged következtetni, s így nem tarthatók a határvidék őslakóinak. Decius még vonakodott az illyricumiak élére állni, de épp az illyricumiak által neki kölcsönzött bizalom mutatja, hogy nem állt fenn ellentét a katonaság és a „normális fejlődésű” területek vezetőrétegének érdekei közt.

5. IMPORT ÉS UTÁNZÁS A HELYI VONÁSOK FELADÁSA

Pannonia kereskedelmi kapcsolataiban és a gazdasági élet súlypontjaiban a 2. század végén nem történtek jelentősebb változások. A leleteken keresztül megragad-

ható importtárgyak többnyire a nyugati provinciákból származnak, azzal a különbséggel, hogy mindinkább a Pannoniához közelfekvő provinciák váltak a fő szállítóká. Marcustól fogva Pannonia sigillata-anyagának legnagyobb része Raetiából származik (Westerndorf). Az ún. raetiai kerámia is szép számmal szerepel a pannoniai anyagban, de e termékek többségét valószínűleg helyben állították elő. Ugyanez vonatkozik az üvegárukra is, amelyek formájukban a rajnai manufaktúrák termékeire mennek vissza, de többségük ugyancsak Pannoniában készült. Importáruk voltak a zománcos fibulák és egyéb zománcozott dísz tárgyak, amelyeket Pannonia a tranzitkereskedelem számára is importált, mivel a zománcozott bronzok az alföldi származásúaknál igen kedveltek voltak. Rajnai „Spruchbecher”-ek, bronzveretek, gagátfaragványok stb. minden nagyobb lelőhely leletanyagában megtalálhatók.

Ugyanilyen nagyarányú import a keleti provinciákból nem bizonyítható. Van mindenesetre néhány jellegzetes lelettárgy, amely Szíria, Egyiptom és Kisázsia műhelyeiből származik. Ezek kivétel nélkül luxusárú vagy kis műtárgyak, mint bronzszobrocskák, elefántcsont-plasztikák és gazdagon díszített ezüst- és bronzedények, amelyek az alexandriai fémműves központokban készültek. Az aranyékszerek jelentős száma szintén keletről származik, akárcsak az üvegpasztából készült gemmutánszatok, amelyek gyakran görög mondásokat tartalmaznak. A finom textilek is nyilván keletről származnak, ha ezek ritkán mutathatók is ki a leletanyagban. A keleti importtárgyak ebben az időben már nem Aquileia közvetítésével jöttek Pannoniába, hanem a Bizánc—Naissus—Singidunumon át vezető balkáni úton, vagy még inkább víziúton, a Dunán.

Egészen véve a Severus-kor leletanyaga sokkal uniformizáltabb, sokkal kevésbé változatos, mint a korábbi időké. Ez részben abból adódik, hogy a fogyasztási javak helyi termelése majdnem mindenütt ki tudta szorítani az importot, még akkor is, ha a helyi áru minő-

sége nem tudta elérni az import minőségét. Az import-tárgyakat hamarosan helyben utánózni kezdték. Csak nemrég derült ki, hogy az ún. raetiai kerámiát Pannoniában is készítették. Éppígy mindinkább valószínűbbé válik, hogy az üvegáruk is legnagyobb részben pannoniai műhelyekben készültek. Hogy az egyszerű bronz használati tárgyak a provinciák minden központjában helyben készültek, már régóta bizonyítottnak vehető, mivel fibulák, csatok, veretek stb. öntőmintái eléggé gyakoriak a leletanyagban.

Pannonia ipara mégsem termelt semmi olyan speciális árut, ami a birodalom kereskedelmében jelentőségre tett volna szert. A kutatásnak mindeddig nem sikerült a birodalom más részeiben pannoniai eredetű árut nagyobb mennyiségben kimutatni. A bizonyítottan pannoniai termékeknek gazdaságilag alig van jelentőségük, és még az sem biztos, hogy szabályos kereskedelemmel jutottak-e oda, mert éppúgy katonák is magukkal viheték, mint tulajdonukat. A Duna-vidéki lovasistenségnek vagy Mithrasnak szentelt kis kultikus táblákról van szó, amelyek az Alma Mons (Fruška Gora) sárgás kristályos mészkövéből készültek. Koracsászárkori írók emlitenek még ezen kívül néhány pannoniai kiviteli cikket, mint gyógyfüveket, vadállatokat az amfiteátrumi játékokhoz, vadászkutyákat és talán lovakat is.

A barbaricumba irányuló kivitel a Severus-korban minden valószínűség szerint igen jelentős volt. A barbaricum leletanyagában előforduló római áruk mellett bizonyítja ezt az a hatás is, amelyet a provinciális ipar gyakorolt a barbár fazekasiparra. A barbár—római kereskedelmi kapcsolatokat néhány, a dunai táborhelyeken előkerült tipikus lelet is bizonyítja, így pl. szarmata típusú különleges edényformák. A Duna menti centrumok számára ez a kereskedelem a virágzás egyik összetevője volt, birodalmi méreteket tekintve azonban nem sok nyereséget hozhatott, annál kevésbé, mivel a barbár szomszédokkal kötött szerződések rendszeres anyagi támogatást vontak maguk után. Így a római

exportárut a barbárok tulajdonképpen ezen a római pénzen vásárolták meg. Említésre méltó barbár importra nincsenek bizonyítékok Pannoniában. A Duna mentén folyó élénk határkereskedelem tehát a határvidék számára hasznot jelentett, birodalmi méreteket tekintve azonban kiadást jelentett a kormányszatnak. Így a határkereskedelemnek a határvidék virágzását előmozdító hatását is a konjunktúrajelenségek közé kell sorolni.

Az ipari termelés uniformitása együtt járt a helyi kultúra uniformizálódásával. A kultúra minden vonatkozásában érezhetővé válik azoknak a helyi sajátságoknak az elhalványulása, amelyek a 2. században igen erősen jelentkeztek. Ez az uniformizálódás olyannyira intenzív volt, hogy Pannoniában ennek nyomán szinte teljesen megszűnt a helyi, nem római névadás, eltűntek a speciális bennszülött temetkezési rítusok (halomsírok, kocsitemetkezés), a helyi sírszimbolika (asztrális szimbólumok) a helyi viselet és még sok más. Ez a megglehetősen gyors folyamat a 2. század végén arra a következtetésre csábít, hogy az őslakosság a markomann háborúk során annyira megtizedelődött, hogy épp ezért vált szükségessé a keleti és egyéb elemek bevándorlása. Ilyen méretű elnéptelenedést azonban a Marcus alatti, tagadhatatlanul katasztrofális háború nem okozott. Kelta nevek Marcus után is előfordulnak szórványosan, és pedig éppen azokon a vidékeken, ahol az 1—2. században is a legtöbb epigráfiai bizonyítékunk van a helyi névadásra. Ezek a szórványosan előforduló nevek, amelyek most már a három neves rendszer cognomenjeként jelennek meg, olyan családtagoknál fordulnak elő, akiknek a családja már áttért a római névadásra. Ez a római névadás szintelen, némi sajátosságot csak bizonyos előszeretettel használt cognomenek jelentenek, mint Decoratus, Candidus stb. Néhány további név kelta és illyr neveknek latinizált formája, mint pl. Aelius Triccius cognomenje, amelyet a kelta Triccus-ból képeztek.

A nem latin névadást a Severus-kori Pannoniában

még azok a barbár csoportok őrizték meg leginkább, amelyeket Marcus alatt telepítettek be Pannoniába. Ezek a csoportok azonban magában a provinciában alig hagytak hátra epigráfiai emlékeket. A cotinusok egy csoportját Marcus alatt Mursa és Cibalae territoriumán telepítették le; a Severusok alatt már beléptek a legiókba és néhányan a praetorianus gárdába is bejutottak. Ezeket Rómában praetoriánus-listák sorolják fel, mégpedig olyan cognomenekkel, amelyek alapján a cotinusok nagymérvű eldákosodására következtethetünk.

A névadás átütő latinizálódása Pannoniában természetesen csak azokra az elemekre vonatkozóan bizonyítható, amelyek feliratokon szerepelnek. Rendkívül fontos és jellegzetes azonban az a jelenség, hogy ez az „epigráfiaiilag megfogható” társadalmi réteg hirtelen feladta nem latin névadását, amelyhez a 2. században még minden jel szerint szívósan ragaszkodott. A 2. században éppen ezek az epigráfiaiilag megfogható kelták és illirek képezték azt a kormányzat által pártfogolt helyi arisztokráciát, amely romanizálása ellenére, vagy talán éppen annak következményeként, ragaszkodott kultúrájának bizonyos tradícióihoz. Ha a helyi felső rétegnek ez a tradíciókhoz való ragaszkodása a 2. században tudatos magatartás volt, akkor ezeknek a tradícióknak a feladását is ugyanilyen tudatos magatartásként kell értékelnünk. A helyi hatalomban való fokozódó részvétel és még inkább a birodalomban játszott növekvő politikai szerep nyilván szükségessé tették a római külsőségekhez való alkalmazkodást.

A halomsíros és a kocsitemetkezés feladása is valószínűleg ebbe az összefüggésbe tartozik. Eddig nem találtak olyan halomsírokat, amelyek egyértelműen a 3. századra datálhatók. Egynéhány kocsisír esetleg a korai Severus-korból származtatható, de a 3. században ez a költséges ritus is teljesen kiment a divatból, és pedig biztosan sokkal korábban, mint ahogy a Dunán is elkezdődött a gazdasági krízis; a divat feladása ezért nem vezethető vissza gazdasági okokra. A 2. század vége

után a sírkőszimbolika tipikus helyi ábrázolásai közül is hamarosan eltűntek az asztrális szimbólumok és a kocsi-ábrázolások, csak azokat az ikonográfiai kompozíciókat használták tovább, amelyek a legkevésbé voltak idegenek a rómainál: az ún. áldozati jeleneteket tripussal és két oldalt álló áldozatokat bemutató alakokkal.

Nem tagadható, hogy ez a római öntudat valamilyen módon összefügg az illyricumiak öntudatával. Partikuláris öntudat és a valódi rómaiság hangsúlyozása egyaránt jellemzők voltak erre a szoldateszkára, miközben néhányszor éppen a Duna-vidéki származás nyújtott lehetőséget a valódi, ősi vonások bizonyítására. Így a dardaniai származás bizonyítékul szolgált, hogy az illető dardán (pl. II. Claudius császár) végső soron a trójai Dardanos ivadéka, és mint trójai, tősgyökeres római ivadék.

6. SILVANUS ÉS A PANNONIAI ISTENVILÁG

Amikor a pannoniaiak 193-ban hirtelen a történelem színpadára léptek, hivatalos, a severusi párt szolgálatába állított kultuszukban nem akarták elterjeszteni lokális nevű helyi istenvilágukat, hanem római isteneket választottak, vagy legalábbis olyan isteneket és kultuszokat helyeztek előtérbe, amelyek minden további nélkül beilleszthetők voltak a római kultuszba. Hallunk pannoniai augurokról, akik kelta szokást követhettek, de mint augurok, minden rómaihoz közel álltak; a Matres Pannoniorum tisztelete is mindenki számára magától értődő volt, még ha a poetoviói dajkaistenségekre (Nutrices) lehet is visszavezetni őket. Az elkövetkezendő időben pedig magában Pannoniában is megjelentek olyan kultuszok, amelyeket a tulajdonképpeni pannoniai kultuszoknak kell tartanunk, holott helyi, nem római vonások nem jelentkeznek bennük. Ezeknek a kultuszoknak az volt talán a leglényegesebb vonásuk, hogy mindenestől (istennév, ikonográfia) rómaiak voltak;

vagy legalábbis nem tartalmaztak olyan vonásokat amelyek a birodalomban példa nélkül álltak. Pannonia kultuszainak és vallásának ezt a sajátosságát csak az éppen vázolt folyamatnak a keretében érthetjük meg; a kultúra lokális helyi sajátosságainak hirtelen elhalványulása keretében, amely egy olyan uniformizált, jellegtelen római magatartás javára történt, amely végső soron a Duna-vidéki római öntudaton alapult.

Ha különösen Silvanus kultuszát ebben az összefüggésben értelmezzük, kiküszöbölhetünk nem egy abból adódó nehézséget, hogy a kutatás Silvanusban feltétlenül illyr istent, sőt az illyrek főistenét akarta látni. Ez a már régen megfogalmazott következtetés tulajdonképpen csak azon a körülményen alapult, hogy Silvanusnak Pannoniában rendkívül nagy számú emléket szenteltek; a Silvanus-oltárok száma néhány településen még a Iuppiter Optimus Maximusnak állított oltárok számát is felülmúlja, és általában Silvanus az az isten, akinek Iuppiter után a legtöbb emléket szentelték. A Silvanus-kultusz virágkora a Severusok idejére esik.!(A kultusz korábbi emlékei a borostyánút menti városokra korlátozódnak és kapcsolatban állnak Silvanus Augustus aquileiai kultuszával. E Silvanus Augustus még fenntartásokkal sem fogható fel bennszülött istennek.) Ami még amellet szölhatna, hogy Silvanus római névvel ellátott illyr, vagy általánosabban megfogalmazva helyi, pannoniái isten lett volna az, hogy kultuszának némely vonása összefügg a római kor előtti termékenységí kultuszokkal, ezek közül is a vaskori phallikus ábrázolásokkal. Valóban, Silvanust a pannoniái reliefeken olykor phallikusan is ábrázolják, és az egész Silvanus-kultusztól nem idegen a termékenység-gondolat. Ezek azonban túlságosan általános-római vonások ahhoz, hogy helyi jellegzetességnek tarthatnánk őket. Ahogy már néhány évtizeddel ezelőtt hangsúlyozták, a pannoniái Silvanusnak nincsenek olyan jellegzetes vonásai, amelyek ne lennének meg az itáliai Silvanus-kultuszban. Ezért igen valószínű, hogy a pannoniáiak kedvelt helyi istenükül

egy itáliai istenséget választottak; hogy ez az isten nem vezethető vissza egy lényegileg azonos, római kor előtti istenre, abból látható, hogy csak a 3. században kezdték tisztelni, és akkor sem speciális helyi formában.

A Severus-korban tagadhatatlanul Silvanus isten volt a leginkább tisztelt, legnépszerűbb istenalak Pannoniában. Neve csak ritkán fordul elő az oltárokon más istenekkel együtt, és ábrázolni is általában magában szokták, vagy azonos jellegű természet-istenek társaságában, mint az igen színtelen Silvának, akiket néha Quadriviaenek, vagy egyes számban Dianának is neveznek. Silvanus nem kapcsolódik a klasszikus pantheon istenvilágához, még kevésbé a keleti misztériumvallásokhoz, amelyek ugyancsak nagyon el voltak terjedve a Severusok korában. Akad azonban néhány oltár, amelyen Silvanust a capitolumi triasszal, vagy Iuppiter Optimus Maximusszal együtt említik, ami bizonyos hivatalos jelleget kölcsönöz neki. Nincs kizárva, hogy Silvanust már a 2. század elején, mint Pannonia szimbólumát hivatalosan ábrázolták. Ha figyelembe vesszük még, hogy egy Silvanus Augustus nevű istent már korábban is tiszteltek Pannoniában, kézenfekvő a következtetés, hogy Silvanus isten alakját tulajdonképpen az idegenek alkották Pannonia számára. Ez cseppet sem meglepő, mert az interpretatio Romana egyebüktől is a rómaiaktól indult ki, akik néhány helyi istent, akiket genius lociként tiszteltek, saját isteneikkel azonosítottak. Silvanus esetében mégsem egy interpretált helyi istennel van dolgunk, vagy legalábbis nem egyetlen istennel. Nincs ugyanis bizonyíték Silvanusnak megfelelő bennszülött nevű istenre. Van ugyan néhány nem latin jelzője, ezek azonban mind csak egyszer fordulnak elő, ami arra enged következtetni, hogy egy olyan illyr főisten, akit Silvanussal lehetne azonosítani, sohasem létezett. A Silvanusnak szentelt helyek egyikén (Silvanusnak valószínűleg csak kivételesen volt szentélye, vagy temploma) előkerültek egy különben ismeretlen istennek, Vidasusnak és Thana istennőnek szentelt oltár-

rok. Ez az egyetlen eset azonban éppen egyedisége miatt nem hozható fel érvül egy interpretált illyr isten létének a bizonyítására.

Annak az okát, hogy miért éppen Silvanus vált Pannonia legnépszerűbb istenévé, és miért éppen a Severusok alatt, úgy deríthetjük ki, ha magának Silvanus istennek a jellemző vonásaiból indulunk ki. Ahogy már említettük, Silvanus nem vált egy politikai gondolat istenévé. Legfeljebb az irodalmilag befolyásolt szimbolikában testesítette meg Pannonia provinciát, maguk a pannoniaiak azonban nem fektettek súlyt arra, hogy Silvanust hazájuk szimbólumának fogják fel. Az isten leggyakoribb mellékneve éppen nem mondható hivatalosnak: Silvanus domesticus („házi Silvanus”) s ennek megfelelő a legtöbb ábrázolás is, amelyek egy egyszerűen öltözött szakállas férfit mutatnak szőlőmetsző- vagy kerti késsel, gyümölcessel vagy fával és egy házörző vagy juhászkutyával. Ide tartozik még a herbarius melléknév, közös tisztelete a Laresszel, és kapcsolata a termékenység-képpzel. Mindezek az itáliai Silvanustól kölcsönzött vonások, mint ahogy a Silvanus-ábrázolások ikonográfiai típusa is Itáliából származik. Silvanus domesticus a kert, a birtok, a termés, az aratás (Silvanus Messor), és általában a mezőgazdaságra, kertművelésre és a jószágra vonatkozó termékenység istene. Mint kimondottan privát jellegű istent, legtöbbször egészen kis házioltárokon és kis reliefeken tisztelték, vagy olyan oltárokon, amelyek az állító nevét sem tüntetik fel, mivel a házi kultusz céljaira készültek. Ennek az istenképzetnek az elterjedéséhez nyilván a kisparaszti családi birtok, és egyáltalán a házból, kertből, kis földből álló gazdaság szolgált alapul és előfeltételül. Amint ebben a fejezetben már kifejtettük, ezeknek a családi birtokoknak a virágzása a határvidéken épp a Severus-korra esik, és a Silvanus-kultusz emlékei is túlnyomórészt a limes menti területről származnak. A kultusz gyakorlásának formái is tisztán rómaiak: a mindennapi házi kultusz és a házi áldozatok célját szolgáló oltárok, vala-

mint kis reliefek ugyancsak a házi szentély számára stb. Bár a kultusz maga szorosan összefügg a mezőgazdasággal, mégis, vidéken alig gyakorolták, a legtöbb emlék a Duna menti katonai településekről származik.

Silvanus többi aspektusa szintén római; legelterjedtebb volt Silvanus domesticus mellett a Panhoz hasonlítható Silvanus silvestris („erdei Silvanus”), aki gyakran együtt jelenik meg a nymphaszerű Silvanákkal, Dianával és más klasszikus természetistenekkel, akik egyszer kimondottan úgy szerepelnek, mint a vadászat istenei. Silvanusnak ezt az alakját többnyire a helyi társadalom előkelőbb rétegei tisztelték. Silvanus silvestris némi irodalmi színezettel is bír, amennyiben klasszikus vonásokkal ruházták fel, és a klasszikus istenvilágból vett kísérekkel látták el.

Végül az is bizonyítja, hogy Silvanus nem volt illyr isten, hogy tisztelete sokkal elterjedtebb volt Pannonia északi határvidékén, mint a provincia illyr—pannonlakta déli részében. Mindenesetre legfontosabb az a tény, hogy a pannoniaiaknak és különösen Pannonia katonailag leginkább befolyásolt lakosságának népszerű istene egy minden vonásában és kultuszának minden formájában tiszta római, sőt tiszta itáliai isten lett. Kezdetben ezt a kultuszt azok az italikusok terjesztették, akik a kisparaszti Pannoniában szívesen felfedezni vélték Silvanus istenüket, a telek védelmezőjét (tutor finium), és végül olyan kultuszt alkottak, amely kisparaszti-katonai körökben követésre talált.

A többi isten is, amelyet a szakirodalom olykor bennszülött istenekre vezet vissza, olyan kultuszok eredménye, amelyeket idegenek vezettek be. Többször hangsúlyozták, hogy Diana istennő egy római köntösbe öltöztetett illyr vagy legalábbis helyi istennő (termékenység-istennő, erdők istennője); gondolnunk kell azonban arra, hogy Pannonia már a koracsászárkori irodalomban is úgy szerepelt, mint erdőkben és vadban gazdag ország, s ebből kifolyólag minden idegen számára, aki az idegen föld isteni erőinek hódolni akart, kézen-

fekvő volt, hogy a Pannoniában különösen jelenlevő istennőt, Dianát tisztelje. Felesleges lenne felsorolni az összes istent, akiben helyi (kelta vagy illyr) vonásokat fedeztek fel. Legfontosabb ugyanis az a körülmény, hogy az őslakosok, mindenekelőtt azok, akik bennszülött neveket is viseltek, csak kivételesen állítottak oltárokat vagy kultuszreliefeket.

A helyi, nem latin nevű istenek csak úgy értékelhetők, mint egy formájában és tartalmában teljesen római kultusz melléktermékei. Genius Ciniaemus és Minitra eddig az egyedüli bizonyítható istenek, akik csak Pannoniában ismeretesek, de jellemző módon mindegyik csak egyszer fordul elő. Sedatus, Iuppiter Optimus Maximus Teutanus, Epona, Mars Latobius stb., akiknek Pannoniában is volt kultuszuk, nyilván az idegenekkel kerültek ide, és alig mutatnak olyan vonást, amelyből helyi gyökerekre lehetne következtetni. Ezek a Pannonián kívül keletkezett és formálódott istenképzetek Pannoniában a római pantheonhoz tartoznak, akárcsak a misztériumvallások, amelyek hordozója a városi lakosság és a katonaság volt. Mindaz, amit a pannoniái vallásról és kultuszról megtudhatunk, csak azáltal ragadható meg, hogy az oltárok, reliefek és szentélyek klasszikusan római kultuszformáján keresztül megőrződött. Pannonia vallásának legjellemzőbb vonása az volt, hogy nem engedte létrejönni a római és helyi képzetek szintézisét; minden általános, római keretben fejeződött ki, és ami kifejeződött, nem volt eredeti. Hogy még ez a helyi vallás is csak a Severus-korban válik kézzelfoghatóvá, végső sorban arra vezethető vissza, hogy a pannoniái katonaságban és az azzal szorosan összefonódó civil lakosságban csak Marcus után, az illyricumiak politikai aktivitása következtében tudatosult a rómaiakhoz való aktív hozzátartozás.

Egyetlen határozott istenképzetekkel kapcsolatos kultusz ismeretes, amely Pannoniában keletkezett: ez az ún. Duna-vidéki lovasisten, — helyesebben a Dioskurosokhoz hasonló istenpár kultusza. Virágkora való-

színűleg a 3. század kései szakaszára esik. Emlékei ólom vagy márvány táblácskák különböző istenek és szimbólumok bonyolult tömegével, amelyek hagyományos kompozícióba vannak rendezve. A ma már több száz példányban ismert táblácskák a Balkánon, Daciában és Pannoniában terjedtek el, de elterjedési területük centruma a Szerémség, ahonnan a kultusz kiindulhatott. Eredetét ez a kultusz nem alkotott: összes istene, szimbóluma, sőt ikonográfiai megoldásai is a klasszikus, orientális és egyéb vallások jól ismert típusait példázzák; leginkább a 3. század közepe táján legjobban tisztelt isteneknek egy babonás, pantheisztikus szintézisére gondolhatnánk; e szintézis során Sol, az égitestek istenei, a Dioskurok, Mithras szimbólumai, Epona és még sok más istenalak keveredtek össze. Csupán ezek szigorúan elrendezett konglomerátuma eredeti, amely kis táblákon jelenik meg, s bizonyára a vallásos szokások és képzetek alacsonyabb rétegéhez tartozott. Néhány táblácska a birodalom távoli határtartományaiba is elkerült, nyilván katonák tulajdonaként; nagyon valószínű, hogy ez a lovasisten, amely nem téveszthető össze a trák lovas-hérosszal, a Duna-vidéki katonaság körében keletkezett pantheisztikus spekulációk eredményeként. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a kultusz centruma éppen az illyricumiak központja, Sirmium környéke volt.

(7. ÚJ VALLÁSI ÁRAMLATOK

A 3. században divatozó istenképzeteknek ebbe a babonás, differenciálatlansága és mechanikus volta miatt primitív szintézisébe a misztériumvallások elemei is bekerültek. Ezek jelentették a Severus-korban a Duna-vidék legfontosabb vallási mozgalmát, bár elterjedésük korábban kezdődött. Isis istennőről nem beszélve, mivel az ő nyugat-pannoniai kultusza még a korai időszak észak-itáliai hatására megy vissza, Mithras és Dolichenus legkésőbb a 2. század első felében tűnnek fel Pannoniá-

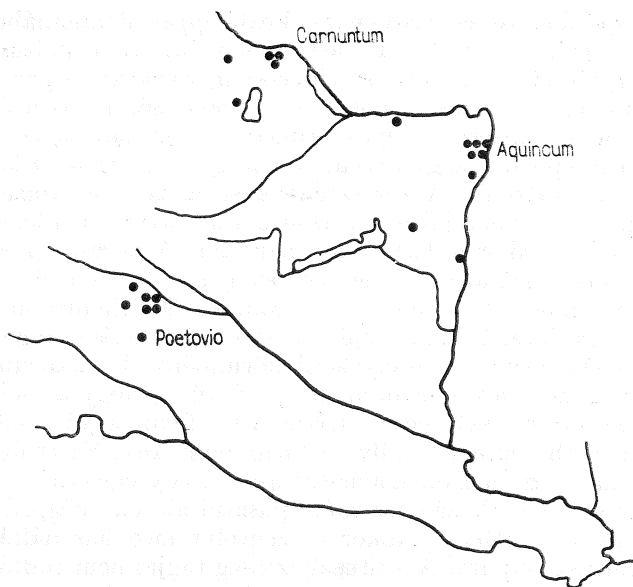
ban. Első követőik keletről származó katonák és a Publicum Portorium Illyrici személyzetének tagjai voltak. A legkorábbi Mithraeumokat Pannoniában a vámszemélyzet, a portorium Illyrici néhány állomásának rab-szolgái építették. Az eddig feltárt vagy feliratokkal bizonyítható Mithraeumok elterjedése arra enged következtetni, hogy a Mithras-kultusz szabályszerű missziós tevékenység eredménye. Mithraeumok ugyanis csak néhány városban és közvetlen környékükön bizonyíthatók. Hogy ezt a missziós tevékenységet csak a markomann háborúk után koronázta siker, valószínűleg nemcsak arra vezethető vissza, hogy az újonnan érkezett keletiek között sok követője volt a keleti vallásoknak, hanem arra is, hogy a 2. század vége felé a dunai provinciák egész vallási és szellemi atmoszférájában változás állott be. A helyi hagyományok feladása és az általános római kultúrformákhoz való alkalmazkodás a keleti vallások terjedése számára is kedvező körülmény volt.

Iuppiter Dolichenust, mint másutt is, főként a katonai körzetekben tisztelték, még ha kultuszának jelentős emlékei polgári településeken is előkerültek (pl. Savaria). Dolichenus kultuszának közösségei úgy látszik, jól szervezettek voltak, mert egyszer Pannonia Inferior összes Dolichenus-papja ismeretlen alkalomból összegyűlt, és ezt az eseményt fogadalmi oltáron örökítette meg. Ez az alkalom talán éppen Septimius Severus 202-es látogatása volt, mert ez a császár szemmel láthatóan pártfogolta a Dolichenus-kultuszt; hogy a kultusz terjedése a pannoniai katonaságnál a severusi politikára megy-e vissza, vagy fordítva: Septimius Severus éppen a pannoniai katonaságra való tekintettel pártfogolta-e ezt a kultuszt, nem tudjuk, mégis figyelemreméltó, hogy az egyik legkorábbi Dolichenus-emlék a nyugati provinciákban éppen Carnuntumból való, ahol az első Severust császárrá kiáltották ki. Dolichenus-szentélyt kettőt ismerünk Pannoniában, mégpedig Carnuntumban és Brigetióban. Ezek kis, négyszögletes, feltűnően szűk és igénytelen helyiségek voltak, amelyek más kultusz-

helyek szomszédságában álltak egy szerény templom-negyedben. Brigetio Dolichenuma egy Mithraeum szomszédságában állt, és különben sincs jel rá, hogy a keleti misztériumkultuszok egymással konkurrálva léptek volna fel.

Felesleges, hogy Pannonia számos, ismert Mithraeumát leírjuk, ezek ugyanis nem térnek el az általános típustól. A szentély kultuszképe csak annyiban mutat jellegzetességet, hogy többnyire egy különleges Duna-vidéki ikonográfiai típushoz tartozik. A Mithras-vallás legfontosabb központjai, ahonnan a missziós tevékenység is kiindult, Poetovio (talán a legkorábbi központ Pannoniában); Carnuntum és Aquincum volt. Ezekben a városokban több Mithraeumot tártak fel, és a városok távolabbi körzetében is voltak Mithraeumok, míg néhány más városban sem epigráfiailag, sem ásatásokkal nem sikerült kimutatni Mithraeumokat, és ilyenek a környéken sem voltak. Egy-egy Mithras-közösség tagjai többnyire olyan emberekből tevődtek össze, akik a közéletben is egy csoportot alkottak: a vámigazgatás alkalmazottai, egy-egy módos úr családja és háznépe, egy-egy csapattest katonái stb. A Mithraeumok topográfiai megoszlása Aquincumban és Poetovióban ezenkívül arra mutat, hogy a szentélyek működési területe a keresztény közösségekéhez hasonlóan el volt határolva egymástól. A Mithras-vallás további központjait tételezhetjük fel az eddig kevésbé kutatott Száva-völgyben. Csak nemrég bizonyosodott be, hogy Sirmium környékén is létezett Mithraeum.

A többi keleti misztérium és vallási mozgalom sokkal kisebb visszhangra talált a Dunánál. Sarapis kultuszának akadnak emlékei, és néha igen valószínűnek látszik, hogy ez a kultusz összefüggésben állt Caracalla valláspolitikájával. Az egyiptomi kultuszok feltehetően csak a korai Severus-korig tartották magukat, míg a Mithras-kultusz virágkora csak ekkor kezdődött. Vannak ezenkívül a szíriai és kisázsiai kultuszoknak is emlékei. Dea Syriának pl. Brigetióban, Aquincumban és egyebütt is,

Mithras-szentélyek

kultusza azonban éppen azon a településen hiányzik, ahol a lakosság leginkább őrizte szíriai tradícióit: Inter-cisában. A keleti vallások megjelenése Pannoniában olyan jelenség, amely sokkal inkább magyarázható a Római Birodalom vallástörténeti fejlődése keretében, mint ennek a provinciának speciális viszonyaival (pl. mint a keleti bevándorlások következménye). A keletiek ugyan semmi esetre sem tartották magukat távol ezektől a kultuszoktól, de a misszióban játszott szerepük semmi-vel sem volt nagyobb itt, mint bárhol a birodalomban.

→ Úgy tűnik, hogy egyedül Iuppiter Dolichenus kultusza állt szoros összefüggésben a pannoniai katonasággal, és ezért talán kapcsolatba hozható a pannoniai fejlődés speciális vonásaival. Amint említettük, Septimius Seve-rus pártfogolta ezt a kultuszt. Ezért nem véletlen, hogy

a birodalom összes provinciája közül éppen Pannoniából származik a legtöbb Dolichenus- emlék, és a kultusz elterjedését a nyugati provinciákban gyakran éppen a pannoniai katonaság missziós tevékenységére vezetik vissza. A kultusz rejtélyes eltűnése a 3. század második felében éppen elég gyanús ahhoz, hogy mögötته politikai okokat sejtünk. A keresztények számára a 4. század elején már nem jelentett Dolichenus olyan ellenfelet, aki ellen érdemes lett volna harcolni. A keresztények polemikus íásaiban, amelyek pedig minden létező pogány vallást és babonát felsorolnak, Dolichenus meg sincs említve. Talán túllépi megismerési lehetőségeinket, ha a Dolichenus-szentélyek lelőköriülményeiből akarunk következtetéseket levonni, mégis feltűnő, hogy a Dolichenus-szentélyek egész felszerelése fennmaradt, míg pl. a Mithraeumokban ilyenek nagyon ritkák. Ezért úgy látszik, hogy a Dolichenus-szentélyek egy egyszeri erőszakos beavatkozás nyomán pusztultak el, mégpedig olyan időpontban, amikor a szentélyt még használták a kultusz céljaira. A kultuszközösség tagjai nem tudták megmenteni a megszentelt tárgyakat úgy, mint a többi pogány közösség, amelyeknek tagjai a 4. században elásták kultusztárgyaikat a keresztények elől. A Dolichenus-kultusz hirtelennek tűnő hanyatlása ezért talán összefüggésben áll a katonai anarchia korszakának politikai konfliktusaival. A poetoviói ún. III. Mithraeum, amelyet a daciai legiók szereltek fel fényűzően Gallienus alatt, vagy az Aurelianus által buzgón propagált Sol-kultusz, hogy csak két tünetet említsünk, elegendően bizonyítják politika és vallás összefonódását.

A kereszténység valószínűleg csak Gallienus korában kezdett terjedni a középső Duna-vidéken. Az első, bizonyosnak látszó adatok keresztény közösségek létezésére ebből az időszakból származnak, ami persze nem zárhatja ki, hogy ne lettek volna már korábban is elszórtan keresztények. A Diocletianus alatti keresztényüldözések során nem egy mártír arra hivatkozott, hogy keresztényként nevelkedett; nem zárható ki azonban annak a

lehetősége, hogy ezek nem valamelyik dunai provinciában, hanem valahol keleten születtek, mivel a Duna-vidékről ismert legkorábbi keresztények túlnyomó részben görög nyelvterületről származtak. Úgy látszik, hogy a tetrarchia előtti kereszténység Sirmiumban és környékén volt a legerősebb, ami azzal áll összefüggésben, hogy ott a 3. század közepe óta mind több idegen gyűlt össze. A vezető Duna-vidéki katonák és politikusok mind pogányok voltak, gyakran határozottan keresztényellenesek, ami nyilván hagyományos római magatartásukban gyökerezett. A Duna-vidéken a kereszténység a 3. században még nem jött politikai faktorként számításba.

8. A RÓMAISÁG LÁTSZATA ÉS AZ ÖSSZEOMLÁS

A Severus-kor kultúrájában, mint már mondtuk, visszaszorultak a 2. századi romanizáció által kiváltott helyi vonások, s helyüket a színtelenül általános birodalmi kultúra foglalta el. Hogy ez a kultúra majd minden vonásában latin-római volt, és a keleti elemek csak annyiban voltak képviselve benne, amennyire azok a nyugati provinciák római kultúrájába egyáltalán behatoltak, egyik következménye volt annak, hogy Pannónia a Római Birodalom ún. latin provinciáihoz tartozott. A latin és görög provinciák, úgy látszik, élesen el voltak egymástól különítve, ez az elválasztás azonban valószínűleg nem felelt meg a tényleges nyelvi helyzetnek. Először is, mivel a helyi nyelveket (kelta, illyr), mint látni fogjuk, nem adta fel az őslakosság, másodszor, mert a görög mint köznyelv, sokkal elterjedtebb volt, mint ahogy a feliratok mutatják, amelyek kevés kivétellel mind latin nyelvűek. Ezért jogos annak a feltételezése, hogy a megosztás hivatalosan történt. Pannónia annyiban volt latin provincia, hogy a közelet és az igazgatás nyelve a latin volt. Ebből adódik a feliratok nyelve, függetlenül attól, hogy azok birodalmi hivatalnokok és

városi tisztségviselők hivatalos feliratai, vagy magánjellegű sírfeliratok voltak. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a városokban és táborhelyeken csak latinul beszéltek. A népességnek egy jelentékeny része nagyobb településeken biztosan görögül beszélt, amire főleg a görög téglá- és falkarcolatok alapján következtethetünk. A nem latin elemek azonban ott is latin feliratot állítottak, ahol a közönség egy másik nyelvet valószínűleg jobban értett. A szír családok Intercisában és Brigetióban nem állítottak sem szír, sem görög feliratokat.

Igen valószínű, hogy a görög nyelv különösen a nagyobb városokban volt elterjedve, ugyanott, ahol a latint is leginkább használták, mint köznyelvet. Olyan szélesebb népréteget, amely csak latinul, vagy pedig inkább latinul beszélt, csak ott lehet feltételezni, ahol a városi népesség itáliai bevándorlók homogén tömegéből állt, ezenkívül még ott, ahol a városi lakosság a különböző bevándorlók nyelvileg heterogén csoportjaiból tevődött össze, akik csak egy közvetítő nyelv segítségével értették meg egymást. Éppen ezért ott, ahol a nagy tömeget az őslakosság alkotta, a latin nem tudott igazán meghonosodni, mivelhogy a nyelv, amelyet mindenki megértett, adva volt. Így vidéken, a kevésbé jelentős kisvárosokban és különösen a késői alapítású városokban nem számolhatunk a latin nyelv jelentős elterjedésével, s még kevésbé tételezhetünk fel olyan népréteget, amelynek az anyanyelve latin volt. Hogy a helyi nyelveknek még sincsenek nyelvelmélei, egyszerűen abból adódik, hogy az írás, mint a magasabb kultúra sok más tartozéka is, a római uralom által feltételezett és hordozott külsőségeknek elválaszthatatlan alkotórésze volt.

Az illyricumi szoldateszkának a pannoniai őslakosságból kikerülő képviselői a birodalom két kultúrnyelve közül csak a latint értették. A pannoniai katonák zöme azonban még latinul sem beszélt jól. A Róma-városi csapatok pannoniai katonái által állított sírfeliratok még magában Róma városában is hibásak. Annál több

figyelmet érdemel a pannoniai kőszobrászat egyik különleges emlékcsoportja, amely a klasszikus mitológiai témák ismeretéről tanúskodik. A mitológiai témák már a 2. században kedveltek voltak Nyugat-Pannónia sírsztéléin, azonban Nyugat- és Dél-Pannoniában sosem terjedtek el annyira, mint Kelet- és Észak-Pannoniában, ahol a 2. század közepétől kezdve a kőemlékeknek egy egészen speciális nagy csoportját alkották. Ezek a reliefek legtöbbször nagyobb, gyakran szinte monumentális síremlékek részei voltak. Az ábrázolásmód és a kompozíció a hellenisztikus—római ikonográfia tárházából származik, az ábrázolások témaköre feltűnően széles: Aeneas mondájától és Róma alapításának legendájától a görög mitológia kevésbé ismert témáig terjed. Északkelet-Pannoniában már a markomann háborúk előtt divat volt a síremlékeket relief-díszes kőlapokkal ellátni, ezek a korábbi reliefek azonban témájukat az elhalt mindennapi életéből merítették, miközben néhány nagyon életszerű, tetszetős népies ábrázolás született; legszebb egy bennszülött viseletű asszony ábrázolása, aki egy sertésfejet tart fatálon. A Severus-kori kultúra tipikus vonása, hogy ezt a népies tematikát felcserélte klasszikus tematikára. A klasszikus témák részben szorosan kapcsolódnak a halotti kultuszhoz és a túlvilági elképzelésekhez, részben pedig a dunai provinciák már említett öntudatára vezethetők vissza, amely ősi római kultuszokban és szokásokban fejeződött ki. A Trójából menekülő Aeneas nagyon kedvelt téma, s olyan jelenetek, mint Rhea Sylvia Marsszal, vagy a farkas az ikrekkel, mindenesetre jól beleillenek ennek a gondolkodásmódnak a keretébe. Talán további trójai képeket is ide lehetne sorolni (Priamos Achilleus előtt, Hektór holttestének meghurcolása, Iphigeneia stb.), a jelenetek többsége azonban mégsem magyarázható ezzel az ősrómai öntudattal. Nyitva kell hagyni természetesen azt a kérdést is, hogy a megrendelők és még inkább a publikum ismerték-e és megértették-e mindezeket a gyakran rövidítve és egyszerűsítve megfogalmazott jeleneteket.

Könnyen lehetséges, hogy a jeleneteket egyszerűen a kőfaragó műhelyek mintakönyveiből vették, anélkül, hogy irántuk megértést tanúsítottak volna. Csupán arra a körülményre szabad súlyt fektetnünk, hogy a mindennapi életből vett jelenetek átadták helyüket a klasszikus tematikának; ez az új témaválasztás a klasszikus kultúrához való tudatos alkalmazkodás jele volt, amely érzelmi és politikai feltételekhez volt kötve, és nem jelentette egyúttal a mélyebb ismeretek elterjedését is. A határvidék társadalma nyilván ebben a tekintetben is többnek akart mutatkozni, mint amilyen a valóságban volt. Mert bizonyára nem véletlen, hogy a klasszikus témák éppen a határvidéken voltak a legjobban elterjedve, ott, ahol a lakosság a katonapolitikailag feltételezett konjunktúrából a legtöbb hasznot húzta.

Olyan iskolákat, amelyek az íráson, olvasáson és számoláson túl magasabb tudást is közvetítettek, csak a provinciák székhelyein feltételezhetünk, mert néhány adat azt sejteti, hogy a kisvárosi municipális arisztokrácia fiainak Carnuntumban vagy Aquincumban kellett iskolába járniuk. Ezenkívül talán valamilyen jogi oktatással számolhatunk még, amely a közigazgatási személyzet képzéséhez biztosította az alapismereteket. Mivel azonban a provinciális közigazgatás hivatalnokai katonák voltak, még az sem feltétlen szükséges, hogy egy elemi jogi oktatást tételezzünk fel civilek számára. Sok szól amellett, hogy a jogismeretek, valamint a római jog normái és fogalmai iránt tanúsított bizonyos érdeklődés a katonaságtól indult ki.

Néhány téglakarcolaton olvasható Vergilius-idézet arra mutat, hogy a magasabb iskolákban talán egyes klasszikusok szövegeit is olvasták, messzemenő következtetéseket azonban éppúgy nem vonhatunk le ezekből a Vergilius-idézetekből, mint azokból a sírversekből sem, amelyek különféle vergiliusi reminiszcenciákat tartalmaznak. Egyrészt, mert ezeknek a verseknek a többsége csak helyi adaptáció, másfelől a vergiliusi fordulatok érdekes módon majdnem mindig az Aeneis I. és VI.

könyvéből származnak; e versek szerzői, akik nem feltétlen a Duna-vidékről származtak, nem voltak tehát sokkal iskolázottabbak, mint megrendelőik a Duna-vidéken.

Az analfabétizmus a hibás, sőt sokszor érthetetlen sírfeliratokkal bizonyítható. Mivel a síremlékeket olyanok állították, akiket mindenképpen a provinciális társadalom felső rétegéhez kell számítani, a műveltséget és a szociális helyzetet két egymástól független tényezőként kell kezelnünk. A katonáknak nem volt szükségük arra, hogy írni, olvasni tudjanak. Az írástudás csak az igazgatásban és az üzleti életben foglalkoztatottak számára volt létkérdés, amiért a viszonylag legképzettebb embereket a városi írnokok, a pénzügyi igazgatás nem szabad hivatalnokai és a csapatok adminisztratív tisztjei közt kell keresni. Ezt nyomatékosan hangsúlyozni kell, nehogy a Severus-korból származó feliratok nagy számában a latin kultúra, írás és nyelv széles körű elterjedésének bizonyítékát lássuk. A Duna-vidéki romanizáció egyik jelentős — ha nem a legjelentősebb — vonása az volt, hogy átvett olyan formákat, amelyek nem feleltek meg igazi tartalmuknak, és minden megnyilatkozásában többnek mutatta magát, mint ami valójában volt. Ez azonban csak egy politikailag feltételezett konjunktúra különleges körülményei között volt lehetséges. A 2. századi romanizáció, amely provinciánk némely területén helyi színezetű, az őslakosság hagyományaira épülő kultúrát hozott létre, sokkal őszintébb volt, és olyan irányban fejlődött, hogy később talán valami értékessel is hozzájárulhatott volna a birodalom kultúrájához. A hirtelen politikai jelentőségre emelkedett szoldateszka azonban a speciális vonások rovására éppen a rómaisághoz való tartozását akarta hangsúlyozni és ezért azt a szintelen Duna-vidéki romanizációt hozta létre, amely ugyan sok mindent átvett a birodalmi kultúrából, de anélkül, hogy mélyebb megértést tanúsított volna iránta. Ez a nagyon felületes és sok vonásában csak látszólagos romanizáció nem tudott ellenállni a

hamarosan kitörő viharoknak, és sokkal gyorsabban összeroppant, mint a helyi vonásait jobban megőrző gallo-római, afrikai és egyéb kultúrák a birodalomban.

A szó valódi értelmében vett összeomlásról nem csupán azért jogos beszélni, mert a barbár betörések és háborúk a 3. század második felében valóban katasztrofálisak voltak a dunai provinciák számára. További, belső okainak is kellett lennie, hogy Pannonia a krízis után olyan lassan tért magához. A birodalom általános krízisére hivatkozni kényelmes kibúvó. Végso soron azonban az általános krízis volt az oka nem egy barbár betörésnek. Mint mondtuk, a Duna mentén a béke jelentős összegbe került a birodalom pénzügyi igazgatásának. A Severusok alatt ezt az összeget rendszeresen fizették, mert a Severusok elsőrangúan érdekeltek voltak abban, hogy a Duna-vidéki csapatok mindig bevethetők legyenek a birodalom más részein, másrészt a dunai hadsereg hűsége is jelentős mértékben függött attól, hogy mennyire hajlandó a kormányzat a dunai határvonal békéjének biztosításához szükséges pénzüsszeget előteremteni. Bár forrásadatok erre nem állnak rendelkezésünkre, valószínűnek tartható, hogy mindannyiszor, amikor a dunai provinciák új trónkövetelővel jelentkeztek, nem tudták kifizetni a barbároknak az esedékes évi adót, és így barbár betöréstől kellett tartani. Regalianus szarmata háborúja is ezzel magyarázható. És fordítva, ha a birodalom pénzforrásaival rendelkező központi kormányzat valamilyen okból nem folyósította az évi járadékot, a dunai csapatok valószínűleg megkísérelték, hogy saját jelöltjüket állítsák a birodalom élére. Nem feledkezhetünk meg természetesen a gótok megjelenéséről az Al-Dunánál, akik mint a római külpolitika merőben új tényezője, a potenciálisan már amúgy is veszélyes helyzetet még jobban megnehezítették a Dunánál.

A Gallienus alatti háború Pannoniában valószínűleg legalább akkora pusztulással járt, mint a markomann háborúk Marcus alatt. Mindenesetre az igen nagyszámú

éremkincs Pannonia minden részéből általános katasztrofára enged következtetni. Amíg azonban a pannoniai állapotok Marcus után meglehetősen gyorsan normalizálódtak, a 3. század utolsó harmadában nem beszélhetünk gyors újjáépülésről és konszolidációról. Legjellemzőbb erre a feliratok számának hirtelen csökkenése, feltűnő továbbá az a körülmény, hogy az egész régészeti anyagban nem találunk olyan típusokat vagy leletcsoportokat, amelyek minden kétséget kizáróan erre a periódusra datálhatók. Ez nemcsak azt jelentheti, hogy ebben az időben nem bontakozhatott ki nagyobb építkezési tevékenység és luxus, hanem azt is, hogy az ipari termelés a minimumra süllyedt. Említésre méltó importról szintén nem beszélhetünk.

Vannak ugyan felirataink Gallienus és a tetrarchia közti időből is, ezek azonban többnyire magas rangú személyek (praefectus legionisok, helytartók) votív- és építési feliratai vagy mérföldkövek. Az építési feliratok némi helyreállítási munkálatokról tanúskodnak a táborokban. Szinte teljesen hiányoznak azonban a magánjellegű feliratok és a sírkövek. A csekély számú kivétel egyszerű kivitelezésével tűnik ki, ami a 3. század első felében működő kőfaragók jó rutinjával szemben a kőfaragó műhelyek és a kézműves tudás hirtelen hanyatlásáról tesz bizonyosságot. Nyilván jelentősen csökkent a kereslet. Szarkofágokat és nagyobb síremlékeket ebben az időben nem rendeltek, az egyetlen síremléktípus, amelyre bizonyítékunk van, a sírsztélé, amely azonban többnyire durva kivitelben készült.

Az általános hanyatlás messzemenő következményekkel járt a provincia további fejlődése számára. A károkat valószínűleg nem sikerült Gallienustól a tetrarchiáig terjedő időben helyrehozni. Nemcsak azért, mert a központi hatalom mindenkori birtokosai nem tudták a birodalom erőit a dunai provinciákra koncentrálni, vagy amennyiben ez módjukban állt, mindenekelőtt Dacia problémáját kellett megoldani, hanem azért is, mert az illyricumiak partikuláris szempontjait jobbnak lát-

szott figyelmen kívül hagyni, és ebben a tekintetben az „illyr” császárok jártak elől jó példával, még ha igyekeztek is egyet s mást elvégezni Pannoniában. Eléggé jellemző, hogy a sirmiumi születésű Probus saját katonáit kényszerítette, hogy Pannonia és Moesia Superior gazdasági újjáépítésében részt vegyenek. Ez a severusi konjunktúra-politikától merőben eltérő új politika volt, ami Probus császárnak ugyan életébe került, maga a gondolat azonban, a dunai provinciák gazdaságának saját eszközökkel való helyreállítása, már Galerius előjövő újjáépítési politikájának irányába mutat. A hanyatlás és a konjunktúra megszűnése ezért szorosan összefüggnek, amennyiben a központi kormányzat, amelyben nem utolsósorban maguk az illyricumiaiak is képviselve voltak, szakított a Duna-vidéki katonaság regionálisan korlátozott szempontjaival. Pannonia számára ez az új politika a nyomor és bizonytalanság évtizedeit eredményezte.

III. A DUNAI HATÁR A KÉSŐANTIK KORBAN

1. AZ ILLYRICUMIAK A BIRODALOM ÉLÉN ÚJ VÉDELMI RENDSZER

A Sirmiumból származó Probus Aurelianus szűkebb köréhez tartozott, s elődje politikáját is folytatta, olyan politikát, amelynek semmi köze sem volt a régi illyricumi generáció regionálisan korlátozott szempontjaihoz. Probus politikája épp olyan egyetemes beállítottságú volt, mint Aurelianusé, és ebben számíthatott az illyricumi junta megértésére és közreműködésére, amely, Gallienus utolsó éveit óta mutatott viselkedéséből ítélve, politikai gondolkodásában mindinkább megérett az összrómai koncepcióra. Aurelianus keresztényellenessége is ennek a koncepciónak a keretébe tartozik, mint az a törekvés is, hogy felszámolja a dunai provinciák gazdasági passzivitását, hogy a birodalmi politikát ne kelljen a Duna-vidéki katonaság regionálisan korlátozott szempontjaitól és követeléseitől függővé tenni. A források töredékessége megakadályozza ennek a gazdasági politikának a vázolását, amely így csak néhány epizód által válik megragadhatóvá számunkra; így pl. lecsapolásokról és szőlőtelepítésről adnak hírt Sirmium környékén Probus alatt, amelyek egy nagyobb gazdasági tervhez tartozhattak, mert ezeket a munkálatokat Galerius nagyobb mértékben folytatta. Körülbelül ugyanebből az időből származik egy érdekes votívfelirat, amely nagy szőlőtelepítésről ad hírt; hogy ezt emlékköven örökítették meg, mutatja, hogy az ilyen irányú tevékenységet akkoriban politikai szempontból fontosnak tartották.

A Duna-vidéki csapatok katonái valószínűleg nem

nőttek még fel az új politikához. Nemcsak Probus személyes tragédiája volt ugyanis, hogy katonái éppen emiatt a gazdaságpolitika miatt ölték meg. A Duna-vidéki katonák lassan kikapcsolódtak a dolgok menetéből, így már Probus halála után, amikor a császárválasztás kezdeményezése nem a sirmiumi csapatoktól, hanem a raetiai hadseregtől indult ki, és a választás olyan személyre esett, akit még a *Historia Augusta* is csak üggyel-bajjal tudott illyricuminak feltüntetni (Car. 4, 3).

Amikor a hamarosan elhalálozott új császár, Carus fiait, Numerianust és Carinust az illyricumi junta képviselői félreállították, a Ioviusok és Herculusok új rezsimje már nem a Duna-vidéki hadseregre támaszkodott többé. A Carinus elleni döntő csata Margumnál zajlott le Moesia Superiorban (285) és a dalmáciai Diocletianus számára meghozta a vitathatatlan uralmat az egész birodalom fölött. Uralkodótársai ugyan, akiket hamarosan segítségül hívott, mind Duna-vidéki származásúak voltak — Maximianus Sirmiumból, Galerius az új-daciai Romulianumból, Constantius Naissusból, mintha minden illyricumi provinciát képviselni kellett volna a tetrarchiában — politikájuk azonban, amelyet sikerrel tudtak megvalósítani, az új illyricumi generáció összrómai felfogásának felelt meg, nem pedig a régi vágású illyricumi katonák gondolkodásmódjának, akiket az új politika meg tudott fosztani politikai befolyástól.

Sirmium eközben meg tudta őrizni vezető szerepét, s mint a birodalmi politika egyik legfontosabb központja, virágkorát élte. Ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy a szerémségiek a birodalmi közigazgatás legmagasabb posztjaiig emelkedtek, és végül ők váltották le a constantinusi dinasztíát, amikor a singidunumi születésű Iovianust és a Cibalaeből származó Valentinianust egymás után császárrá kiáltották ki.

Dacia kiürítése ugyan némileg csökkentette a feszültséget a Duna-menti barbaricumban, de ennek következményei csak az al-dunai limesnél voltak érezhetőek.

A gótok, akik hatalmukba kerítették a kiűrt Daciát, többé nem gyakoroltak nyomást Moesia és az új Dacia limesére. A régi Dacia felé elterelt erőik azonban kiélezték a helyzetet a pannoniai limesnél. A Probus, Carus, Carinus és Numerianus alatti háborúkról igen keveset tudunk, a gyér adatok azonban leginkább egy olyan folyamat keretében értelmezhetők, amely a Diocletianus alatti számos szarmata háborúhoz vezetett.

Mint mondtuk, az Alföld szarmata törzsei szorongatott helyzetbe kerültek azáltal, hogy most már nemcsak északról nehezedett rájuk nyomás — mióta a vandálok bevonultak oda —, hanem keletről és északkeletről is szorongatták őket a gótok és a gepidák. Ez lehetett a fő oka, hogy Pannonia limesét újra megtámadták. Az első támadás, amelyről csak közvetett értesüléseink vannak, Probus uralkodása alatt körülbelül 278-ban történt, de ebben valószínűleg a vandálok is részt vettek. Néhány évvel később Carus győzelmet aratott a szarmatákon, és körülbelül ugyanabban az időben ünnepeltek egy győzelmet a quadok felett is. Mivel ez a győzelem a 284-es évre datálható, és Diocletianus eggyel többször viselte a Germanicus jelzőt, mint uralkodótársa, Maximianus, a quad háború talán 285-ig elhúzódott és csak Diocletianus fejezte be. A dunai suebek ezután már alig okoztak nehézséget, annál többet a szarmaták, akik sok tennivalót adtak nemcsak a tetrarchiának, hanem a constantinusi dinasztiának is.

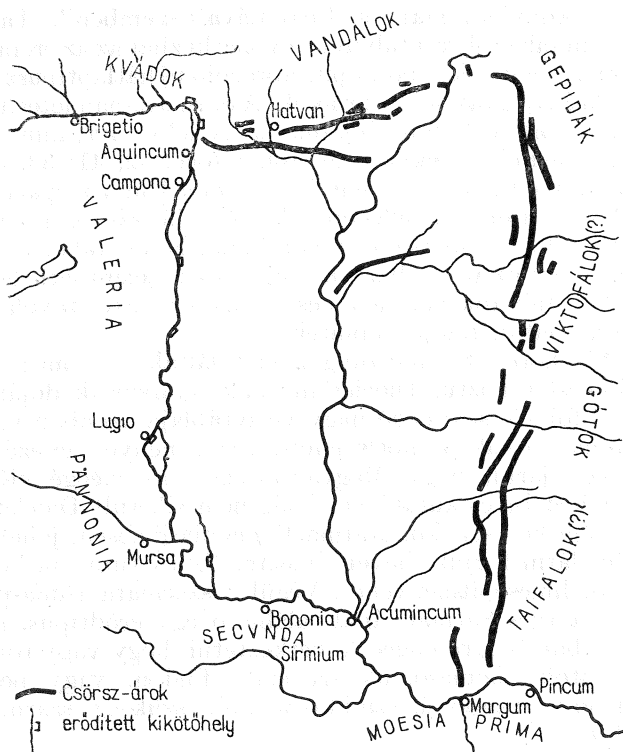
! ✱ Arról, ami Dacia kiűrtése után a szarmata síkságon történt, csak nagyon pontatlan értesüléseink vannak. A szarmaták kezdetben még sikerrel álltak ellen a germán törzsek nyomásának, Pannoniára irányuló támadásaik azonban bizonyítják, hogy ismételt kísérleteket tettek a rómaiak fegyveres segítségének vagy a birodalomba való befogadásuknak a kiereszkedésére. Kisebb szarmata csoportok befogadása mellett szólnak néhány bizonytalan leleten kívül olyan helynevek, mint mutatio Sarmatarum a Morava völgyében és néhány szarmata csapat említése a Notitiában, ezek azonban legalábbis

részben valószínűleg csak később települtek be a birodalomba. A szarmata háborúk miatt Diocletianusnak 289-től 294-ig többnyire Sirmiumban kellett tartózkodnia, még azután is, hogy 293. április 1-én Galeriuszt Illyricum uralkodójává nevezte ki. A szarmata háborúknak csak a kronológiai váza mondható valamelyest biztosnak; eszerint a szarmaták fölötti győzelmek 289/290 telére, 292-re, 294-re — amikor egy jelentős győzelmet sikerült elérni — és 299-re esnek, amikor a markomannok ellen is kellett harcolni, ezenkívül Galerius három szarmata győzelméről tudunk még 299 és 305 között. Sajnos, nem tudjuk, hogy a Sarmaticus jelző felvétele minden alkalommal tényleges hadi sikerekkel függött-e össze, vagy pedig kisebb Duna menti csatározások vagy tisztán diplomáciai lépések is elegendők voltak elnyeréséhez. A 294-es év győzelmét mindenestre különösen ünnepelték, és ugyanebben az évben néhány más esemény is fontos római intézkedésekre és sikerekre enged következtetni. Diocletianus 293 őszén megtekintette Pannonia Inferior limesét, ahol november 5-én Lugióban, a szarmata front egyik legfontosabb táborában kiadott két rendelete tanúskodik ottlétéről. Mivel Galerius akkor már fél éve caesar volt és Illyricum tulajdonképpeni ura, a rangidős császárnak Galerius hatalmi területén való tartózkodását különösen sürgős és fontos intézkedésekkel kell kapcsolatba hozni. Diocletianus ezen kívül már csak egyszer kereste fel Pannoniát, a 308-as konferencia alkalmával, amikor már nem volt jog szerinti uralkodó. A 294. év szarmata háborúját Diocletianus személyesen vezethette, mert 293 szeptemberétől 294 augusztusáig majdnem megszakítás nélkül Sirmiumban tartózkodott. A 293 őszén tett előkészületek egyrészt a következő évre tervezett hadjáratnak szóltak, másrészt azonban olyan intézkedéseknek, amelyek újszerűségük folytán megkövetelték a rangidős császár személyes jelenlétét. Ezek az új intézkedések a *Consularia Constantinopolitana*-nak a 294. évhez fűzött feljegyzésében olvashatók: „táborok épültek Sarmatiá-

ban, Aquincummal és Bononiával szemben”. Talán ugyancsak ezekre a táborokra vonatkozhat az az éremso-rozat, amelynek táborkaput ábrázoló új hátlaptípusa at-tól kezdve gyakran ismétlődik. A Sarmatiában létesített két tábort a *Notitia Dignitatum* is felsorolja mint „a barbaricumban fekvő” táborokat (occ. 32, 41; 33, 48), ami annál figyelemre méltóbb, mivel a Duna-balparti és a Rajna-jobbparti ellenerődöket ez a forrás nem tartja barbár földön létesített táboroknak. E két tábor eseté-ben ezért az in barbarico kifejezés azt jelentheti, hogy ezek a táborok nem a limesnél, hanem attól távolabb, a szarmaták földjén épültek.

A táborokat mindeddig nem találták még meg, né-hány adat, köztük Diocletianusnak és társuralkodójának az Alföldről származó nagy votívtáblája azonban való-színűvé teszik a diocletianusi erődítmények létezését. Ehhez járul, hogy Magyarországon az eléggé előre-haladott limes-kutatásnak még nem sikerült Diocletia-nus építkezéseit kimutatnia Pannonia limesén, jöllehet, mint látni fogjuk, bőven fedeztek fel és kutattak késő-antik limesépítményeket. Végül a szarmata Duna-par-ton, a ripa Sarmaticánál található egy erődítmény, ami magában is arra enged következtetni, hogy vagy római csapatok állomásoztak szarmata földön, vagy pedig állandó utánpótlás-szállításra volt szükség szarmata földre.

Ezt az erődítményt eddig mintegy hét átkelőhelynél sikerült kimutatni, néhány esetben mind a jobb-, mind a balparton; három oldalról falakkal körülvett és tor-nyokkal ellátott négyszögek, amelyek csak a Duna felé voltak nyitva. A falak egészen a vízig húzódnak. E típus erődített kikötőhelyként fogható fel, és mivel egy külön-leges, a szarmata limesnél csak ezekben az erődítmé-nyekben kimutatható téglabélyeg egyidejű építkezé-sekre mutat, ezt az erődítményt vagy egy tervezett offen-zívával kell összefüggésbe hozni, vagy még inkább olyan külpolitikai helyzetre kell visszavezetni, amely állandó és rendszeres összeköttetést tett szükségessé Pannonia

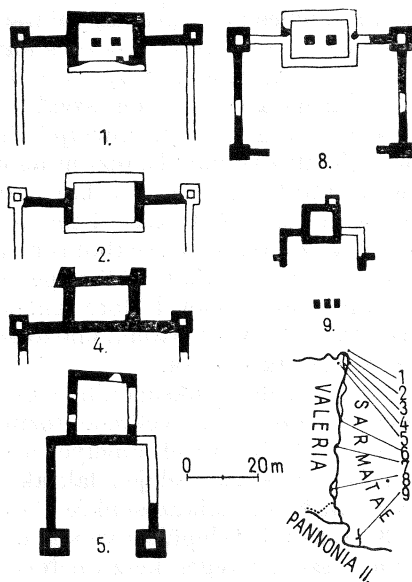
A Csörsz-árok és a barbár népek

és a szarmata föld között. Kézenfekvő, hogy ezeket a kikötőhelyeket a 294-es év erődépítéseivel hozzuk összefüggésbe. Amennyiben az akkori eseményeknek ez a merész rekonstrukciója helyes, érthetővé válik a diocletianusi építkezési periódus hiánya is a pannonai limesnél. Diocletianus és Galerius nyilván felismerték, hogy az északról és keletről szorongatott szarmaták számára nem maradt más hátra, mint hogy állandó támadásokkal fegyveres segítséget vagy receptiót kényszerítsenek ki. A dunai limes helyreállítása és további erősítése ilyen

körülmények között csak csekély enyhülést hozott volna, ezért lemondtak a limes mentén a nagyobb szabású építkezésekről, és merőben új külpolitikai és katonai intézkedéshez folyamodtak. (Római csapatokkal részlegesen megszállták a szarmata földet, nem azzal a céllal, hogy esetleg meghódítsák vagy provincializálják, hanem, hogy ily módon biztosítsák a Dunánál a biztonságot és a békét. Ezt úgy is fel lehetett fogni, mint a barbároknak nyújtott fegyveres segítséget. A 4. század első felében a ripa Sarmaticánál lejátszódó eseményekből arra lehet következtetni, hogy a szarmatákat különleges szerződések kötötték Rómához, és az időről időre fellépő zavarokat nem a szarmaták alapvető Róma-ellenessége, hanem szorongatott helyzetük okozta.

Csábító lenne a szarmata síkságon húzódó ún. Ördög-, vagy Csörszárkot is ezekre az évekre keltezni. Ez az árok épp azt a területet ölelte körül, amelyet a szarmaták a 3. században és a 4. század elején laktak. Már állnak bizonyos támpontok rendelkezésünkre datálásához, amennyiben 3. századi településnyomokat vág, ezért legkorábban a 3. század végén készülhetett. Más leletek azt bizonyítják, hogy feltétlen a 9. század előtt épült. Az ároknak erősítési szempontból alig volt jelentősége, de mint látható határ az Alföld peremén élő népekkel (vandálok, gepidák és gótok) szemben bizonyos szerepet játszhatott, ha ezt a demarkációs vonalat egy harmadik hatalom valamiképpen garantálni tudta. Amíg azonban nem lehet pontosan keltezni a sáncot, jobb, ha a kérdést nyitva hagyjuk. Soproni Sándor, a sánc kutatója valamivel későbbi keltezést javasolt. A sáncnak hosszú ideig kellett használatban lennie, mert vonalát többször megváltoztatták és néhány szakaszon helyreállították.

Galerius Sirmiumban székelő új kormányzata a 294-es háborút és az utána foganatosított intézkedéseket a szarmata kérdés megoldásának fogta fel; Galerius nem sokkal ezután a karpok ellen vonult az alsó Duna-szakasznál és a legyőzött népeket részben Pannoniában telepítette le. Sőt: ezek a letelepítések nagyarányú le-

Erődített kikötők

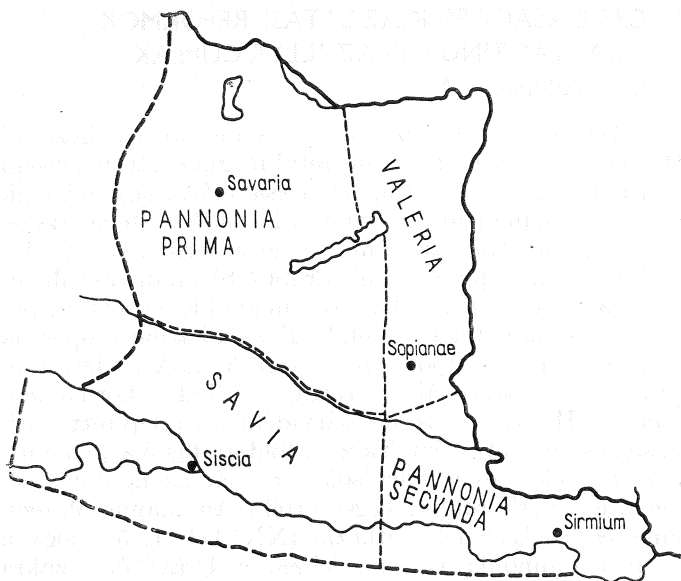
csapolásokkal voltak összekötve és a későantik köz-
igazgatási reform is nem sokkal ezután lépett életbe;
eszerint minden amellet szól, hogy 294 után Galerius
elég konszolidáltnak tartotta a helyzetet Pannoniában
ahhoz, hogy mélyreható reformokat vigyen keresztül.
Csak a 299-es év hozott egy olyan háborút, amely
valószínűleg a szarmaták északi peremterületén és a
markomannoknál játszódtott le. Ettől eltekintve Pan-
nonia újra némi nyugalmat élvezhetett.

2. GAZDASÁGI ÉS IGAZGATÁSI REFORMOK CONSTANTINUS ÉS AZ ILLYRICUMIAK UTÓVÉDHARCA

A 294-et követő években Galerius folytatta a középső Duna-vidéken a már Probus által megkezdett gazdasági politikát. Pannonia belsejének lecsapolását úgy oldották meg, hogy kanalizálták a Siót, a lacus Pelso természete lefolyását a Dunába, aminek termőterületek nyérése volt a célja, éppúgy, mint Probus Sirmium körüli lecsapolásainak. Egyúttal az Al-Dunánál legyőzött karpokat Pannoniába telepítették le. Ezek a barbár csoportok talán éppen a lecsapolt területeken kaptak földet, ahogyan ez a Marcus által Mursa és Cibalae környékén, tehát a Hiulca palus mocsárvidékén letelepített cotinusok esetében történt. Talán a földjavításokat, mocsárlecsapolásokat és erdőirtásokat is már az újonnan betelepített barbárokkal végeztették. Ammianus Marcellinus egy helyéből következik (XXVIII, 1, 5), hogy a karpok Pannonia keleti felében, a Drávától északra kaptak földet. A Sió-csatorna ezen a területen folyik keresztül és Galerius alatt Pannoniának éppen ebből a részéből alakítottak új provinciát.

A provinciák feldarabolása, valamint a polgári és katonai igazgatás megosztása fokozatosan valósult meg. Az első lépést már Aurelianus megtette az új Dacia létrehozásával. Galerius alatt azután megvalósították Illyricumban is az egész birodalomra kiterjedő nagy reformot. Mint mondtuk, Pannonia északkeleti részéből, azaz Pannonia Inferior északi részéből új provinciát alkottak. Ennek az időpontját az határozza meg, hogy az új provincia Diocletianus lánya, Galerius felesége után a Valeria nevet kapta, és ez az elnevezés összefüggésben állt a területen végzett lecsapolásokkal. Eszerint Valeria provincia legkorábban a karpok felett aratott győzelem után, tehát 295-ben jöhetett létre.

Néhány bizonytalan adat arra enged következtetni, hogy Pannonia többi későantik provinciája nem ekkor,

A későrómai közigazgatási beosztás

hanem később keletkezett, és az sincs kizárva, hogy a közigazgatási formákban a Diocletianustól Nagy Constantinusig terjedő időben bizonyos módosulások történtek. Közvetlen adatok és beható kutatások hiányában jobb lesz, ha itt csak a végérvényes helyzetet vázoljuk, amely Constantinus uralkodása alatt alakult ki.

Pannoniában a reformok következtében négy provincia jött létre, mégpedig: Valeria Pannonia Inferior északi feléből, Pannonia Secunda ugyanennek a provinciának a déli részéből, Savia Pannonia Superior déli részéből, végül Pannonia Prima ugyanezen provincia északi feléből. A Pannonia Inferior és Superior közti határ ezentúl Prima és Valeria, ill. Savia és Secunda határa lett; a Savia és Prima közti határ a Dráva mentén húzódott, a Valeria és Secunda közti határ viszont

a Drávától északra, miáltal Mursától északra egy föld-darab — nyilván e város territoriuma — Secundához került. A polgári közigazgatás székhelyei Saviában Siscia, Pannonia Primában Savaria, Valeriában Sopianae és Pannonia Secundában Sirmium lettek. Sirmium egyúttal egy nagyobb közigazgatási körzet székhelyévé is vált, amennyiben egy dioecesis, majd egy praefectura fővárosa lett. A pannoniai provinciák helytartói nem voltak egyenrangúak, ranghelyzetükben azonban a 4. században módosulások történtek, és csak annyi biztos, hogy a római uralom végén Primában praeses, Saviában corrector, Secundában pedig egy consularis képviselte a hatalmat. A közigazgatási reformok keretében Pannonia egyik városa, Poetovio, Noricumhoz került: Constantinus alatt Poetovio már nem tartozott Saviához.

A Diocletianus leköszönéséig, 305-ig tartó tíz év valószínűleg különösebb háborús események nélkül telt el a dunai határnál. Bár az írásos források az utolsó pogány császárok alatt — nyilván nem véletlenül — nagyon hézagosak és beállítottak, a keresztény hagyomány nem hallgatta volna el, ha Galeriusnak nagyobb háborút kellett volna viselnie. A Galerius alatti gazdasági építőmunka, amelynek még a későbbi, az eseményeket igen tömören ábrázoló történetírásban is megvolt a visszhangja, amellet szól, hogy akkoriban békés és konszolidált állapot uralkodott. A Galerius és utódjai által gyakran használt Sarmaticus győzelmi jelzót nyilván ugyanúgy kell értékelnünk, mint a semper victor, triumphator stb. címeket. A Sarmaticus melléknév felvételét diplomáciai lépésekre, vagy egyszerűen arra lehet visszavezetni, hogy a ripa Sarmaticánál sikerült fenntartani a békét és a császárok ebben az értelemben voltak győztesek és urak a szarmaták felett. Galeriusnak nehéz harcokat kellett vívnia keleten és 296 után többnyire nem volt személyesen jelen a Duna-fronton. Szarmata háborúról csak a 305. év második feléből tudunk, amelyben a caesarként Galeriusnál tartózkodó fiatal Constantinus tüntette ki magát. A háború méreteit nem ismer-

jük; egyetlen ismert epizódja egy mocsaras területen, tehát a Dunától nem messze zajlott le.

•A tetrarchia hosszú válsága, amely Diocletianus leköszönésétől Constantinus egyeduralmáig tartott, provinciáinkat csak későn érintette. Galerius, aki az illyricumi junta egyetlen következetes képviselője volt az augustusok és caesarok közt, vitathatatlan úr volt a középső Duna-vidéken, és amikor 308 novemberében a császárok Carnuntumban összegyűltek, Illyricum újra egy illyricumi származású császár uralma alá került. A carnuntumi császárkonferencia jellemző a megváltozott erőviszonyokra, amennyiben a tárgyalások helyének kiválasztásánál nem az illyricumiak fészke, Sirmium, hanem egy akkoriban már kevésbé jelentős pannoniai város mellett döntöttek, amely még praesesi székhely sem volt; a viszálykodó augustusok és caesarok találkozási helyének kiválasztásánál Sirmiumot nyilván tudatosan mellőzték.

308 novemberében a pannoniai provinciák Galerius honfitársa, Licinius uralma alá kerültek. Licinius kezdetben többnyire Sirmiumban székelte, amelyet 314 végén kellett udvarának elhagynia. Constantinus 314 szeptemberében érkezett seregével Pannoniába, október 8-án legyőzte Cibalaenál Licinius számbeli fölényben levő seregét és a Balkán-félszigeten Trákiáig üldözte Liciniust. Constantinus ezzel gyakorlatilag provinciáink uralma lett; Illyricum vezető körei azonban valószínűleg ellenségesen voltak hangolva iránta. Cibalaenál a Duna-vidéki katonaságot nyugateurópai csapatok győzték le. Egy kincsletekből álló érdekes emlékcsoport mellett szól, hogy a liciniusi párt ezután is erős maradt, s Constantinus a középső Duna-vidéken belpolitikai nehézségekkel találta szembe magát. Magyarország, Jugoszlávia és Bulgária több lelőhelyén kerültek elő olyan ezüsttálak, melyekbe a „Licinius augustus, mindig győzedelmeskedj” felirat volt beponcolva. Ezek a tálak a császár decennaliája alkalmából készültek az udvari műhelyben és ajándékokkal megtöltve küldték szét őket magas

rangú személyiségeknek. Ezek nemcsak Liciniusnak Constantinus uralmi területén kifejtett élénk propagandáját bizonyítják, hanem Licinius híveinek előbb-utóbb meginduló üldözését is, mivel ezek a tálak éppen azért kerültek elő nagy számmal, mert elrejtették (elásták) őket.

Constantinus 315-től 324-ig, Licinius végleges legyőzéséig szinte állandóan Sirmiumban tartózkodott, sirmiumi tartózkodását csak rövid látogatásai szakították meg Észak-Itáliában és főként a középső Balkánvidéken, ahol legtöbbször Serdicában és szülővárosában, Naissusban fordult meg. Serdica lassanként egyenrangú riválisa lett Sirmiumnak. Sirmiumban Constantinusnak nyilván nehéz összeütközései voltak az illyricumiakkal, akik közt Liciniusnak sok híve akadt. Hosszú sirmiumi tartózkodása ennek tulajdonítható, mert külpolitikailag semmi sem indokolta ott-tartózkodását; a szarmaták csak 322-ben léptek fel újra támadóan. Constantinus állítólagos szándéka, hogy Sirmiumot választja a birodalom fővárosává, talán szintén csak az illyricumiakra való tekintettel, taktikai okokból elterjesztett hír lehetett. Licinius félreállítása és különösen Konstantinápoly megalapítása után Constantinus sirmiumi látogatásai azokra az alkalmakra korlátozódtak, amikor átutazóban volt a Balkán és a Nyugat között.

3. RÓMAIAK ÉS SZARMATÁK A GÓTOK ELLEN A KÉSŐRÓMAI ERŐDRENDSZER

322 májusában vagy júniusában szarmata csapatok törtek be Valeriába Rausimodus vezetése alatt. Szerencsés véletlen folytán a hagyományból megtudjuk a harcok pontos színterét is: Rausimodus az Aquincum közelében fekvő Campona limestáborát ostromolta meg, és felgyújtotta a castellum fából ácsolt felépítményét. Constantinus hamarosan odaért Sirmiumból, megtámadta Rausimodust és még szarmata földön is üldözte, ahol

a szarmaták vereséget szenvedtek és maga Rausimodus is elesett. Ez alkalmat adott Constantinusnak, hogy büntető hadjáratot vezessen szarmata földre. Csak a moesiai Margumnál lépett újra a birodalom földjére, így északkeletről délnyugati irányban haladva átszelte egész Sarmatiát. Ennek a szemlátomást jól átgondolt vállalkozásnak az okai még nem egészen világosak. Constantinus alig töltött egy hónapnál többet a barbaricumban, majd nemsokára Savariába utazott. Nyári és őszi tartózkodási helyeiről a források nem tudósítanak, az év végén Serdicában volt. Nincs kizárva, hogy a császár nyári utazásai előző, szarmata földön végzett hadműveletével álltak kapcsolatban. Optatianus Porfyrius (carm. VI.) szerint Constantinus nagy zsákmányt hozott magával, különösen foglyokat, akiket Bononiában osztottak szét. Lehetséges, hogy 322-ben szarmata csoportokat telepítettek a dunai provinciákba, a barbaricum szarmatákkal pedig új szerződést kötöttek.

Ezt a feltételezést azok a tíz évvel később kitört harcok valószínűsítik, amelyekből visszakövetkeztethetünk az Alföldön 294-től 322-ig lezajlott eseményekre. Mivel a szarmata földet 294 óta bizonyos helyeken római csapatok tartották megszállva, és ezek az állomáshelyek a Notitia szerint tartósan fennálltak, Rausimodus akciója nem fogható fel egyszerű rabló betörésként, hanem annak a jelét kell látnunk benne, hogy a béke biztosítása a ripa Sarmaticánál oly módon, mint 294-ben történt, többé nem volt lehetséges. Rausimodus támadását csak a gótok növekvő nyomása válthatta ki, mert 332-ben a gótok már „szarmata földön” szenvedtek vereséget a rómaiaktól, amiből az a következtetés adódik, hogy a gótok már 332 előtt olyan területre nyomultak be, amely hivatalosan Sarmatiához tartozott. Egy további forrásadat arra enged következtetni, hogy a szarmaták 332-ben Róma szövetségesei voltak, nyilván annak a szerződésnek az alapján, amelyet 322-ben újítottak meg. Mivel arról is értesülünk, hogy 332 után hatalmas tömegben telepítettek le szarmatákat a Balkánon és Itáliában,

a Constantinus alatti eseményeket megint a régi alternatíva keretében kell értelmezni: fegyveres segítség vagy receptio, amelynél a mozgóerőt az a növekvő nyomás jelentette, amelyet a gótok és más germán törzsek gyakoroltak a szarmatákra. Amikor Constantinus 322-ben a szarmaták földjén átvonult, meggyőződhetett róla, hogy a szarmaták két tűz közé kerültek, és hogy problémájuk csak hathatós fegyveres támogatással vagy egyes csoportjaiknak a birodalomba való felvételével — tehát receptióval — oldható meg. Sarmatia teljes kiűritése és átadása a gótoknak, gepidáknak, vandáloknak stb. nyilván olyan megoldás volt, amely komolyan nem jöhetett számításba. Így Constantinusnak nem maradt más hátra, mint hogy szarmata csoportokat fogadjon be a birodalomba, a kívülmaradottaknak pedig fegyveres támogatást nyújtson. Az Ördögárkot, amely Sarmatiát észak és kelet felé lezárta, a rómaiak olyan határnak ismerhették el, amelyet a Sarmatiában állomásozó római garnizonok formálisan őriztek is; ez olyan kötelezettséget eredményezett, amely elől a római politika már nem tudott a régi módon kitérni.

Ez az oka annak, hogy a rómaiak 332-ben, amikor a gótok benyomultak szarmata földre, határozottan és energikusan beavatkoztak a háborúba a szarmaták oldalán, és „a gótokat szarmata földön verték le” (Chron. Minora I. p. 234.). Ez a siker az Al-Dunánál folytatott nagyarányú erődépítkezésekkel együtt egy időre nyugalomra tudta volna kényszeríteni a gótokat, ha a szarmaták megelégedtek volna a római segítséggel. Ők azonban egy kétségbeesett lépésre szánták el magukat, amely azonnal megbosszulta magát; Limigantesnek nevezett alattvalóikat felfegyverezték. A gótokon aratott győzelem után a felfegyverzett Limigantes felkelésben törtek ki, és a szarmata felső réteg (az Arcaragantes) egy részének a birodalomba kellett menekülnie. Az Arcaragantes egy másik részét északi szomszédai, a victofalok fogadták be. Ezután kétéves háború következett a felkelő szarmatákkal, amiért 334-ben Constantinusnak is a

hadszíntérre kellett mennie. Egy Camponából származó hatalmas éremkincslelet a határalakulatok nagy veszteségeire utal. Ammianusnál, sokkal későbbi események leírásánál megtudjuk (XVII, 13), hogy a Limigantest Pannonia Secunda és Moesia Prima határszakaszán római felügyelet alatt szervezték meg. Két csoportra osztották őket, amelyeket két római táborhely után neveztek el: Amicenses Acumincum után (Slankamen a Tisza torkolatánál), és Picenses Pincum után (Veliko Gradište); nyilván ezeknek a táboroknak a parancsnokai gyakoroltak ellenőrzést felettük. A háborúk és az Arcaragantes elvándorlása folytán meglehetősen elnéptelenedett síkság birtoklásáért megindult a harc a germán népek közt, de egymás közti háborúikról Jordanes igen hiányos és elferdített képet ad (Get. 115. 161.). A rómaiaknak a gótokon aratott győzelme ellenére valószínű, hogy a gótok és a gepidák lassanként az Alföld nagy területeinek birtokába jutottak. Visumar vandál király, aki szintén igényt tartott az elnéptelenedett szarmata földre, vereséget szenvedett a gótoktól és a Római Birodalomba menekült. A síkság keleti felében, különösen a Marostól északra és a Tiszától keletre eső területen a 4. századi leletanyagban germán hatás válik érezhetővé, ami nyilvánvalóvá teszi azt a következtetést, hogy az Ördögároknak legalábbis az a szakasza, amely a gótok és taifalok által megszállt régi Daciával szemközt húzódott, szerepét lassanként elveszítette.

Nagyon valószínű, hogy a szarmata csoportok befogadása a birodalomba nem egyszerűen az elkergetett Arcaragantes felvételét jelentette, hanem egy sokkal nagyszabású, Constantinus által tudatosan és tervszerűen végrehajtott intézkedés volt. A források példátlanul nagy embertömeg letelepítéséről számolnak be Trákiában, Scythia Minorban, Makedóniában és Itáliában, holott még húsz évvel később is hallunk Arcaragantes-ről, akik a barbaricumban maradtak. A 332–334-es háború ezért bizonyos hasonlatosságokat mutat a markomann háborúkkal, amennyiben az ellenséget

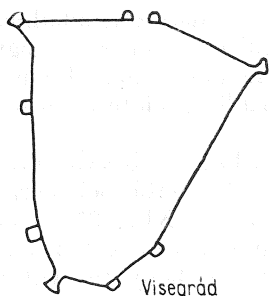
ugyan legyőzték, de a receptió módszere is alkalmazást nyert. Constantinus valószínűleg felismerte, hogy az erők felvonultatása és a szerződések magukban nem elegendők, ha a határszomszéd a limes előterében szorongatott helyzetbe került.

A receptio módszerének és a katonai beavatkozásnak együttes alkalmazása ezúttal is hosszabb békeperiódust eredményezett a középső Dunánál. Kb. 335-től 356-ig nem tudunk említésre méltó harcokról a ripa Sarmaticán. Constantinus nem mulasztotta el, hogy tárgyalásokat folytasson az Alföldre benyomult germánokkal; az al-dunai gótokkal kötött szerződésnek a ripa Sarmaticánál is meg lehetett a párhuzamos szerződése.

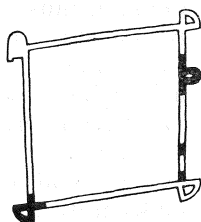
Minden eddig nyert adatunk mellett szól, hogy a későantik erődítések, új építkezések és átépítések a ripa Sarmaticánál csak Constantinus idején indultak meg. Már utaltunk a diocletianusi építési periódus hiányára Pannoniában és ezt a Diocletianus által bevezetett új határpolitikával hoztuk összefüggésbe, amelynek szerepe lehetett az alföldi Ördögárok létrehozásában is. Ha ez a hipotézis — amely az árok kutatásának mai állását tekintve igen merésznek tűnik — helytálló, akkor az a következtetés adódik, hogy a pannoniai limesnél kimutatható Constantinus-kori építési periódus a Diocletianus előtti korszak tradicionális határpolitikájához való visszatérést jelenti. A 332–334-es események, amennyiben értelmezésük helyes volt, a régi határpolitikához való visszatérést más oldalról világítják meg.

Hogy a dunai limesnél folyó építkezések nemcsak már fennálló castellumokra korlátozódtak, következik a Notitia Dignitatum listájából is, amely sok új helynevet tartalmaz a castellumok felsorolásában. Nincs is hiány a Duna-parton feltárt későantik építményekben, de az építés időpontja csak néhány erőd esetében biztos.

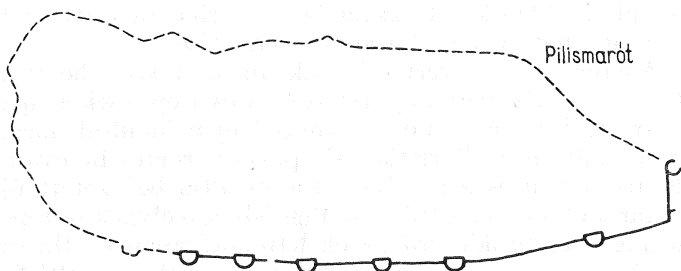
Az eddig feltárt pannoniai Duna-parti erődök közt szép számmal akadnak olyanok, amelyek a későantik korban épültek. Közös jellemvonásukként elhelyezkedésüket kell kiemelni; kivétel nélkül magaslatokon épültek,

Visegrád

Budapest V. ker.

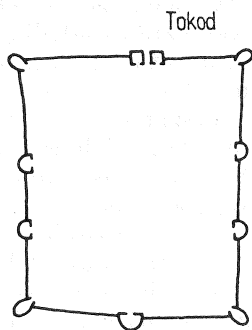

Pilismarót

Esztergom-
Hidegtelepkereszt

0 100m

Tokod

Későrómai erődök a limesen

és ha a terepviszonyok megengedték, olyan fennsíkon, amelyet meredek lejtő vett körül. További közös vonásuk volt szabálytalan, többnyire a plató pereméhez alkal-

mazkodó alaprajzuk, a kapuk kis száma (többnyire csak egy), és a korábbi castellumokhoz viszonyítva igen vastag faluk. Ezek a közös vonások azonban nem nyújtanak támpontot a datáláshoz, és a kisleletek, érmek és a kerámia sem elegendők az építés idejének finomabb meghatározásához. Biztosan Constantinus-korinak csak egy toronytípust tarthatunk, amelyet mind az új építményeknél, mind korábbi castellumok átépítésénél szívesen alkalmaztak. Ezt a saroktornyot a magyar kutatás „legyező alakú torony”-nak nevezi. Több helyi változata van. Újonnan épült erődöknél ezek a tornyok vagy úgy épültek, hogy a sarokból sugarasan kiinduló kőfalaik tulajdonképpen a castellum falainak meghosszabbításai voltak, vagy pedig a tornyokat az erőd belseje felé nyitva hagyták. Már meglevő erődöknél a tornyot az erőd lekerekített sarkához illesztették és a sarokívet elbontották, hogy a torony a castellum belseje felé nyitott legyen. Ezért majdnem minden limescastellum esetében szabályosan ismétlődő periódus-sor állapítható meg a sarkoknál: az első kőtábor-periódus belső trapézformájú saroktornya a 2. század közepéről, kis ívelt külső torony a 2. század végéről vagy a 3. század elejéről és erősen előreugró legyezőformájú torony Constantinus idejéből. A legyezőalakú torony korát a következő körülmények határozzák meg: Visegrád–Sibrikdomb későantik, nagyjából háromszög alaprajzú magaslati erődjében a pénzforgalom csak Constantinus alatt kezdődik; Ulcisia Castra castellumának átkeresztelése Castra Constantiára nyilván átépítéssel függ össze; Campona castelluma 322-ben tönkrement, helyre kellett állítani, s ennek során legyezőformájú saroktornyokat kapott stb.

Feltehetőleg egy további változás is összefügg időben ezzel a toronytípussal. Eddig legalább három limescastellumnál meg lehetett állapítani, hogy a porta principalisokat vagy a porta decumanát kívülről egy hatalmas falívvvel elzárták, ami által az egykori kapu egy három toronyból álló komplexussá alakult. A limesútnak

ettől kezdve kerülőt kellett leírnia, ami Campona esetében ma is leolvasható Nagytétény főutcájának kanyarulatából. Ez a változtatás kimondottan defenzív jellegű volt és párhuzamait azoknál az újonnan épült erődöknél találjuk meg, amelyek egy, vagy legfeljebb két kapuval rendelkeztek. A táborárkokat a 4. században is megtartották, sőt néhol megduplázták. Néhány tábornál az árok feltűnően messze futott a táborfalaktól, s ezáltal egy széles előtér keletkezett az árok és a fal között. A messze előreugró tornyoknak nyilván az volt a céljuk, hogy az ostromló ellenséget oldalazni tudják. A föld-sáncokat, amelyek belülről támasztották a castellum falát, néhány esetben elhordták és a castellum falához belülről épületeket építettek. Ezt nemcsak Carnuntum legio-táboránál vagy Camponában lehetett megállapítani, hanem minden új erődnél, amelyeknek éppen ezért vastagabb falaik voltak, mint a korábbi limes-castellumoknak. További, egyelőre még pontosan nem keltezhető toronytípusok a félkör alakú előreugró oldaltornyok, amelyek a későantik korban épült erődökre jellemzők, a patkó formájú oldal- és saroktornyok, amelyek néhány esetben Constantinus-koriak is lehetnek, de általában olyan alaprajzuk van, amely több későantik építkezési periódusra is jellemző, és végül a kerek sarok- és oldaltornyok, amelyek a későantik építéstörténeten belül a későbbi típusokhoz tartoznak, mert későantik erődök későbbi hozzáépítéseiként jelentkeznek.

Általában helytállónak látszik az a következtetés, hogy a 4. században a ripa Sarmatica mentén jelentősen sűrűbb lett az erődök és castellumok láncolata; kevésbé valószínű, hogy Pannonia Superior (Pannonia Prima) germán frontján is ugyanilyen arányú építkezés folyt volna. Az eddigi limeskutatások, különösen Soproni Sándor újabb ásatásai, a Dunakanyar rendkívül erős megerősítését mutatták ki. Nem dönthető el, hogy az erődítések sűrű láncolata csak erre a határszakaszra érvényes-e, vagy pedig az itt nyert eredmények az egész ripa Sarmaticára általánosíthatók. Ugyancsak nincs

eldöntve, hogy bizonyos toronytípusok az egész Duna-szakaszon, vagy pedig csak rövidebb határszakaszokon belül tarthatók-e egykorú építkezések eredményének. A tiszt-, csapat- és helyneveket tartalmazó tipikus későantik bélyeges téglák egy tartományra korlátozódó elterjedése inkább amellet szól, hogy az erődépítkezéseket minden provinciában másképp szervezték.

Constantinus építkezési tevékenysége a dunai limesnél, amint ez az elfalazott erődkapukból és az újonnan létesített magaslati erődökből kitűnik, a defenzív határpolitika szempontjait követte. Az érmeek hátlapján Diocletianus óta gyakran előforduló erődkapu-ábrázolások bizonyítják, hogy ezt a defenzívát a politikai propagandában is tudatosan hirdették. A békét persze nemcsak ezek az erődök biztosították a Dunánál, hanem a császár hadi és diplomáciai sikerei és nem utolsósorban a barbár határszomszédok egymás közti viszálykodásai is. Nem is tartjuk valószínűnek, hogy Constans 339-ben felvett Sarmaticus győzelmi jelzőjét jelentős összecsapások előzték volna meg a Dunánál. Arról a háborúról, amely ezt a címet indokolná, az egykorú források nem írnak, ezért inkább arra következtethetünk, hogy jelentéktelen határvillongásokról volt csak szó, amelyek a fiatal császárnak, Constansnak, kedvező alkalmat nyújtottak, hogy apja példájára maga is felvegye a Sarmaticus címet. 339-ben valóban tudunk Constans pannoni tartózkodásáról; tavasszal Savariában, nem sokkal azután Savariától északkeletre, Mursellában tartózkodott.

4. BELHÁBORÚ DÉL-PANNONIÁBAN A SZARMATA KÉRDÉS ÚJ RENDEZÉSE

Nagy Constantinus halála után fiai Viminaciumban gyűltek össze, ahol az uralmi területeket egymás közt felosztották. A középső Duna-vidék Constansnak jutott, akit ugyan Constantinus legidősebb fiának gyámsága

alá helyeztek, ettől azonban nemsokára függetlenítette magát. Constans 340 tavaszáig, rivális testvérének vereségéig Illyricumban tartózkodott. Ezután még kétszer jött nyugatról a Dunához: mindkét alkalommal rövidebb sirmiumi tartózkodásáról vannak adataink (342, 346).

Provinciánk csak 350-ben lett újra fontos események színtere. Magnentius, aki 350-ben Constansot meggyilkolta és nyugaton felöltötte a bíort, már éppen arra készült, hogy nehézség nélkül meghódítsa a Duna vidékét. Constantiának, Nagy Constantinus egyik lányának támadt az az ötlete, hogy a dinasztia megmentésére a Duna-vidéken egy ellencsászárt állítson. Az erre a célra kiválasztott idős Vetrano már semmilyen szempontból sem tartható Illyricum képviselőjének. Bár csak eszköznek szánták, mégis feltűnően gyorsan császárrá kiáltották ki először Mursában, majd nem sokkal azután Sirmiumban, ami bizonyos régi illyricumi tradíciók továbbélését sejteti. Vetrano, aki nem volt számottevő ember (épp ezért választották erre a feladatra), származása huzavona után végül 350 végén a keletről nem éppen sietős tempóban közeledő II. Constantius elé vonult, Serdicánál köszöntötte őt és december 25-én Naissusban, egy nagy ünnepélyességgel megrendezett ceremónián leköszönt.

II. Constantius a telet Naissustól nem messze, Medianában, a dinasztia nagy villájában töltötte, és 351 tavaszán Sirmiumba vonult, ahol Gallust caesarnak nevezte ki. A következő hónapok nehéz próba elé állították II. Constantiust. Dél-Pannonia ismét hadszínterré vált. Magnentius igen nagy, részben rajnai barbárokból álló sereggel érkezett Észak-Itáliából Pannoniába. Az egész nyár Constantius lassú visszavonulásával telt el az Emona — Poetovio — Mursa — Sirmium főútvonalon. Az első csatából Magnentius került ki győztesen. Magnentius azonban nem akarta követni ellenfelét, aki közben tárgyalásokat is javasolt, hanem a Száva völgyében Sirmium irányába haladt, elfoglalta Sisciát, és

Sirmium ostromát is megkísérelte. Constantius serege-
eközben Cibalaeban tartózkodott. Az ellenfelek látható-
lag sokáig haboztak, míg szeptember 28-án Mursától
délre végre megütköztek. A rendkívül súlyos csata után
Magentius kénytelen volt Itáliába visszavonulni, Con-
stantius pedig bevonult Sirmiumba, ahol 352 májusáig
maradt.

A mursai csata óriási emberveszteséget jelentett a
birodalom számára. Mégsem használták ki a helyzetet.
Pannonia barbár határszomszédai; a határoknál nyuga-
lom uralkodott, ami ismételt bizonyíték arra, hogy a
barbárokkal való háborúkat nem lehet egy egyszerű
római—barbár ellentét formulájára visszavezetni. Az I.
századi kliensi rendszer kiépülése óta a nagy barbár
támadásokat inkább a barbaricumban, mintsem a
birodalomban uralkodó viszonyok váltották ki, és a
Duna menti háborúk, melyeket II. Constantiusnak
Magentiuson aratott győzelme után kellett vívnia,
szintén csak a barbaricumból kiindulva értelmezhetők.

• 356-ban, amikor a császár Rómában tartózkodott, a
quadok, akik már sok évtizede nem hallattak magukról,
megrohanták Valeriát, miközben a szarmaták Pannonia
Secundát és Moesia Primát, tehát az Alföld déli peremén
levő limesszakaszt támadták meg. Nem tudjuk, hogy
ezek a támadások mennyire hatoltak a provinciák bel-
sejébe; abból, hogy később tárgyalások folytak a foglyok
visszaadásáról, még nem következik, hogy ezeket a
betöréseket a Marcus vagy Gallienus alatti nagy kataszt-
rófákkal lehetne összehasonlítani. Ammianus csak rövi-
den emlékszik meg erről a barbár támadásról, ami azt
jelenti, hogy a támadás maga nem lehetett nagyon
jelentős, annál jelentősebbek voltak azonban követ-
kezményei a további események szempontjából.

II. Constantius 357 nyarán megjelent Pannoniában
és tárgyalásokba bocsátkozott a quadokkal és szarmaták-
kal. A következő évek különböző hadműveletekkel és
tárgyalásokkal teltek el, miközben a császár állandóan
Sirmiumban tartózkodott. Csak 359 közepén hagyta el

Sirmiumot, amikor Amida elestének hírére Konstantinápolyba utazott. Egyetlen, de igen részletes és helyenként jól értesült forrásunk Ammianus Marcellinus, akinek a tudósítása azonban néhány pontatlanságot is tartalmaz. Így már azt az adatát is téves kettőzésnek tarthatjuk, hogy a quadok és szarmaták a császár római tartózkodása idején megtámadták a birodalmat, mert ugyanezt az eseményt hasonló szavakkal 357–358 telénél is elmondja, és Ammianus szerint a császár már Rómából Illyricumba utazott, aminek Constantius elég jól követhető utazásaiban nyoma sincs. Constantius csak 357 nyarán jött Pannoniába.

➤ Abból, hogy a császár 357-ben már Sirmiumban volt és fogadta a quadok és szarmaták követségét is, de csak 358-ban kezdte meg nagy expedícióját, arra következtethetünk, hogy 356–358 között a barbárok követeléseket állítottak, amelyekről tárgyaltak is. Csak a quadok és szarmaták 357/358 telén végrehajtott támadása indította a rómaiakat arra, hogy felhagyjanak a bonyolult szövetségi rendszer keretében folyó tárgyalásokkal és fegyveresen lépjenek fel. Ammianusnak II. Constantius hadjáratáról szóló beszámolója (XVI, 10. XVII, 12–13. XIX, 11.) túlságosan a „mindig győzedelmes császár” későrómai eszméjének jegyében íródott, s ezért a részletekről csak a legyőzött népek meghódolásából értesülünk, arról azonban kevés szó esik, hogy a sok kis királyság közül melyek voltak azok, amelyeket tényleg legyőztek, és melyek, amelyeket csak megfélemlítettek, és hogy a harcok hol folytak le tulajdonképpen. Ammianus meglehetősen sok szarmata és quad királyt sorol fel, akiket mind külön szövetség kötött Rómához, de egymástól függetlenek voltak. Ezeket azonban csak a császár győzelmes előrenyomulása után sorolja fel név szerint, míg a hadjárat egyébként is rövid leírásánál csak általában szarmatákról beszél.

A hadjárat 358 áprilisában kezdődött, amikor II. Constantius seregét egy pontonhídon Pannonia Secundából a szarmaták ellen vezette. Láthatóan nagy súlyt

fektetett arra, hogy a római támadás a barbárokat váratlanul érje. A szarmaták, miután földjüket széltében-hosszában pusztították, visszahúzódtak a „hegyek-be”, amelyek csak az Alföld keleti peremén húzódó daciai hegyek lehetnek. Ebből arra lehetne következtetni, hogy az expedíció északkelet felé nyomult előre. Egy másik sereg Valeriából kiindulva az Alföld északi részén gyűjtogatott és fosztogatott hasonló módon. A császár serege aztán egyesült ezzel a seregrésszel és benyomult a quadok földjére.

A hadjáratról ennyit tudhatunk meg. Ammianus a béketárgyalásokkal és hódolásokkal folytatja beszámolóját. Először a királyi származású ifjú Zizais jött a császárhoz, majd a Zizaissal szemben tanúsított enyhe bánásmódon felháborodva Rumo, Zinafer és Fragiledus. Mindegyikük azzal az ajánlattal állt elő, hogy népét római fennhatóság alá helyezi: felajánlkoztak tehát a receptióra. Miután ezekkel a főnökökkel megkötötték a vazallusi szerződést, jelentkezett még Araharius és Usafer is, akik északnyugati szarmata, illetve quad uralkodók voltak.

→ Különös problémát jelentettek az Arcaragantes, akik csak a fönti népek után kerültek sorra. Ahogy mondtuk, ezek egykor a victofalokhoz menekültek. Most úgy érezték, hogy eljött az ő pillanatuk. Azzal a követeléssel léptek fel, hogy garantálják szabadságukat. A rómaiak Zizaist állították élükre királynak.

Mindezeket a tárgyalásokat, amelyek Ammianus előadása alapján inkább egy hosszan tartó ceremónia, mint a legyőzött népekkel folytatott béketárgyalások benyomását keltik, a császár személyesen vezette. Vitathatatlan, hogy a császár tavaszi hadjárata nem volt más, mint megfélemlítő szándékú erődemonstráció a szorongatott határszomszédok meggyőzésére, hogy Róma sem meghódításukra, sem pedig a birodalomba való befogadásukra nem hajlandó.

A szarmatákkal folytatott tárgyalások valahol Valeria előterében zajlottak le. Innen az udvar és a sereg Brige-

tióba vonult, ahonnan hadjárat indult quad földre. A quad királyok, Vitroderus, Agilimundus és mások nyomban készek voltak új szövetségi szerződés megkötésére.

Amint láttuk, a rómaiaknak egyedül az volt a szándékuk, hogy a határnál fenntartsák a szövetségi rendszert. A szarmata király, akivel először kezdtek tárgyalni Zizais volt, őt állították az Arcaragantes élére királynak. Ebből talán azt a következtetést lehetne levonni, hogy a zavargások végső soron az Arcaragantestől indultak ki, akiknek problémáját Constantinus nem oldotta meg radikálisan. Constantinus a 332–334-es háborúban megelégedett azzal, hogy a Limigantes által elkergetett Arcaragantes részben felvételt nyertek a birodalomba, részben pedig eltűntek a rómaiak látóköréből, és csak arra helyezett súlyt, hogy Dél-Pannonia és Moesia előterének új urait, a Limigantest, római ellenőrzés alá helyezze. Az előzőtt népeket — exules populi Ammianusnál — 334-ben a victofalok ugyan befogadták, mégis valószínűleg ők voltak a leginkább felelősek azért, hogy végül a quadok is fegyvert ragadtak.

Hogy a szarmata—quad támadásoknál a kezdeményezés 356-ban és 357-ben is az Arcaragantestől indult ki, Ammianus egyik fordulatából is (XVII, 13, 1) kiderül. II. Constantius hadjárata így azok ellen a népek ellen irányult, akik közt az elmenekült Arcaragantes nyugtalanságot szítottak. Így érthető az Arcaragantesnek az a követelése is, hogy Róma garantálja szabadságukat. A római fegyveres támogatásról ugyanis keserű tapasztalataik voltak 332-ből: Constantinus akkor támogatta ugyan a szarmatákat a gótok ellen, de nem állította vissza régi társadalmi rendjüket.

Ammianus csak nagyon homályos szavakkal írja körül, hogyan viselkedtek a Limigantes az Arcaragantes és a quadok ellen vezetett római hadjárat idején. Rovásukra írja, hogy az Arcaragantes aktivitását látva ők is megtámadták a római határt, amiért II. Constantius végül kénytelen volt a Limigantest is megbüntetni.

Mivel a moesiai Duna-szakasz a Limigantesszel szemben húzódozott, és Ammianus szerint 357/58 telén ezt a határszakaszt is támadás érte, valószínűnek látszik, hogy a Limigantes valóban önálló akciót hajtottak végre. Az sincs kizárva, hogy azok az új szerződések, amelyeket a többi szarmatákkal kötöttek, egy közös római-szarmata akciót is előirányoztak a Limigantes ellen, mert a Limigantes elleni harcban éppen Zizais volt a rómaiak szövetségese, és Ammianus szerint a hadjáratnak kezdettől fogva az volt a célja, hogy a Limigantest áttelepítsék. A háború eredményeinek összefoglalásakor Ammianus két mozzanatot emel ki: az előzőtt népek visszakapták földjüket és új, azaz szerződészerűen Róma szövetségeseinek elismert királyt kaptak. Így a Limigantes-probléma megoldását a hadjárat fő célkitűzései közé számíthatjuk. Ammianus több figyelmet szentel a hadjárat ezen részének, mint első szakaszának.

A Limigantes elleni harcban a rómaiak, a Zizais vezette többi szarmaták és a taifalok voltak szövetségeseik. Példátlan kegyetlenséggel bosszulták meg a 332. évi lázadást, de a régi társadalmi rendet mégsem lehetett visszaállítani. A Limigantest kötelezték, hogy ürítsék ki az általuk megszállt területet Pannonia Secundával és Moesia Primával szemközt, amelyre ismét az Arcaragantes települhettek le. A Limigantesnek másutt juttattak földet és szövetségi szerződést kötöttek velük.

Mindezek után Constantius 358 júniusában győztesen vonult Sirmiumba. Ott töltötte a telet is, miközben az a hír érkezett, hogy a Limigantes elhagyták a nekik juttatott földet és fennáll a veszély, hogy portyázásaikkal ismét megbontják a rendet a szarmata földön. 359 áprilisában ezért a császár újra hadjáratra készülődött. Ez alkalommal Valeria provinciába vonult seregével, ahonnan két tribunust küldött a Limiganteshez, hogy felelősségre vonja őket. A Limigantestől az a válasz érkezett, hogy felvételt akarnak nyerni a birodalomba és az orbis Romanus valamely részén földet kérnek a megtelepedésre. Constantius ezt a megoldást a Limi-

gantes-probléma lezárásának tekintette, és felkészült egy ceremóniára, amelynek színhelyéül az Aquincum közelébe eső Duna-partot választotta. Csak annyi biztonsági előintézkedés történt, hogy a Dunán egy flotta-részleget állítottak készenlétbe. A császár elé bocsátott Limigantes-küldöttség mégis megkísérelte, hogy a császárra támadjon, amire zavar keletkezett, a császár alig tudta az életét megmenteni, és a szármatakat csak kemény küzdelem után tudták lemészárolni. A vérfürdő azonban biztosította a ripa Sarmatica nyugalalmát, ahol 365-ig béke uralkodott.

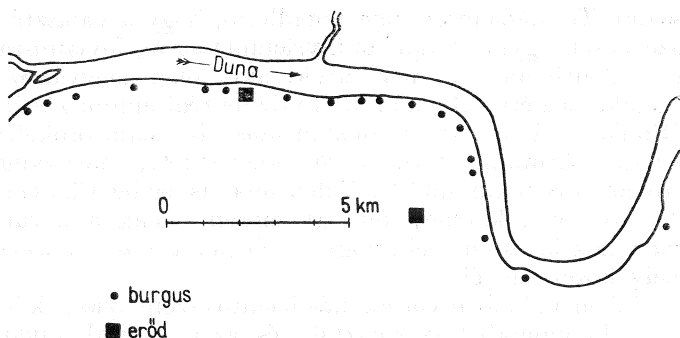
5. VALENTINIANUS LIMESÉPÍTKEZÉSEI A RÉGI SZOMSZÉDOK UTOLSÓ HÁBORÚJA

Constantius ezután nemsokára elhagyta Pannoniát, hogy utolsó útjára induljon Konstantinápolyba és a Keletre. A kormányváltozás 361-ben csak annyiban érintette provinciánkat, hogy Iulianus, amikor titokban lefelé hajózott a Dunán, természetesen Sirmiumban is megállt rövid időre. Ez év őszén csapatok vonultak fel Dél-Pannoniában és a Balkánon, a kormányváltás azonban egészében véve békésen zajlott le és néhány jel arra mutat, hogy az illyricumi pogányság még elég erős volt ahhoz, hogy kifejezésre juttassa Iulianus iránti lojalitását. A moesiai Iovianus és a pannoniai Valentinianus kikiáltásánál azonban már aligha játszott döntő szerepet a régi illyricumi junta. A valentinianusi dinasztia pannoniai származása az illyricumi és más klikkek közt ismételt vitákra adott alkalmat (valami kiszűrődik ebből a *Historia Augustának* Sirmiummal és a pannoniaiakkal szemben tanúsított magatartásából is, Ammianus pedig kimondottan Pannonia-ellenes beállítottságú volt), Valentinianus azonban minden volt inkább, mint az illyricumi irányzat képviselője. Nem is Sirmiumban tartotta székhelyét, és amikor 375-ben Pannoniában megjelent, kevésbé volt érzékeny honfitársainak pana-

szaira. Természetesen nem tagadható, hogy a választás azért esett egymás után két illyricumi tisztre, Iovianusra és Valentinianusra, mert azok, akik őket megválasztották, még éreztek valamit Illyricum régi nimbuszából. Mindkét császár, aki a constantinusi dinasztia örökébe lépett, Sirmium környékéről származott, mégpedig Iovianus Singidunumból, Valentinianus pedig Cibalae-ból. Katonai karrierjüket egyszerűen annak a körülménynek köszönhették, hogy családjuk a császári székhely közelében élt.

Ebben az időben voltak más jelentős személyiségek is, akik Pannoniából származtak, és azért tudtak olyan gyorsan előretörni a hivatali ranglistán, mert a császár honfitársai voltak. Ennek ellenére Sirmium a 4. század második felében már elvesztette központi szerepét. A hatalmi szférák megosztása Valentinianus és Valens közt azt eredményezte, hogy Sirmium a két hatalmi terület periferiájára került. Kelet és Nyugat új súlypontjai ekkoriban alakultak ki; a császárok az új központokban (Treviri, Mediolanum, Serdica, Constantinopolis stb.) székeltek.

Valentinianus és Valens Medianában, a Naissus mellett fekvő nagy császári villában osztották fel az udvart, a hadsereget és a birodalmat egymás közt. 364 júniusában még Naissusban voltak, nyáron már Sirmiumban. A következő évben quad és szarmata támadásokról kapunk hírt. A problémát talán szarmata csoportok befogadásával sikerült megoldani, mert nem sokkal később a galliai költő, Ausonius, „nemrég letelepített szarmatákról” énekel a Mosel völgyében (Mosella 8 – 9). A barbár támadások, amelyekről szinte a birodalom összes határánál tudomásunk van, bizonyára az uralomváltással álltak összefüggésben. Párhuzamos jelenségeként talán Constans „szarmata háborújára” utalhatnánk, amely nem sokkal Constantinus halála után tört ki. Némileg szabály lehetett, hogy a barbár határszomszédok a császár halálával tárgytalannak tekintették a szövetségi szerződést, vagy attól tartottak, hogy az új

A Dunakanyar egy szakasza a 4. sz. végén

császár kevésbé előnyös szerződést fog kötni. A császár halála egy kedvezőbb szerződés reményét is kelthette.

A 365. évi quad és szarmata támadást sikerült gyorsan és könnyen leszerelni. A zavargások súlypontja eltolódott az Al-Duna vidékére, a ripa Goticához, ahol már 365-ben energikusan hozzáláttak az erőd-átépítésekhez. A korabeli irodalom által is nagyra becsült limesmenti építkezéseket azonban nem az aktuális helyzet váltotta ki, mert nemsokára a ripa Sarmaticánál és Pannonia Prima limesén is építkezések kezdődtek. A pannoniai limes-kutatás egyik legnagyobb problémája, hogy még nem sikerült ezt a valószínűleg igen nagyarányú építési tevékenységet a többi — szintén csak megközelítően meghatározható — építkezési periódustól megkülönböztetni. Hosszú ideig a limes-kutatás látszólag biztos támpontja volt, hogy a Frigeridus dux és Terentianus dux pecsétjével ellátott tegulák (mindkettő Valeriában) 375-ből származnak, és mivel ezek többnyire más későantik tegulákkal együtt fordulnak elő, több más téglabélyegzőt is biztosan Valentinianus-korinak tartottak. Csak nemrégiben derült ki, hogy néhány bélyegző — így mindenekelőtt az ún. OFAR-csoport bélyegzői, amelyek csak a ripa Sarmatica megerősített kikötőhelyein fordulnak elő —, nem lehetnek Valentinianus-

koriak, és hogy Frigeridus 375-ben nem lehetett Valeria duxa. Így a bizonyosan jelentős valentinianusi építkezési periódust nem lehet pontosan elkülöníteni a limesen. Nincs eldöntve a legfontosabb: hogy Valentinianushoz elsősorban a meglevő castellumok rendbehozása és számos új burgus építése fűződik-e, vagy pedig a meglehetősen nagyszámú későantik erőd építése neki tulajdonítható-e, amelyből hatalmas arányú munkálatokra kellene következtetnünk a limes mentén. Egy szerencsés új lelet figyelmeztetett arra, hogy a Frigeridus vir perfectissimus dux pecsétjével ellátott tegulák, amelyek nagy számban és Valeria sok helységéből ismeretesek, legkésőbb 372-re datálhatók. Ezek pedig olyan tetőcserepek, amelyek csak építkezések befejezését, vagy épületek helyreállítását és javítását bizonyítják, nem pedig új építkezéseket. Biztosan Valentinianus-kori új építmény néhány burgus és egy castellum, amelyeket építkezési feliratokon is említenek. Mégis épp ezek a feliratok keltik azt a gyanút, hogy Valentinianus csak kis számban hozott létre új építményeket; feltűnő, hogy kis őrtornyokat, amelyek sosem voltak nagyobbak 8×8 m-nél, hosszú és fellengzős feliratokkal láttak el. Még bonyolultabbá válik a probléma, ha tekintetbe vesszük a Frigeridus-csoport téglabélyegeinek elterjedését és az építkezési feliratok lelőhelyeit is: ezek ugyanis kizárólag, vagy túlnyomó részben a Duna-kanyarból származnak, ahol az újabb ásatások valóban meglepően nagy számban akadtak egyforma nagyságú burgusokra.

Az építkezések vezetője Aequitius magister militum volt, aki minden pannoniai építési feliraton szerepel. Az építkezések valószínűleg nem sokkal Valentinianus trónra lépése után megkezdődtek, mert egy „tornyokkal rendelkező castrum” építése már legkésőbb 367-ben befejeződött. Két burgusfelirat 371-re, ill. 372-re keltezhető, ezek közül az utóbbi nemrég került elő egy Visegrád környéki kis burgusból. A másik burgus a határkereskedelem ellenőrzése céljából épült. A castellum építési

feliratának lelőhelyét sajnos nem ismerjük pontosan; több erődre vonatkozhat Esztergom (Solva) közelében.

A Duna egyéb határszakaszainál folytatott építkezéseket még kevésbé lehet meghatározni. Egy töredékes építési felirat Carnuntumban került elő; a Frigeridus-csoport tiszti bélyegzői másutt is előfordulnak Valeriában, és a visegrádinak minden részletében megfelelő kis burgusokat néhány más helyen is sikerült kimutatni, de sehol sem olyan nagy számban, mint a Duna-könyökénél, ahol a hegyek között kanyargó Duna a tornyok sűrű láncolatát tette szükségessé.

Az építkezési tevékenység legkésőbb 373-ban a barbaricumra is áttért. Ammianusnál arról értesülünk (XXIX, 6.), hogy Aequitius quad földön egy erődöt építtetett. Egy szerencsés lelet nyomán az utóbbi években ismertté vált egy valentinianusi típusú burgus szarmata földön. Ez a burgus a Duna—Tisza-köze északi peremén állt Hatvan közelében, olyan mélyen a szarmaták földjén, hogy kisszámú őrségének biztonságát csak szerződések, valamint szarmata földön állomásozó római csapatok biztosíthatták. Hogy római csapatok valóban állomásoztak szarmata földön, a Notitia Dignitatum-ból is következik, amely a 294-ben Sarmatiában épült két castellumot úgy sorolja fel, mint táborhelyeket „a barbaricumban”. Ezekben tehát még a 4. század második felében is állomásoztak római csapatok. Valentinianus előtt nem hallunk római állomáshelyekről quad földön, és Ammianus leírásából arra következtethetünk, hogy Valentinianus barbaricum-i építkezése valóban újdonság volt a quadok számára, mert a 374/375-ös eseményeket éppen ez az építkezési tevékenység váltotta ki. Valentinianus előtt a quadok, mint ahogy a Pannonia előterében lejátszódott harcokból is kitűnt, nem voltak veszélyesek. Az egész 4. század folyamán mindig úgy léptek fel, mint a szarmaták könnyen pacifikálható szövetségesei, mindig csak másodlagos szerepet játszottak a limesnél, amit Ammianus is kiemel. Hogy Valentinianus a szarmata föld mintájára

a quad területet is római őrállomásokkal és megszálló csapatokkal akarta ellátni, az vagy egy új stratégiai koncepcióra vezethető vissza, vagy pedig a növekvő feszültségre a Kárpát-medencében. Hogy Ammianus kifejezésének, „mintha a quad föld már római uralom alatt állna”, jelentőséget tulajdoníthatunk-e, nyitott kérdés marad. Figyelemre méltó, hogy Ammianus csak egy erődről beszél quad földön, és Valentinianus büntető expedíciója 375-ben nem a quadok földjének központjában, hanem az Aquincumtól északkeletre fekvő dombvidékre irányult. Hogy a quad föld központja Brigetio körül volt, következik II. Constantius 358-ban folytatott tárgyalásaiból. Ezért könnyen lehetséges, hogy az erőd tulajdonképpen a szarmata föld megszállási rendszerének egyik láncszeme volt, és valahol a szarmata—quad határterületen akarták felépíteni. Mivel barbár területen nem építettek római őrhelyeket megelőző háború, vagy szerződés nélkül, fel kell tételezni, hogy a quadok azért emeltek panaszt Aequitiusnál, mert az erődöt római—quad egyezmény nélkül kezdték el építeni, ami viszont nyilván azzal magyarázható, hogy a kérdéses hely a határterületen, Sarmatia északi peremén feküdt.

Az eseményeknek ezt az értelmezését az is megerősíti, hogy Aequitius azonnal leállította a kérdéses erőd-építkezést, amikor a quad követség tiltakozást emelt ellene. Aequitiust az építkezési munkálatok halogatása miatt bevádolták, és a valeriai Sopianaeból származó befolyásos Maximinus fiát, a fiatal Marcellinust nevezték ki Valeria duxává. A fiatalember folytatta az erőd-építést, és elkövette azt a katasztrofális hibát is, hogy a quad királyt, Gabiniust tárgyalások ürügye alatt magához hívatta és megölette.

A quadok elhatározták, hogy a gyilkosságot megbosszulják. Ez alkalommal a quadok hívták fegyvertársul a szarmatákat, és a két nép 374 júliusában betört Pannoniába. A betörés teljesen váratlanul érte a provincia lakosságát; az aratással elfoglalt falusi népet

lemészárolták vagy elhurcolták, II. Constantius lányát, aki éppen úton volt vőlegényéhez, Gratianushoz, majdnem foglyul ejtették. A provincia sok részén előkerült Valentinianussal záródó éremkincsleletek arra mutatnak, hogy többszöri, több csapattal végrehajtott betörésekkel és rablóhadjáratokkal kell számolni, bár újabb megfigyelések szerint a hagyományosan erre a háborúra vonatkoztatott leletek egy részét ki kell zárni. A császári székhely, Sirmium olyan veszélybe került, amelyre több mint egy évszázada nem volt példa. Probus praefectus praetorio helyreállította a város elhanyagolt védőberendezéseit, s erre a célra azt az összeget is igénybe vette, amely egy színházépítésre gyűlt össze a városi kasszában. Két legio, amely sikerrel vehette volna fel a szarmaták ellen a harcot, a tisztikar ellentétei miatt nem tudott összehangoltan fellépni és ezért vereséget szenvedett. Csak Moesia Prima duxának, a későbbi császárnak, Theodosiusnak sikerült a fosztogató barbárokat levernie. A barbárok visszavonultak, és kijelentették, hogy készek a megszabott követeléseket teljesíteni. Annál is inkább, mivel a galliai csapatok érkekezésének a híre csökkentette háborús kilátásait.

→ Ennyit mond el Ammianus. Elbeszéléséből sejteni lehet, hogy a quad kezdeményezés ellenére is a szarmaták voltak, akik a legtöbb kárt okozták Pannoniában. Amikor a következő év tavaszán Valentinianus Treviriből Pannoniába indult, valóban egy szarmata követtség járult eléje különböző ígérekkel. Valentinianus április vége, vagy május eleje felé érkezett Carnuntumba a császári családdal, udvarral és sereggel együtt, és Carnuntumnál ütötte fel főhadiszállását. Ammianus néhány adatából arra lehet következtetni, hogy az udvart az „akkor elnéptelenedett és piszkos” Carnuntum közelében fekvő hatalmas parndorfi villában helyezték el. Hogy Valentinianusnak 3 hónapot, — az egész nyarat — ott kellett eltöltenie, bizonyítja, hogy látogatását nemcsak egy expedíció előkészítése és levezetése indokolta,

hanem Pannoniában is akadt rendeznivalója. A háború előkészületei ugyancsak nehézségekbe ütköztek; az előző évi háború épp az aratási időszakra esett, ezért a provincia készletei nem voltak elegendők egy nagy expedíciós sereg eltartásához. Továbbá Probus, Illyricum praefectus praetoriójának adópolitikája általános elégedetlenséget váltott ki, így a császárnak elég tenni-valója akadt.

Nyár végén végre útra kelt a római sereg és Aquincumból kiindulva megtámadták a quadokat. Aquincumtól északra gyorsan és titokban egy hajóhidat építettek. A császár csapatai rajtaütöttek a quadokon, akik nem mertek nyílt ütközetbe bocsátkozni. A lovasság Mero-baudes vezetése alatt egy másik pontról már korábban előrenyomult. Valentinianus fosztogatott és gyűjtogatott a quadok földjén, majd november elején visszatért Aquincumba. A quad követséget Brigetióban fogadták. November 17-én ezen a fogadáson érte el az utolsó pannoniai császárt a halál.

A következő napok a főparancsnokság tárgyalásaival teltek el Brigetióban, mert féltő volt, hogy a hadsereg új császárt követel. Hogy a választás veszélytelenül folyjék le, elhozták Murocinctából, a parndorfi villából a gyermek II. Valentinianust és bemutatták a katonáknak. A kikiáltás november 22-én történt, ezután a császár anyjával együtt Sirmiumba ment, amelyet székhelyül jelöltek ki nekik. II. Valentinianus 378-ig Sirmiumban tartózkodott; ő volt az utolsó császár, aki Pannoniának ebben a nagy hírű városában székelt.

Nem tudjuk, hogy tudták megoldani a quadok és szarmaták problémáját. Valószínűleg megújították a szövetségi szerződéseket és talán az évi járadékok összegét is felemelték. Mindenesetre a következő években nem hallunk arról, hogy a quadok vagy a szarmaták nehézségeket okoztak volna a pannoniai limesen. Annál inkább kiéleződött a helyzet az Al-Dunánál, ahol a hunok nyomása mozgásba hozta a különböző gót csapa-

tokat. 376-ban engedélyezték is néhány gót uralkodónak a betelepülést a birodalomba, amely katasztrofális események láncreakcióját vonta maga után. Ezek a Balkánon lefolyt események új periódust nyitottak meg, amelyet a „szövetséges”-ként beengedett barbárok betelepülése jellemez a Duna-vidéken.

IV. AZ UTOLSÓ VIRÁGKOR

1. A NAGYBIRTOKRENDSZER KIALAKULÁSA

A kutatás a dunai provinciákban gyakran úgy jellemzi a későantik periódust, mint a lassú hanyatlás és bomlás időszakát. Ezért a meglehetősen egyoldalú általánosításerősségre jutott maguk a források, másrészt a régészeti kutatások egyoldalúsága okolható. Ami a forrásokat illeti, gyakran utaltak arra, hogy a későantik és ókeresztény feliratok a dunai provinciákban ritkaságszámba mennek; alig állítottak már sírkövet, az építési és votiv-feliratok hiánya pedig egyszerűen az egykor gazdag és áldozatkész városi arisztokrácia szegénységére vezethető vissza. A kőfaragványok olyan ritkák lettek, hogy még kőfaragó műhelyek létezése is kétségesnek tűnhet. Ami a régészeti kutatást illeti, az a mi provinciánkban sokáig a limesre és a Duna menti városokra korlátozódott, ahol tényleg nem mutatható ki jelentős fellendülés. Csak az utóbbi időben merültek fel kétségek az iránt, hogy a Duna mentén tagadhatatlanul megmutatkozó hanyatlás jelei a provinciák belsejére, a vidékekre és minden szociális rétegre egyaránt általánosíthatók-e.

A feliratok megszűnése és a határzóna szegénysége ellentétben állnak azokkal az írott forrásokkal, amelyek nagy és virágzó városokról írnak Pannoniában, és provinciánkat a gazdag provinciák közé sorolják. Néhány városban az utolsó évtizedek ásatásai egyértelmű bizonyítékokat szolgáltatottak arra, hogy hanyatlásról — legalábbis ezekben a városokban — nem beszélhetünk. Ezért a dunai provinciák esetében is szükség van a római korszak végének árnyaltabb vizsgálatára.

Mint mondtuk, vannak jelek arra, hogy a 3. század végén a császárok Pannonia mezőgazdaságát különböző intézkedésekkel jövedelmezővé akarták tenni. Probus császár az Alma monson (Fruška Gora), Sirmiumtól északra szőlőt telepített, és ezeket az ültetvényeket „alakosság rendelkezésére bocsátotta”. Ezenkívül azt is hírül adják róla, hogy a Sirmiumtól keletre fekvő mocsaras területet lecsapoltatta, „hogy az atyai (vagy hazai) szántóföldet termékenyebbé tegye és megnövelje”. A Sirmiumból keletre vezető út mentén egy állomás a Fossis (= „árkok”) nevet viselte, és a mai helységet is Jaraknak hívják szerbül, ami árkot jelent. Galerius is hajtott végre földjavításokat Valeriában, amikor új szántóföldek nyerése érdekében a lacus Pelso természetes lefolyását csatornáztatta és erdőket irtatott. Ezeket a legmagasabb helyről elrendelt munkálatokat akkoriiban igen fontosnak tarthatták, ha még a 4. század végi igen rövidre fogott császártörténetek is nyomatékosan megemlékeznek róla.

Egyidejűleg magánszemélyeket is felszólítottak, hogy teremtsenek elő pénzt és munkaerőt ehhez a „gazdasági tervhez”. Csak egy felülről szorgalmazott gazdaságpolitika keretében válik érthetővé az az érdekes oltár, amelyet Pannonia Secunda északnyugati szögletében találtak. Ezt az oltárt egy bizonyos Aurelius Constantius és fia, Venantius állította Liber pater tiszteletére abból az alkalomból, hogy 400 arpennis (= 200 iugerum = kb. 50 ha) nagyságú, tehát jelentős földdarabon szőlőt telepített. A borfajtákat is felsorolják az oltáron. Érdekes, hogy a földdarab nagyságát galliai területmérték szerint adták meg. Nem tudjuk, hogy Pannoniában a földet egyébként is arpennisben mérték-e, így nem dönthető el az sem, hogy Aurelius Constantius Galliából származhatott-e. Abból, hogy egy szőlőtelepítést oltáron örökítettek meg, arra következtethetünk, hogy akkoriban egy földbirtokosnak ez a tette különösen fontosnak számított. Az oltár kelezése nem ütközik nagyobb nehézségekbe, mert Constantius és Venantius

tipikusan későantik nevek, a pogány fogadalmi oltár azonban egy nem túlságosan késői időpont mellett szól. Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy Aurelius Constantius nevét és rangját törölték a feliratról; a birtokos tehát kegyvesztett lett és azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy birtoka császári tulajdonba ment át. Ez is a késői tetrarchia alatti zavarok időszakára utal.

Nem messze az oltár előkerülési helyétől az itinerariumok egy Aureus Mons nevű hegyet említenek; itt kell keresnünk Constantius szőlőskertjeit. Ez a hegy, akár csak a Probus által szőlővel telepített Alma mons és Aureus mons, a Duna partján emelkedett, ami megkönnyítette a bor szállítását. Pannonia szőlőkultúrájáról olyan leletek is tanúskodnak, mint pl. szőlőmetszőkések, amelyeket Silvanus isten kezében is ábrázolnak) továbbá néhány szőlőprés. Cassius Dio (XLIX, 36, 2., mégis lebecsülően nyilatkozik a pannoniai borról, és Herodianos (VIII, 2.) Aquileia környékét mint Illyricum szőlőskertjét dicséri. Pannonia tehát a Severus-korban is kénytelen volt bort importálni, amiért Probus szőlőtelepítéseit olyan intézkedésnek kell tartani, amely a provincia gazdasági önállóságát akarta biztosítani. Mégis, a 383-as évről olyan adatunk van, hogy Pannonia gabonát szállított Észak-Itáliába, és ezért bort kapott cserébe. Érdekes lenne megtudni, hogyan hatott a Duna menti szőlőtelepítés Pannonia kereskedelmi mérlegére és hogyan reagált erre Észak-Itália. Nincs kizárva természetesen az sem, hogy Pannonia Secunda szőlőskertjei mindenekelőtt a székváros, Sirmium ellátását szolgálták.

A szőlőtelepítések és talajjavítások a 3. század vége felé együtt jártak a nagybirtokok kialakulásával. Pannonia néhány részében csak ekkor jöttek létre nagybirtokok. Ez a folyamat oda vezetett, hogy Pannonia nemsokára a gabonát és jószágot exportáló provinciák közé került. Későantik források úgy ábrázolják Pannoniát, mint „gazdag és boldog” országot.

A földbirtokok uralkodó típusa a későantik korban úgy látszik, a közép- és a nagybirtok volt. Ezt a különböző nagyságú villák alapján lehet valószínűsíteni. A már korábban épült nagy villák a 4. században is használatban maradtak, sőt kibővítették és nemritkán mozaikkal látták el őket, mint pl. a deutschkreuzi villát a Lajta vidékén, és ugyanott a parndorfi hatalmas villát, amelyre később még visszatérünk. Sokkal fontosabb azonban, hogy már ma is igen nagyszámú villát és részben feltárt lakóépületet ismerünk, amelyek csak a 4. században épültek. Néhány közülük kimondottan fényűző volt, amiről stukkódíszek, kő épületelemek töredékei és falfestmények tanúskodnak. A fürdő gyakran külön épületben volt elhelyezve, ami ugyancsak a villák nagy méretére mutat. Új villák olyan területeken is épültek, ahol már korábban is a nagybirtok volt a földbirtok uralkodó formája, mint pl. a Balatontól északra eső területen, de nagyobb és kisebb villákat ott is ki lehetett mutatni, ahol korábban nem tudunk ilyen épületekről. Ide tartozik mindenekelőtt Valeria provincia, ahol jelentős számú későantik villát tártak fel.

Ami a későantik korban épült villák nagyságát és alaprajzát illeti, nagy változatosságot találunk; olyan alaprajz-típusokat is, amelyeket eddig Pannoniában nem alkalmaztak. A központi peristylummal vagy egy központi helyiséggel rendelkező villákon kívül vannak ugyanis nagy, sőt néha hatalmas, saroktoronyokkal és rizalitokkal ellátott paloták, továbbá olyan épületek, amelyek egy nagy négyszögletes belső udvar köré épültek, s vannak különböző kisebb lakóházak, amelyekről az sem állapítható meg, hogy gazdasághoz, mezőgazdasági birtokhoz tartoztak-e. Ezek a kisebb lakóházak főként Aquincum közvetlen közelében gyakoriak, amiből azonban nem következik az, hogy másutt csak nagyobb villák épültek volna.

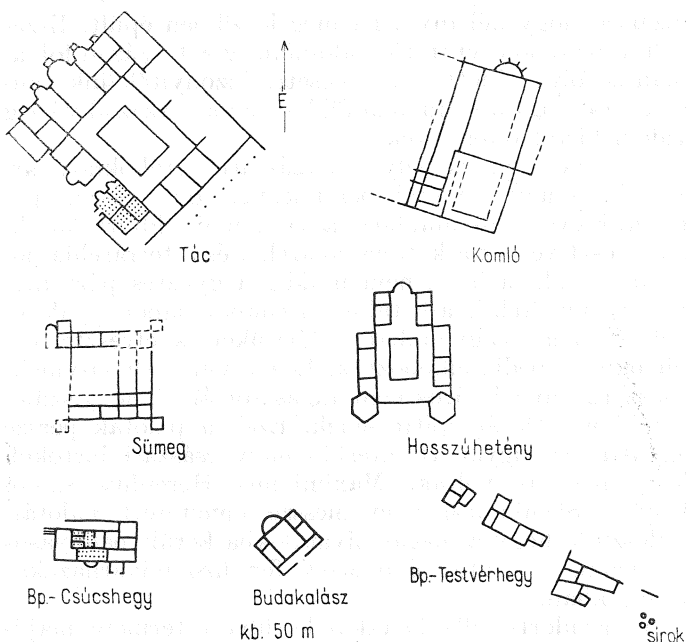
A későantik villák és vidéki házak keltezése éppolyan bizonytalan, mint a későantik limes-építményeké. Néhányat a constantinusi korra kelteznek, de nincs

kizárva, hogy néhány villa még későbbben épült. Eszerint a birtokkoncentráció valószínűleg a 4. század folyamán is folytatódott; mindenestre bizonyítékaink vannak arra, hogy a pannoniai földesurak a 4. század végéig vidéki birtokaikon éltek.

A villák közül némelyek a császári birtokokhoz tartoztak, és úgy is voltak berendezve, mint császári paloták. Eleve valószínű, hogy a pannoniai földbirtokosok, akik részt vettek a katonai anarchia és a tetrarchia politikai küzdelmeiben, nem mindig a győztes párt tagjaiként kerültek ki a hatalmi harcokból, hanem gyakran befolyásukat, vagyonukat és életüket is elvesztették, birtokukat pedig elkobozták. Ezenkívül a Duna-vidékről származó császárok nem mulasztották el, hogy szülőhelyükön palotát építtessenek. Ezek a paloták persze egyúttal az ugyanott elterülő nagy császári birtokok központjai is voltak. Maximianus Herculus szülőhelyén, Sirmiumtól nem messze emeltetett palotát. Valószínű, hogy a magas hivatalokba került befolyásos illyricumiak szintén építtettek fényűző udvarházakat hazájukban.

A parndorfi villa falakkal körülvett területe majdnem akkora volt, mint egy legio-tábor; a palota mögött kaszárnyaszerű hosszú épületeket fedeztek fel. Parndorf esetében nemcsak az építmény arányai szólnak császári tulajdonos mellett, hanem sokkal inkább a palotához a 3. század végén, vagy később hozzáépített nagy aula és a fényűző berendezés; a palota szinte minden nagyobb helyiségét mozaikkal burkolták a 4. század elején. Ezért B. Saria véleményéhez csatlakozva ezt a villát tartjuk a 308-as carnuntumi császárkonferencia színhelyének. Még valószínűbb, hogy Valentinianus családja és udvara ebben a villában tartózkodott 375-ben, mivel Ammianus szerint Valentinianus nyári rezidenciája, a villa Murocincta, Carnuntum közelében feküdt, 100 mérföldnyire Brigetiótól. Mindez jól illik Parndorfra.

Császári paloták természetesen városokban is voltak, de gyakran nem a város közepén, hanem a külváros-

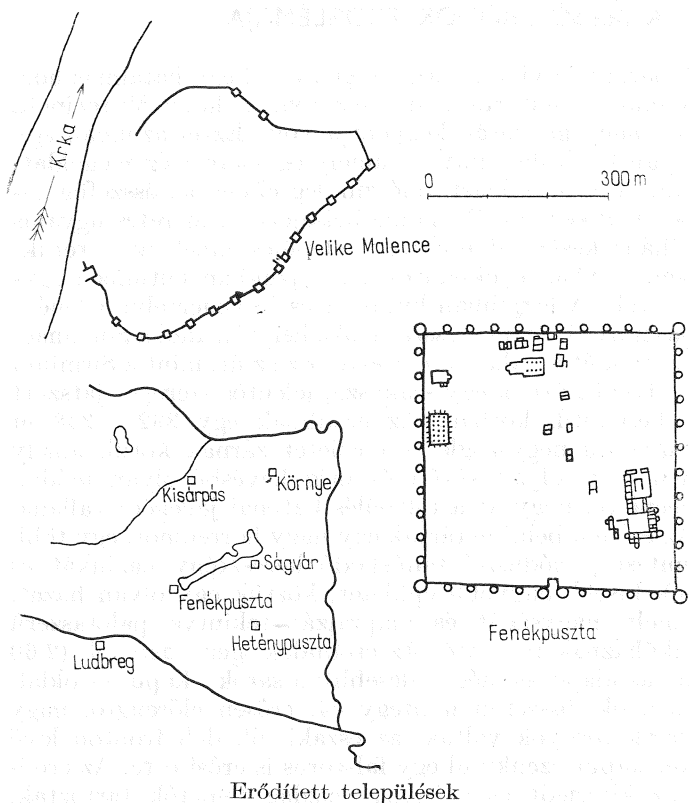
Villák és vidéki házak

ban. A múlt században tártak fel Poetoviótól északra egy mozaikokkal díszített palotát; ezt a palotát Ammianus (XIV, 11, 20) is megemlíti. Ugyancsak Ammianus említi a savariai császári palotát (XXX, 5), de a legnagyobb császári palotával nyilván Sirmiumban számolhatunk. A poetoviói és parndorfi palota olyan mozaikokkal volt ellátva, amelyek ornamentikában, stílusban és kivitelezésben feltűnően egységesek és egy központi műhelyre, sőt talán ugyanarra az iskolára vezethetők vissza, amely az ókeresztény mozaikokat készítette Aquileiában.

2. A BELSŐ ERŐDÖK PROBLÉMÁJA

A parndorfi villa falnégyszögén belül egy hatalmas horreumot is feltártak, ami bizonyítja, hogy Murocincta egy nagy gazdaság központja volt. Ezzel azonban egy olyan kérdéshez jutunk, amely egyelőre még megoldatlan, de a megoldást valószínűleg ebben az összefüggésben kell keresni. Pannonia belsejében ismeretes ugyanis néhány későantik erődtített település, amelyek méretükben, építésmódjukban és alaprajzukban feltűnően egységesek. A legjobban kutatott és legismertebb a fenékpusztai erőd, nem messze attól a helytől, ahol a Sopianae-Savaria út a Zalát keresztezte. Ez az út, mint a Sirmium — Treviri útnak egy szakasza, jelentős szerepet játszott a későantik korban. Az erődfalak egy 392×348 m nagyságú négyszögletes területet zárnak körül, amely nem volt olyan sűrűn és még kevésbé olyan módon beépítve, hogy az a település katonai jellegére vallana. Az erődön belül feltártak egy nagy horreumot, egy több építési periódusról tanúskodó keresztény bazilikát és sok kisebb-nagyobb épületet, köztük egy olyan házat, amely nagyságát és alaprajzát tekintve palotaszerű lakóháznak tartható. Az erődfalak igen vastagok (2,60 m, az alapozás még szélesebb); a sarok-, kapu- és oldal-tornyok, összesen mintegy 44, erősen előreugró, nagy kerek tornyok voltak, az északi, ill. déli fronton levő két kaput ezenkívül egy falszoros is erősítette. Az erődhöz kiterjedt és aránylag gazdag temetők tartoztak, amelyek egyikében egy keresztény sírkápolnát is feltártak.

A fenékpusztai építmény, amelynek valószínűleg Valcum volt az antik neve, a Dacia Ripensisben fekvő Gamzigrad erődjében szép párhuzammal rendelkezik. Gamzigrad ugyancsak hatalmas erődfalakkal körülvett négyszöge (kb. 300×230 m) szintén csak ritkán volt beépítve. Eddig mindössze egy épületet tártak fel Gamzigradban, ez azonban egy nagy palota volt, amelyet minden lehetséges luxussal elláttak: mozaikokkal, ame-

Erődített települések

lyek ugyanabból az iskolából származnak, mint Pannónia későantik mozaikjai, gazdag épület-plasztikával, márvány- és porfirfaragványokkal, valamint nagyszámú drága használati tárggyal stb. Figyelemre méltó a palota legnagyobb termében levő mozaik témája: ez a mozaikpadló vadászjelenetekből áll, amelyeken a vadászok a császári szolgálatban állók jelvényét viselik felső karjukon. Ennek a palotának rendkívüli méretű megerősítése is amellet szól, hogy tulajdonosa a császár volt. Az erőd-

falak hasonlóak voltak, mint Fenékpusztán: nagyon vastag falak (3–4 m), hatalmas kerek tornyok (összesen 20), két kapu stb.

A rokonság Fenékpusztával feltűnő, és ezt figyelembe kell venni ennek a pannoniái erődítménynek a magyarázatánál is. A nagy fenékpusztai palotát sajnos még nem tárták fel szakszerűen, de az egész településen eddig előkerült leletek szegényesebbek, mint Gamzigradban, és nem vallanak császári luxusra. Ami Fenékpusztai erődjét mégis a császári birtokok körébe utalja, az minden magán- és katonai létesítményt túlszárnyaló mérete, másodszer pedig a falnégyyszögön belül elhelyezkedő épületek, amelyek alapján sem civil településre, sem katonai táborra nem gondolhatunk. Fenékpusztai nem volt város és nem volt valamilyen későantik katonai alakulat táborhelye sem. A nagy horreumban, amely magában véve még elképzelhető lenne egy későantik nagyvárosban vagy egy nagyobb garnizonnál, annak a bizonyítékát kell látnunk, hogy Fenékpusztai egy latifundium központja volt. Hogy ez a latifundium nem lehetett magánkézben levő nagybirtok, azzal bizonyítható, hogy Fenékpusztai nem egyedi eset, hanem típust képvisel Pannoniában.

→ Fenékpusztán kívül még öt helyről ismeretesek nagy későantik négyszögletes alaprajzú erődök vastag (2,30–2,60 m) falakkal és sok kerek toronnyal, mégpedig mind a provincia belsejében, azok mellett a provinciát átlósan keresztülszelő utak mellett, amelyek Délkelet-Pannoniát és Északnyugat-Pannoniát kötötték össze. A Sopianae — Brigetio út mentén Sopianae és a lacus Pelso közt körülbelül félúton fekszik Heténypusztai erődje Göllénél (antik neve talán Iovia), ugyanennél az útnál, a lacus Pelsótól délre volt az az erőd, amelynek valószínűleg Tricciana volt az antik neve. Ez az erőd (ma Ságvár) 292 × 268 m alapterületű, eddig csak a temetőjét kutatták, amely Pannonia legnagyobb és leg gazdagabb későrómai temetői közé tartozik. Keresztény sírkamrákat itt is találtak. Ugyanennek az útnak az irá-

nyába esik Környe (antik neve ismeretlen), amelynek ugyancsak vastag falai (2,30 m) és nagy kerek tornyai voltak, de valószínűleg nem volt akkora, mint a többi erődítmény (mintegy 150×200 m). Mursella erődje a Savaria — Arrabona út mentén feküdt (Mórichida — Kisárpás), és szintén csak a temetőjét tárták fel eddig. Csak legutóbb vált ismertté a dráva menti Ludbregben (amelynek ókori neve szintén Iovia volt) egy hasonló erődítmény. Figyelemre méltó jellegzetessége mindezeknek az erődöknek, hogy szemmel láthatóan igen pontosan tervezték őket. Nemcsak a mindig egyenes vonalú falak és a falhoz érintőlegesen hozzáillesztett kerek tornyok egyeznek, hanem a pontosan derékszögben épített sarkok is — ez olyan jellemvonás, amit külön ki kell emelni, mivel a városok és castellumok falait különben csak ritkán, sőt csak kivételesen építették derékszögűre.

Kétséges, hogy magán birtokközpontok erődítésénél ilyen egységes tervezést alkalmaztak volna. A falak rendkívüli, még későantik castellumoknál és erődítményeknél is ritka vastagsága már azért sem valószínű privát építményeknél, mert magánvillák erődítését még a 4. század vége felé is csak kivételesen engedélyezték. Katonai létesítményként, vagy újonnan épült városi településként — mint említettük — ugyancsak nem jöhetnek számításba ezek az erődítések. Annál feltűnőbb, hogy Mursellában és Triccianában kiadott császári rendeletekről tudunk, ami legalábbis arra enged következtetni, hogy a császárok alkalomadtán ezekben az erődítményekben tartózkodtak. Mivel Constans Mursellában kiadott rendelete 339-ből származik, az erődök építésének idejét vagy a tetrarchia idejére, vagy Nagy Constantinus uralkodására keltezhetjük. A Iovia név inkább a tetrarchia idejére utal. A pénzforgalom az eddigi jelekből ítélve Constantinus alatt indult meg ezekben az erődítményekben.

Gamzigrad esetében a császári vadászkastély castellumszerű kiképzése még elég jól visszavezethető arra,

hogy a későantik császári székhelyeket gyakran castrum-nak fogták fel és ennek megfelelően is építették. Ebben a vonatkozásban Diocletianus járt elől, aki salonai palotáját (Split) fényűző castrumként építtette meg. Kevésbé érthető a fenékpusztai típus erődjellege, amelyet valószínűleg nem azzal a céllal építettek, hogy a császár tartózkodási helye legyen. Nem meggyőző az az érvelés sem, amely a határtartományt, Pannoniát fenyegető növekvő barbár veszélyre hivatkozik, főként akkor, ha ezek az erődök valóban már a 4. század első felében épültek. Nincs kizárva persze az sem, hogy a már Diocletianus vagy Constantinus alatt meglevő nagy császári birtokközpontokat csak később, a Dunánál kiéleződő külpolitikai helyzet hatására látták el erődfalakkal. Elképzelhető az is, hogy azok a birtokok, amelyeknek központjai ezek az erődök voltak, azt a célt szolgálták, hogy ott telepítsék le a Diocletianus és Constantinus alatt a Duna balpartjáról Pannoniába telepített barbárokat, a birtokközpontok nagyarányú erősítése pedig ezek fékentartását szolgálta. Ebből a szempontból talán annak a körülménynek is jelentősége lehet, hogy Fenékpusztá és Sárvár a Pelso lacusnál feküdtek, amelyet éppen 295 után, amikor a carpokat Pannoniában telepítették le, Galerius csatornázott. Carp településről tudunk továbbá Sopianae közelében, amelynek tágabb környékén Hetény-pusztá feküdt. A Fenékpusztán, Heténypusztán és Ságváron megkezdett ásatások remélhetőleg feleletet fognak adni ezekre a kérdésekre.

Könnyen lehetséges, hogy további, fenékpusztai típusú mezőgazdasági központok is léteztek, amelyekről még nincs tudomásunk, ugyanis Fenékpusztá erődje már egy évszázada jól ismert, míg a többi csak az utóbbi évtizedekben vált ismeretessé. Ezért nem zárható ki a lehetőség, hogy az erősített központtal bíró császári birtokok a mezőgazdasági birtokoknak egy Pannoniára jellemző formáját alkották. Császári birtokokra még az igen gyér későrómai feliratanyagban is találunk bizonyítékot — ilyenek Savaria közelében a silvae dominicae

(császári erdők), a császári magánvagyon igazgatására viszont csak Savia provinciában van adat. Egyes régibb és újabb helynevek ugyancsak császári birtokokra vezethetők vissza, mint pl. Caesariana, amelyet éppen a nagy baláciai villa környékén kell keresnünk, továbbá számos Iovia vagy Herculia nevű helység, amelyek azonban csak részben lokalizálhatók.

A fenékpusztai típusú erődök más szempontból is fontosak Pannonia kutatása számára. Ezeknek az erődöknek a falai közt a korai középkorig megmaradtak a római lakosság maradványai és különböző, nem könnyen meghatározható etnikumok, amelyek néha különösen színes régészeti „kultúrát” hoztak létre, mint Fenékpusztá lakói az ún. keszthelyi kultúrát. Az erődök minden valószínűség szerint keresett menedékhelyek voltak, a népvándorlás korában, olyan helyek, amelyeket gyakran meghódítottak és az ország mindenkori urai szívesen választottak székhelyül.

3. TÁRSADALMI ÉS FÖLDRAJZI SÚLYPONT- ELTOLÓDÁSOK

Mint láttuk, a pannoniai állapotokat döntően befolyásoló tényezők egyike a nagybirtokok kialakulása volt, részben magánkézből, valószínűleg azonban túlnyomóan császári tulajdonban.

Ha helyesek voltak hipotéziseink azokról a feltételekről, amelyek a határzóna kisparaszti birtokainak fennmaradását biztosították, vagyis, ha a kisparaszti birtokok tényleg a severuskori katonaság helyben való toborzása következtében tudtak konkurenciaképesek maradni, akkor szükségszerűen azt a következtetést kell levonnunk, hogy a határmenti katonaság életkörülményei a 3. század végén vagy valamivel később mélyreható változásokon mentek keresztül, és ezek a változások hozzájárultak a nagybirtokok kialakulásához, vagy éppenséggel előidézték azt. A Gallienustól Constantinu-

sig végrehajtott hadseregreform, amely főbb vonásai-
ban már ismert, de részleteiben, különösen szakaszaira
nézve még vitatott, Pannoniára is kihatott; a határ-
csapatok ennek következtében veszítették el régi poli-
tikai szerepüket és anyagilag is hátrányos helyzetbe
jutottak. Anyagi és politikai szempontból azok a mozgó
alakulatok léptek előtérbe, amelyeket a birodalom bel-
sejében fekvő nagyobb központokban állomásoztattak.
Ugyanott voltak azonban a közigazgatási szervek székhelyei is, így nem tehetünk különbséget a katonai és a
civil jólét centrumai között.

A 4. században már valóban nem a limes menti kato-
nai területek voltak a virágzás és jólét központjai, hanem
a vidéki mezőgazdasági birtokok, továbbá a közigaz-
gatási központok, amelyek ugyancsak a provinciák
belsejében feküdtek.

A nagybirtokok létrejötte volt a legfontosabb, vagy
legalábbis egyik legfontosabb oka a városi élet vissza-
szorulásának. A városok vezetőrétegéről (curiales),
amely a 3. század közepéig a társadalomnak nemcsak
jómódú, hanem áldozatkész és aktív rétegét is képezte,
amely szorosan összefonódott a katonasággal, a 4. szá-
zadban már alig hallani. A tetrarchia alatt még elő-
fordult, hogy a decuriók, vagy a városok legfőbb ma-
gistratusai kötelességszerűen emléket állítottak a csá-
szárok tiszteletére, azután azonban ők is éppúgy el-
tűnnek a feliratokról, mint a katonák, akik a feliratok
tanúsága szerint a provincia másik aktív társadalmi
rétegét alkották korábban. Arról, hogy a curialis réteg,
végső soron pedig a városi igazgatás elvesztette régi
szerepét, egy Savariából származó felirat tanúskodik,
amely arról számol be, hogy Constans alatt a város
horreumait megtöltötték és a készleteket biztosították.
Ezen a feliraton, amely tipikusan városi ügyről számol
be, nincsenek megnevezve a városi magisztrátusok, de
még a Colonia Claudia Savaria sem. A provincia késő-
antik feliratain csak a császári közigazgatás hivatal-
nokai és az új arisztokrácia tisztségviselői szerepelnek,

katonák csak ritkán, municipális magisztrátusok pedig egyáltalán nem. Ez talán egyszerűen arra vezethető vissza, hogy a keresztény sírfeliratokon elhallgatták az elhalt és családja világi pozícióját, valószínűbb azonban, hogy a hagyományos rangok viselői már nem állítottak feliratokat. Ők alkották ugyanis azt a réteget, amelyik legszívesebben kitartott a régi tradíciók, köztük a régi vallás mellett. A későantik feliratok állítói, mint említettük, az új arisztokrácia képviselői voltak és a feliratok elterjedése is nagy szociális eltolódásokra enged következtetni, amennyiben a későantik feliratok többnyire a provinciák belsejéből és nem a határvidékről származnak. További következtetések természetesen nem vonhatók le a feliratokból, már csak azért sem, mert a feliratok általában véve nagyon megritkulnak. A fontos csak az, hogy hol és kik állítottak még feliratokat; e két jegy alapján szociális eltolódásra következtethetünk.

A curialis felső réteg természetesen nem szűnt meg létezni. Az akkoriban már régóta Itáliához tartozó Emonában a decuriók a hagyományos tógában vonultak Theodosius üdvözlésére. Az sincs kizárva, hogy néhány település csak a későantik periódus elején nyerte el a városi autonómiát, pl. Iovia, korábbi nevén Botivo, Poetoviótól keletre a Drávánál, továbbá néhány nagyon későn létrejött pannoniai város, mint Sopianae, Valeria praesesének székhelye. A városalapítás feltétele akkor is egy jómódú réteg volt, amely a curialis réteget alkothatta.

Valószínűleg ilyen curialis földbirtokosokéi lehettek azok a kisebb, de bizonyos luxussal berendezett villák Aquincum környékén, amelyek csak a 4. században épültek. Aquincum környéke elég jól kutatott, ezért ott néhány más jellegzetességet is megállapíthatunk. Így szépen ki lehetett mutatni a gazdag városlakók kivándorlását a város környékére. Aquincum későantik temetői nagyon szegények, ezzel szemben a város távolabbi környékén gazdag magányos temetkezések, szarko-

fágok, sőt múmia-sírok is kerültek elő. Ugyanígy megfigyelhető volt, hogy Aquincumban csak a 4. század közepe tájáig építkeztek, később nemcsak új épületek nem épültek, hanem még a régieket sem állították helyre, vagy pedig nagyon alacsony technikai szinten használták őket tovább. A hypocaustumokat nem használták többé, a helyiségeket primitív tűzhelyekkel és kemencékkel fűtötték, a beomlott csatornákat nem javították ki stb. Ezzel szemben a város környéki sírok és lakóházak bizonyos gazdagságról tanúskodnak, amely azonban már nem a városban, hanem környékén koncentrálódott.

Az Aquincumra vonatkozó kutatási eredmények valószínűleg általánosíthatók a határterület többi városára is. Carnuntumot Ammianus elhagyottnak és piszkosnak ábrázolja (XXX, 5) és az eddigi ásatások Carnuntumban nem tudták ennek az ellenkezőjét bizonyítani. Ammianusnak a 375-ös császárlátogatás során Pannoniáról festett képe viszont vitákra adott alkalmat, mivel bizonytalan, hogy a hanyatlás jeleit hosszabb bomlási folyamat előzte meg, vagy pedig Probus praefectus praetorio adópolitikájára vezethető-e vissza. Ammianus leírásának néhány részlete arra enged következtetni, hogy Savariában és még inkább Sirmiumban még minden rendben volt, sőt a város védműveit el is hanyagolták a hosszan tartó béke következtében. Amikor 374-ben a szarmaták betörték, a város falait a legnagyobb sietséggel kellett helyreállítani — az árok meg volt telve a falakból kihullott kövekkel — s ezekre a munkálatokra azt a pénzt használták fel, amely egy színház építésére gyűlt össze a városi kasszában. Ami Savariát illeti, arról értesülünk, hogy a városkapuk a császár látogatása idején omladozó állapotban voltak. Ez véleményünk szerint már nem írható a hosszas béke számlájára, mivel normális városi élet elképzelhetetlen a városkapukon át folyó élénk forgalom nélkül. Mégis sok minden szól amellet, hogy a hanyatlás jelei, legalábbis Savariában a valentinianusi adópolitikára vagy annak Probus általi

embertelen keresztülvitelére vezethetők vissza. Magából Ammianusból is kiderül, hogy a belső-pannoniai városok akkoriban még csak egy akut, a dunai városok viszont krónikus válságban szenvedtek.

Mint mondtuk, a gazdag városlakók — bizonyára a curialisok — kiköltöztek Aquincumból és a város teritóriumán vidéki házakat építettek és ugyanott temetkeztek is. A Duna menti városok, amelyek egykor a jólét és a politikailag hangadó társadalmi rétegek centrumai voltak, elszegényedtek és elnéptelenedtek, először is azért, mert a leggazdagabb és legaktívabb vezetőréteg kivonta magát a városi életből, másodszor pedig azért, mert a határvidék katonasága többé már nem elsőrangú csapatokból tevődött össze. A mezőgazdasági birtokok koncentrációja ennek következtében a provincia egész területére kiterjedt. Mégis akadtak városok, amelyek nemcsak meg tudták őrizni szerepüket, hanem új virágzást is megérttek. Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel a Pannonia belsejében fekvő városok éppen a birtokkoncentráció következtében már régebben sokat veszítettek egykori jelentőségükből. Mégis ezek a városok váltak újra virágzó központokká. De nem mind; az eddig ismert későantik építményeket, a temetkezések gazdagságát és a feliratok előfordulását tekintetbe véve, azt a tételt lehet felállítani, hogy bizonyos fokú virágzás csak azokra a városokra volt jellemző, amelyeket a kormányzat valamilyen oknál fogva pártfogolt. Ide kell számítani a Sirmium környéki városokat és a provincia közigazgatási székhelyeit mint Sopianae, Savaria, Siscia és természetesen Sirmium. A városok lassú hanyatlása helyett tehát inkább a súlypontok ismételt eltolódásáról kell beszélni, amely természetesen maga után vonta egyes vidékek hanyatlását, de nem jelentett általános hanyatlást.

A súlypontoknak ez az eltolódása valószínűleg nem rögtön a tetrarchia alatt következett be. Van néhány jel arra, hogy a kezdődő konszolidáció idején az élet először még a régi keretek közt folyt. Néhány sírfelirat,

amely ugyan durvább kivitelezésű és szegényesebb, mint a 3. század közepe előttié, a tetrarchia idejére datálható. Ugyanígy ismerünk néhány, legkésőbb a 4. század elejéről származó oltárt és építési feliratot, amelyek még őrzik a hagyományos formát és fogalmazást, és ezek többnyire azokból a centrumokból származnak, amelyek a Severus-korban vezető szerepet játszottak. A tetrarchia alatt egyes városokat városfallal vettek körül. Eddig ez egyedül Scarbantia esetében bizonyított, ahol a városfalat, amelyet szinte változatlanul használtak tovább a középkorban és még ma is megvan, az újabb ásatások során sikerült keltezni. Scarbantia városfalai egy durván ovális sokszöget zártak be. Hasonló területet zártak körül Bassiana városfalai, amelyek eddig csak légifelvételről ismeretesek. Ha arra gondolunk, hogy Diocletianustól Valentinianusig éppen provinciáinkban elég békés viszonyok uralkodtak, és hogy Valentinianus alatt még Sirmium erődítéseit is elhanyagolták, Savariáéi pedig dűledező állapotban voltak, akkor le lehet talán vonni azt a következtetést, hogy a városfalak legkésőbb a tetrarchia idején épültek. Bizonyítani azonban ezt csak Scarbantia esetében lehetett.

Radikális változásra csak Constantinus alatt került sor. Constantinus óta minden archaeológiai, epigráfiai és egyéb bizonyíték, amely városi fellendülésre mutat, a közigazgatási centrumokból származik. Ide tartoznak a jelentősebb püspöki székhelyek is, amelyek azonban többnyire azonosak voltak a későantik bürokrácia központjaival. A gazdagság gyakran a keresztény emlékek tömegében, különösen a gazdag keresztény temetőkben jut kifejezésre, ezek pedig csak Constantinus uralkodásától kezdve fordulhatnak elő.

4. A VIRÁGZÁS ÚJ KÖZPONTJAI SZOCIÁLIS KÜLÖNBBSÉGEK ÉS UNIFORMIZÁLÓDÓ ÉLETMÓD

A császárváros, Sirmium monumentális épületeinek nagy része a tetrarchia alatt épült. Ez nemcsak abból következik, hogy a Diocletianus trónra lépését megelőző nyugtalan időszak nem tett lehetővé nagyobb arányú építkezéseket, hanem főként abból, hogy Sirmiumot Galerius választotta először állandó császári székhelyül. Licinius egy fürdőt építtetett. Hogy Licinius termái azonosíthatók-e azokkal a valóban hatalmas fürdőmaradványokkal, amelyeket a legújabb ásatások hoztak felszínre, még nyitott kérdés. Ez a sirmiumi fürdő téglából épült, akárcsak a többi épület, amelyeket nemrég tártak fel Sremska Mitrovicában. Ide tartozik egy nagy horreum, egy palotaszerű épület egy része mellette a késői császári palotákhoz szinte szabályszerűen csatlakozó nagy lóversenypályával, és a délnyugati városrészben egy sor üzlethelyiség, talán egy vásárcsarnok. A többi feltárt épület lakóház; egyikük kimondottan nagyúri. A téglaeépületek Pannoniában igen ritkák, ami annál is feltűnőbb, mivel sok helyen nem állt rendelkezésre kő az építkezéshez; vannak helyek, ahova gyakran 50 km-nyire levő kőbányákból kellett követ szállítani az építkezésekhez. Sirmiumban nyilván azért használtak kivételesen téglát, mert a középületek igényes technikai kivitelezése csak téglakonstrukciókkal volt megoldható. — Igen jelentősek Sirmium keresztény temetői, amelyeket a múlt században tártak fel. Ezekben nagyszámú sírfelirat és rendkívül sokféle földalatti sírépítmény került elő. Erre a temetőre a továbbiakban még visszatérünk, itt csak annyit szükséges megjegyezni, hogy hasonló temetők a többi közigazgatási központra is jellemzők.

Sopianaeben tárták fel Pannonia eddig legjelentősebb ókeresztény emlékeit. Temetője éppolyan gazdag és sokrétű, mint a sirmiumi, és mint Savariának, Pannonia

Prima fővárosának eddig még ki nem kutatott, de sírfeliratai alapján ugyanilyen gazdagnak ígérkező temetője. Savariában 30 évvel ezelőtt feltárták egy hatalmas épületkomplexus maradványait is, benne egy apszissal záródó nagy termet, amelynek padlóját elsőrangú mozaikokkal díszítették. A falakat márványlapok fedték és az egész terem hypocaustumfűtéssel volt ellátva. A mozaikok abból a műhelyből származnak, amely a 4. század elején az illyricumi és aquileiai palotákhoz és keresztény kultuszépületekhez készített mozaikpadlókat. Ennek az épületnek a feltárását már kezdetől fogva azzal a feltételezéssel folytatták Savariában, hogy a mártír püspöknek, Quirinusnak szentelt, Constantinus alatt épített keresztény bazilikát találták meg. Azokat a kételyeket, amelyek ez ellen az azonosítás ellen az utóbbi évtizedben felmerültek, csak nemrég sikerült érvekkel is alátámasztani. Ezek az érvek egyúttal azt is bizonyítják, hogy a szóban forgó mozaikpadlós terem a savariai császári palota aulája volt. A császári palota a colonia fórumának közelében feküdt.

A határvidéki városokban a temetkezések szegényesebbek, azaz a sírok zöme egyszerű föld- vagy téglasír, földalatti sírkamrák ritkán, festett, mozaikkal díszített építmények még ritkábban fordulnak elő. Mindez egyaránt jellemző a határvidék városaira és katonai táboraira, míg a hátszágban a városok gazdag temetőin kívül számos, nem városias településhez tartozó gazdag magányos temetkezés is ismeretes.

Azokon a tüneteken kívül, amelyek a provinciák belsőjében fekvő városok jólétét régészetileg megfoghatóvá teszik, még egy további fontos különbségre is felfigyelhünk. Már felhívtuk a figyelmet arra, hogy a későbbi alapítású városok többnyire nem voltak igazi városok: a szabályszerű városi élet kialakulásához szükséges szociális, gazdasági és gyakran földrajzi feltételeik is hiányoztak. Éppen ezek a „városok” voltak azok, amelyek a későantik korban — még ha a provincia belsejében feküdtek is — kevés nyomát mutatják a jólétnek

és virágzásnak. Ez nemcsak azon múlt, hogy a provinciális közigazgatás székhelyéül és az elit-csapatok táborhelyéül is a közlekedési csomópontokat, tehát az igazi városokat választották. Fontos tényezőnek kell tartanunk a nagybirtokok kialakulását is. Talán nem jelentéktelen, hogy a tárgyalt nagy, erődített latifundium-központok egyike, a mursellai, egy hadrianusi municipiumban épült. A későantik és ókeresztény feliratok (többnyire sírfeliratok) elterjedése vagy a városokra (Savaria, Siscia, Mursa, Cibalae, Sirmium), vagy olyan területekre korlátozódik, ahol korábban sem voltak szabályszerű városok. Ezeken a területeken a feliratok jelentéktelen kis helységekből kerülnek elő, amelyek nyilván nagybirtokosok temetkezőhelyei, vagy nagybirtokokközpontok lehettek.

Mint mondtuk, a későantik temetkezési rítusok feltűnően egységesek. Ezt a tendenciát a mindennapi élet más területein is fel lehet majd fedezni. Mindenekelőtt az a sajátosság szembeötlő, amely minden ásatásnál megállapítható. Példának a pannoniai limes-tábor, *Matrica* (Százhalombatta) melletti települést és a *Matrica* mögötti területen fekvő nagy települést, *Gorsiumot* (Tác) említjük. Mindkét helyen a 2. századtól a 4. századig tartó rétegsort tártak fel. Mindkét település a 2. században túlnyomórészt olyan lakóházakból és épületekből állt, amelyek nem kőből vagy téglából épültek. Kőépületek először a 3. században jelennek meg, de csak a 4. századra válnak általánossá, mégpedig olyannyira, hogy számolni lehet azzal, hogy akkoriban minden lakóház kőből épült. Emellett nem tagadható a kőépítmények kivitelezésének süllyedő színvonala. *Matricá*-ban több olyan kis háznak a nyomát lehetett megfogni, amelyeknek a fala nem volt alapozva és a fal kövei sem voltak habarcsba rakva. Az alapozás nélküli száraz falazások könnyen eltűnnek, ezért nem mindig foghatók meg ásatásnál. Ez lehet az oka, hogy későantik falusias településeket, vagy egyáltalán egyszerű lakóházakat nehezen lehet régészetiileg megragadni. A korábbi idők

lakóházait gyakran részben a földbe mélyítették. A kora-császárkori települések a gödrök nagy számával tűnnek ki. A 4. század települési rétegei ellenben nem hagytak ilyen határozott nyomokat. Kisebb ásatások során feltárt 4. századi kőházak ennek ellenére szép számmal akadnak, ezért feltételezhető, hogy a 4. században az építkezésmód általánosan megváltozott.

A későantik táborok barakkjai is valószínűleg alapozás nélkül, száraz falazással készültek. Carnuntum legio-táborában a praetentura bal oldalán levő különböző átépítések és bővítések is száraz falazással készültek, akárcsak a nemrég feltárt tokodi későrómai tábor épületei. A városi lakónegyedekben is — pl. Aquincumban — gyakorivá válnak a száraz falak. Újításnak fogható fel az építési technikában a téglarétegek alkalmazása, amely a későrómai katonai épületekre jellemző, és a katonai építéstechnikából ment át a civil építészetbe. A 2—3 soros téglarétegeket körülbelül egy méterenként alkalmazták, hogy biztosítsák a terméskőből álló falak szilárdságát.

Az életmódban és az életnívóban bekövetkezett változás nyilván a szociális struktúrában végbement változásokra megy vissza. Hogy ezeket megragadjuk, az eddigi kutatások nem elégségesek, és sajnos a források sem nagyon alkalmasak ilyen kérdések megoldására. Mivel a 3. század közepéig bőséges felvilágosítást nyújtó epigráfiai források elapadnak, a régészeti adatokra kell támaszkodni. Eszerint jártunk el a fentiekben is. Valószínűnek látszik, hogy a katonasággal erősen összefonódott municipális felső réteg helyére egy nagybirtokosokból összetevődő arisztokrácia lépett, amely részben származhatott ugyan az egykori városi arisztokráciából, és még a 4. században is részben curialisokból állhatott, de inkább az új bürokratikus apparátussal volt összefonódva, mint a limes menti katonasággal. Emellett az is feltételezhető, hogy a nagybirtokosok közül maga a császár rendelkezett a legtöbb birtokkal. Ilyen szociális struktúrának egy addig ismeretlen szociá-

lis polarizációhoz kellett volna vezetnie, ez a polarizáció azonban épp az életmód vázolt uniformizálódása következtében nehezen bizonyítható.

Ennek ellenére feltételezzük, hogy provinciánkban élesebbé vált a szociális polarizáció, mint korábban. Először is jellemző, hogy a nemesfém-tárgyakból és ötvösmunkákból álló kincsleletek zöme a 4. századból származik, vagy akkor lett elrejtve. Az értékes mellékletekkel ellátott 4. századi sírok gazdagabbak, mint a korábbi idők gazdagnak számító sírjai. A leggazdagabb lakóházak fényűzése még nagyobb lesz, de ezzel párhuzamosan az ilyen luxusházak ritkábbá válnak. Statisztikailag is érzékelhető egy lassú polarizációs folyamat, ha a későrómai temetőket analizáljuk, mert már az eddig ismert 4. századi temetők is elegendő számban állnak rendelkezésre ahhoz, hogy statisztikai vizsgálódásra lehetőséget nyújtsanak. Csak nemrégiben derült ki, hogy a későrómai temetőkben lassú elszegényedés figyelhető meg, mégpedig nem abban az értelemben, hogy általában a temetkezések egyre szegényebbek lesznek, hanem a melléklet nélküli vagy nagyon szegény sírok válnak egyre gyakoribbá, míg a kevés gazdag sír gazdagsága nem változik. Különbségek figyelhetők meg egyes temetők gazdagsága között: a belső-pannoniai temetők általában gazdagabbak, mint a limes menti települések temetői, és különösen gazdagok a közigazgatási központok és az erősített császári latifundiumközpontok, mint Ságvár és Fenékpuszta temetői.

Az életmód uniformizálódása ezért nem szociális nivellálódásra megy vissza. Ugyanis olyan ismertetőjegyekben nyilvánul meg, amelyek nem annyira gazdagságot, mint inkább fokozott ipari termelést bizonyítanak. Már a II. fejezetben utaltunk arra, hogy a fazekasság, bronzművesség, a temetkezési szokások, a viselet stb. helyi jellegzetességei a Severus-korban hirtelen elhalványultak. A provinciális római művészet szintelenné, általános-rómaivá vált, ami a kultúra különböző területein és megjelenési formáiban, a fazekasságtól kezdve

a kőfaragásig mutatkozik. Ez a folyamat a 4. században tovább folytatódott. Ugyancsak a későantik temetők elemzése mutatta ki, hogy a sírmellékletek kevés kivétellel helyben készültek, a helyi előállítás azonban csak jelentéktelen sajátságok feltérképezésével lehet bizonyítani. Néhány példa erre: a csont karkötők többé-kevésbé minden temetőben a gyakori mellékletek közé tartoznak. Első pillantásra nagyon hasonlóak, de az igen szerény díszítésben — bekarcolt körök és pontok — helyi jellegzetességek fedezhetők fel. Agyag korsók és poharak ugyancsak gyakori mellékletek. A korsók többnyire, egyfülűek és gömbölyű hasúak, a poharak is egymással közeli rokon típusok. Mégis alig akad olyan típus, amely az egész provinciában el lett volna terjedve. Finom osztályozásnál kiderül, hogy minden egyes típus egy meghatározott területre jellemző. Sőt: olyan temetőkben, ahol a környéken nem állt megfelelő agyag rendelkezésre, ritkák a kerámia tárgyak, míg más temetőkben a mellékletek zömét kerámiaáruk képezik. A mellékletek differenciálódása mindig nagyobb lesz a 4. század folyamán, bár első pillanatban az anyag nagyon egységesnek tűnik. A helyi műhelyek termelése az egyszerű és olcsó használati tárgyak iránti keresletet mindenütt ki tudta elégíteni, az általa előállított tárgyak azonban igen egyszerű tömegcikké váltak, amelyek a lakosság egyforma szegénységéről tanúskodnak.

5. AZ EXPORTÁLÓ PANNONIA

A nem helyben készült áru igen kis számú. Ide számíthatók mindenekelőtt az ún. hagymafejes fibulák, amelyek ugyancsak sorozattermékek; ezeket valószínűleg központi műhelyek gyártották. Néhány jel mellett szól, hogy ez a fibulatípus bizonyos, a közigazgatással kapcsolatos rangosztály jelvényéül szolgált. Ugyancsak központi műhelyekből származnak a figurális díszítésű bronz ládikaveretek is, amelyeknek ábrázolása néha

közvetlenül a császárra vonatkozik. A többi ábrázolás részben kimondottan keresztény, részben a pogányság klasszikus szimbólumkincsét használja fel. A többi import-tárgy többnyire luxusáru, mint néhány csiszolt díszítésű üvegpohár, amelyek valószínűleg rajnai műhelyekből származnak, ugyancsak nyugatról származó gagáttárgyak, továbbá vésett köves gyűrűk, niellódíszes csatok stb. A Kelet részesedése nyilván nagyobb volt ezekben a luxusárukban, mint ahogy a rendelkezésre álló analógiák alapján bizonyítható, mert a feliratos tárgyakon gyakran görög nyelvű szöveg van.

A távolsági kereskedelemmel Pannoniába került áruk tehát részben hivatalos eredetű, meghatározott rangosztályok számára fenntartott használati tárgyak voltak, amelyeket ki kell iktatnunk a tulajdonképpeni kereskedelmi élet emlékei közül. Az import ezek szerint olyan luxusárukra korlátozódott, amelyeknek a köre valószínűleg jóval szűkebb volt, mint a Flaviusoktól a Severusokig tartó időszak élénk kereskedelmi kapcsolatai idején.

Ha a leletek alapján nem tételezhető fel tömeges import, az előtt a probléma előtt állunk, hogy hogyan magyarázható a pannoniai későantik pénzforgalom legszembetűnőbb sajátága. Régóta ismeretes ugyanis, hogy a kincsleletek és szórványleletek jelentékeny részét a balkáni provinciák és a Kelet verdéiben készült pénzek alkotják, míg az itáliai és nyugat-európai verdék, sőt még Aquileia sincs említésre méltó százalékarányban képviselve. Talán a Keletnek ez a nagyarányú részesedése Pannonia éremanyagában indította a kutatást arra, hogy növekvő keleti importot tételezzen fel a későantik Pannoniában. Ismereteink mai állása alapján azonban erre nincsen indok. Kelet mindig kivette a részét a Pannoniába irányuló importból, és mint mondtuk, bizonyos cikkeket a 4. században is a keleti provinciákból kell származtatnunk. A 4. századi sírokból származó kevés textillelet pl. keleti eredetű, mivel ezekben a leletekben selyem és bysszus is előfordul. Az archae-

ológiai adatok alapján azonban mégsem beszélhetünk a kelet túlsúlyra jutásáról Pannonia kereskedelmi életében. Ezért vagy azt kell feltételeznünk, hogy a keleti import szerves anyagból készült cikkekből állt és ezért nem mutatható ki a régészeti leletanyagban, vagy pedig olyan Pannoniából keletre irányuló kivitellel kell számolnunk, amelyet pénzzel egyenlítették ki; ehhez a pénzleletek szolgálnak bizonyítékkul.

A kérdést ennél a pontnál függőben is hagyhatnánk, ha egy figyelemre méltó forrás nem adna alapot további hipotézisekre. Az *Expositio totius mundi*ről van szó, amely az akkor ismert világról adott, főként kereskedelmi szempontú áttekintést; 350 körül írta egy szíriai származású szerző. Ez a szerző alig tud valamit a nyugati provinciák kereskedelméről, még olyan provinciákat is, mint Gallia, lapos általánosságokkal és politikai részletekkel intéz el. Annál feltűnőbb, hogy Pannoniát „minden szempontból gazdag ország”-nak tartja, amely élénk kereskedelmet űz, mégpedig gabonával, jószággal és részben rabszolgával is. Ezekre az adatokra azért is különös súlyt kell fektetni, mert az al-dunai provinciák (Moesia és Dacia Ripensis), amelyek pedig a birodalom híres gabonatermelői voltak, a szíriai szerző szerint csak saját ellátásukra tudtak termelni, tehát nem folytattak exportot. Hogy az alsó-moesiai agrárexport visszaszorulásáért a 3. század közepétől megújuló gót támadások és az azt követő gót letelepedések okolhatók-e nem tudjuk eldönteni, de nem valószínűtlen, hogy Pannonia azért is tudott mezőgazdasági termékekkel belépni a távolsági kereskedelembe, mert a közlekedési szempontból előnyösebb fekvésű al-dunai provinciák már nem voltak exportképesek. Pannonia termény-exportját a nagybirtokok kialakulása tette lehetővé.

Az *Expositio* szíriai szerzője egy fejezetben említi Pannoniával Noricumot, amely ruhákat szállít (Norica vestis). Ez talán annyit jelent, hogy a noricum-i kivitel Pannonián keresztül történt, aminek azonban csak akkor volt értelme, ha ez a kivitel a Duna vízi útján

kelet felé irányult. Ugyanígy Dardania is, amely a dardaniai sajtot és szalonnát exportálta, csak mellékesen van megemlítve a Makedóniáról szóló fejezetben, mert ezeket a dardaniai árukat tulajdonképpen Makedónia közvetítette.

A gabonán és jószágon kívül még a rabszolgákat említi, mint Pannonia kiviteli áruit. Hogy a Pannoniából exportált rabszolgák honnan származtak, nem tudjuk; leginkább arra lehetne gondolni, hogy az Alföldön fellépő belső feszültségek, amelyek gyakran visszatérő harcokra vezettek a szarmaták, gepidák, vandálok és gótok között, hívtak életre rabszolgakereskedelmet a határnál, amennyiben a szarmaták hadifoglyokat adtak el a birodalomnak. A Dunánál zajló rendszeres kereskedelemnek nemcsak az Alföldön gyakori későrómai bronzpénzek a bizonyítékai, hanem az a Valentinianus idejéből származó érdekes felirat is, amely arról ad hírt, hogy egy burgus épült a határkereskedelem céljára. A Duna balpartján levő nógrádverőcei erődített hídfőnél megmunkálatlan borostyándarabokat találtak, ami bizonyítja, hogy a borostyánkereskedelem a 4. században is tovább folyt Pannonia barbár előterén keresztül.

Ezek alapján könnyen lehetséges, hogy Pannoniának a 4. században agrártermékekből és rabszolgákból álló exportja volt, amelyben a keleti provinciák voltak érdekeltek. Az egyetlen számításba jövő közlekedési út ugyanis a Duna volt, amelyen az árut vagy Raetiába és Noricumba, vagy pedig a Fekete-tengerre és végső soron Kisázsiaiba lehetett szállítani. Magának Dél-Pannoniának is csak a Száván és Dráván keresztül, tehát csak keleti irányban volt összeköttetése a birodalmi kereskedelemmel; exportáló nagybirtokokat ezért nemcsak a Duna mentén, Valeriában és Pannonia Secundában, hanem Savia és Pannonia Prima folyó menti részeiben is feltételezhetünk.

6. POGÁNYSÁG ÉS KERESZTÉNYSÉG PANNONIA MÁRTÍRJAI

Nyilván a keleti kereskedelmi kapcsolatok járultak hozzá ahhoz, hogy a keleti bevándorlás a 3. század krízisei után sem szűnt meg. A keresztény sírfeliratokon újra és újra megjelennek a keleti provinciákból érkező keresztények nevei; úgy látszik, hogy a korai keresztény közösségekben igen nagy volt a keletiek („görögök”) aránya. A név szerint ismert keresztények túlnyomó többsége görög nevű, még a püspökök is, akiknek a többsége csak a 4. század közepétől fogva viselt latin nevet. De a latin nevű keresztények közt is feltételezhetünk görögöket; az egyik legkorábbi Duna-vidéki püspök, Victorinus szintén görög volt. A középső Duna-vidék legkorábbi keresztény közösségeit a keleti provinciákból származó emberek kis csoportjai alkották, mindenekelőtt Sirmiumban és környékén, ahol az illyricumiak főhadiszállása és később a császári udvar vonzereje folytán szívesen telepedtek le keletiek. Sirmium legendás püspöklistája az apostolok tanítványaiig megy vissza. Provinciáinkban a keresztény misszió konkrét körülményeit és előfeltételeit Sirmium vonzerejében kereshetjük, annak ellenére, hogy az illyricumiak politikája a tetrarchia végéig kimondottan keresztényellenes volt.

A pogányság valóban szívósan tartotta magát provinciáinkban, és amikor Constantinus a 310-es és 320-as években Sirmiumban tartózkodott, a Licinus-párti illyricumiaiak néhány valláspolitikai érvével is szembe kellett szállnia. Constantinus Licinius feletti győzelme után aztán elhallgattatták provinciáinkban a pogányokat, ami legtisztábban abban jut kifejezésre, hogy hirtelen megszűnnek a pogány dedikációt tartalmazó feliratok. Mivel a konzervatív, tehát pogány elemek főleg a curialisok körében kereshetők, a curialisok epigráfiai anyagának eltűnését is arra vezethetjük vissza, hogy a pogány curialisok hagyományos hitviláguknak sem

votivfeliratokon, sem sírfeliratokon nem akartak hangot adni. A feliratok megszűnését ugyanis nem lehet egyszerűen ízlésváltozással vagy gazdasági hanyatlással összefüggésbe hozni. Amint már említettük, pogány dedikációk és sírfeliratok a tetrarchia alatt, a konszolidáció után is előfordulnak, ha nem is gyakoriak: abban, hogy éppen Constantinus alatt, és ráadásul olyan hirtelen szűnnek meg, politikai és vallási okokat kell feltételezni. Egyidejűleg ugyanis a keresztények néhány városban sírfeliratokat kezdenek állítani; kizárt dolog, hogy a curialisok közül egy sem akadt volna, aki anyagilag megengedhette volna magának, hogy sírtáblát állíttasson. Ezzel szemben a kimondottan fényűző temetkezések egyértelműen keresztények, síremlékeket és sírfeliratokat csak keresztények állítanak, ami nemcsak a gazdag felső rétegek lassankénti krisztianizálódását bizonyítja, hanem a kereszténység gyakran provokáló, de mindenesetre szabad és öntudatos fellépését is. Mivel az illyricumi politika mindvégig keresztényellenes volt, provinciáink uralkodó rétegét is egészen Nagy Constantinusig pogánynak kell tartanunk, megtérését pedig Constantinus idejére kell tennünk, amikor a kereszténységre való áttérés az új arisztokrácia kiválasztásában követett egyik legfontosabb politikai szemponttá vált. Mielőtt rátérnénk provinciáink egyháztörténetére, ezért érdemes a pogányság megszűnésének adatait felso-
rolni.

A tetrarchia alatt a pogányság még teljes virágában állt Pannoniában. Bár a municipális magistratusok által állított hivatalos votivfeliratok eléggé színtelenek — többnyire Iuppiter Optimus Maximust tisztelik — de biztos támpontok vannak arra, hogy a Mithras-hívők kultuszhelységeiket használták és gondozták, sőt valószínűleg éppen Mithras volt, akit akkoriban leginkább tiszteltek, mivel a carnuntumi császárkonferencia résztvevői 308-ban éppen ennek az istennek szenteltek egy nagy — bár egy régebbi oltárból átdolgozott — követ és ugyanott renováltak egy Mithraeumot. A Mithraeu-

mok minden valószínűség szerint csak a keresztények pusztító dühének estek áldozatul, de még akkoriban is használatban voltak, mivel gyakran az egész kultikus felszerelést sikerült összegyűjteni és elátni. Néhány pogány rítus és elképzelés még tovább tartotta magát; jellemző, hogy a Duna-vidéki lovasistenpár egy kis táblája Constatinus-kori rétegből került elő.

Vannak éremleletek, amelyek még a 4. században is bizonyítják a pogány kultushelyek használatát. Legkevésbé jellemzőek azok a forrásokba és kutakba bedobott érmek, amelyek gyakran a rómaikor végéig megtalálhatók. Varázsszövegek és hasonló babonás tárgyak keresztény környezetben is előfordulnak, és ugyanilyen hiedelem képezheti az alapját a vízbe hajított éremáldozatoknak is. Úgy látszik azonban, hogy egy Scarbantia közelében levő Mithraeumban még Gratianus alatt is folytak kultikus szertartások. A szentélyek, amennyiben megállapítható, mind erőszakos rombolásnak estek áldozatul, Scarbantia capitoliumától kezdve egyes szabadban álló magányos oltárokig, amelyeket gyakran elástak vagy falakba építettek. Scarbantia capitoliumi triászának összetört darabjait ugyancsak befalazták, és a savariai triász-szobrok is erőszakos rombolás nyomait viselik. Nem dönthető el mindig, hogy egy-egy szentély összetört maradványait a keresztények ásták-e el, hogy a bálványoktól ily módon végleg megszabaduljanak, vagy a pogányok, akik kegyeletből rejtették el e maradványokat. Vannak azonban olyan kultuszfelszerelések is, amelyek sértetlenül, elásott kincsként maradtak ránk: ilyen esetekben nyilván a pogányok rejtették el még idejében kultuszképeiket és áldozati garnitúrájukat. Ezek a rombolások és elrejtések nem keltezhetők, de egészében Constantinustól Iulianusig tarthatott e folyamat.

A tetrarchia alatt a kormányzat nyilván hivatalos lépéseket is tett a régi kultuszok támogatására. Egy feltűnést keltett új lelet bizonyítja a tetrarchia tudatos, részletekbe menő pogány valláspolitikáját. Brigetióban

találtak egy a 4. század elejéről vagy első feléből származó, főként szarkofágokból álló kis sírcsoportot; a központi fekvésű és leggazdagabb sírban egy férfi nyugodott, aki jobb kezében egy ezüst augurbotot tartott. A bot nagyon igényes kivitelű ötvösmunkája legkorábban a 3. század végére utal, a lituus tehát akkor készült, ami semmi esetre sem lehetett véletlen. Hogy ezt aztán sírba helyezték az augur mellé, aki nyilván Brigetio városi tisztségviselője volt, beszédes illusztrációja a kor vallási állapotainak. Az az ember, aki a több generációnak szánt lituust a sírba magával vitte, még nyilván pogány volt, környezete azonban nyilvánvalóan meg volt győződve arról, hogy vele Brigetio utolsó augurját temették el.

Abban az időben, amikor Brigetio augurja még zavartalanul folytathatta kultikus gyakorlatát, Dél-Pannoniában már léteztek főként görög anyanyelvűekből álló kis csoportok, amelyek keresztényeknek vallották magukat. Helyi tradícióik nem nyúlhattak sokkal tovább vissza, mint a 3. század. Az első pannoniai mártírra a valerianusi keresztényüldözések idejéből van közvetett bizonyítékunk. Galerius alatt néhány keresztény arra hivatkozik a kihallgatások során, hogy Sirmiumban keresztényként nevelkedtek. Néhány pannoniai mártír tehát már a pannoniai keresztények második generációjához tartozhatott. A nevükből következtetve azonban túlnyomórészt idegenek voltak, akik keletről vagy a birodalom görög nyelvű provinciáiból származtak.

A kereszténység első biztos nyomait a Dunánál a mártírok aktáinak segítségével követhetjük. A legkorábbi ismert vértanú provinciáinkban Eusebius volt, Cibalae püspöke, akinek az aktái ugyan nem maradtak ránk, de a helyi tradíció megőrizte emlékét. Pollio, Cibalae 303-ban kivégzett lectora az ő példájára hivatkozott, többek közt azért is, mert Eusebius vértanúsága ugyanarra a napra esett, mint Pollióé (április 28.). Pollio szerint Eusebius egy korábbi üldözés során halt mártírhálált, amelyet valószínűleg a Valerianus alatti üldö-

zésekkel azonosíthatunk. Nincs kizárva, hogy akkoriban nemcsak Cibalaeben, hanem Dél-Pannónia néhány más városában is — mindenekelőtt Sirmiumban — voltak szervezett keresztény közösségek, amelyeket szintén érintettek a Valerianus alatti keresztényüldözések.

Egyébként a keresztény közösségek élete a 3. század utolsó évtizedeiben zavartalan és békés volt, ami Poetio irodalmi tevékenységet folytató püspökének, Victorinusnak a műveiből is kiolvasható. Ebben az időben már eretnek színezetű irányzatok is akadtak a keresztény közösségeken belül, és az sincs kizárva, hogy a Sirmium környéki katolikusoknak az eretnekektől elkülönült közössége volt. A keresztény közösségek létrejötté élükön püspökkel a Gallienustól Galeriusig terjedő évtizedekre eshet; 303-ban több dél-pannoniai városban tudunk püspökökről és papokról.

Annak a négy vagy öt kőfaragónak a kivégzése, akik „a négy megkoszorúzott szent” (Sancti Quattuor Coronati) néven később különös tiszteletet élveztek Rómában, valószínűleg egyedi eset volt, amely nem tervszerű üldözés keretében történt. Mivel ezeknek a vértanúknak az aktáiból bizonyítékot nyerünk Diocletianus személyes részvételére, november 8-án történt vértanúságukat talán 293-ra tehetjük, amikor Diocletianus Pannoniában tartózkodott, és éppen ennek az évnek novemberében utazást tett a pannoniai limes mentén. Azért végeztette ki a porfirkőbányában dolgozó kőfaragókat, mert azok megtagadták egy Aesculapius-szobor elkészítését.

A 303. évi nagy keresztényüldözés hirtelen éles fényt vet provinciáink keresztény közösségeire. Egyet nem szabad közben elfelejteni: az üldözés minden valószínűség szerint a hatalmi szempontból jelentős helyekre koncentrálódott Sirmium környékén, ahol valóban radikálisan jártak el. Pannónia többi részéből vagy nem ismerünk mártírokat, vagy pedig csak a püspökről állnak adatok rendelkezésünkre, azaz általában csak a közösségek legexponáltabb vezetőit büntették, néhány

félreeső vidéken pedig még ezeket sem üldözték következetesen. Ugyanis majdnem kéttucat mártírt ismerünk, akiket később Sirmium környékén tiszteltek, ezzel szemben Pannonia Prima és Valeria provinciákból egy mártír sem ismeretes. Savia egyetlen mártírja a híres Quirinus volt, a provincia székhelyének, Sisciának püspöke. Quirinust Savariában végezték ki, hogy ennek a városnak a keresztényeit is megfélemlítsék.

Azt a lehetőséget nem lehet elutasítani, hogy a mártírok nevének fennmaradása és a mártírok kultuszának továbbélése azoknak a keresztény közösségeknek a későbbi történetétől függ, amelyekhez az illető vértanúk tartoztak. Sirmium sokáig megőrizte szerepét, miután a Nyugat-Római birodalom már felbomlott. A sirmiumiak fokozatos emigrációja magával vitte a mártírok ereklyéit és kultuszukat az új hazában is meghonosította (a görög-ortodox és szláv egyházakegyik legnagyobb szentje a sirmiumi Demetrius lett, akinek ereklyéit Thessalonikába vitték); az Itáliába történő kivándorlás az 5. század elején döntő szerepet játszott néhány más mártír, pl. Quirinus és a Coronati kultuszának továbbélésében. Olyan városoknak a mártírjai és kultuszai ellenben, amelyeknek keresztény közösségei hamar kihaltak az 5. században, könnyen feledésbe merülhettek. Mégis, az Észak-Itáliai egyházak egész sor Duna-vidéki mártír nevét és emléknapját tartották számon, és mivel ezek többnyire sirmiumiak voltak, mégiscsak valószínűbb, hogy a legtöbb mártír a sirmiumi és Sirmium környéki keresztény közösségekből került ki. Emellett természetesen számolni kell azzal is, hogy a kevésbé jelentős centrumok mártírjai provinciáinkban sokkal könnyebben feledésbe merülhettek.

A Sirmiumban kivégzett keresztények hosszú listája néhány olyan nevet is tartalmaz, amely a középkori egyház kultuszában nagy tiszteletre tett szert, mindenké előtt Demetrius, sirmiumi diakónus, a keleti egyház Szent Démétriosa (Dmitrij) és Irenaeus, sirmiumi püspök; különleges helyi kultusznak örvendett Sirmiumban

Synerotas kertész, továbbá Fortunatus és Donatus, akiknek sírhelyei buzgó tisztelet tárgyai lettek és sírjuk körül alakult ki Sirmium egyik nagy keresztény temetője. Synerotast valószínűleg nem ugyanabban az évben végezték ki, mint a többieket, mert az ő emléknapja február 23-án volt, míg a legtöbben márciusban vagy áprilisban haltak vértanúhalált. Éppen a tavaszra koncentrálódó emléknapok alapján lehet az üldözés lefolyását valamennyire rekonstruálni. 303-ban először Sirmiumban teremtettek rendet. Március végén és április elején letartóztatták és kivégezték a sirmiumi és singidunumi egyházközségek vezetőit: Irenaeus püspököt, Fortunatus, Donatus, Demetrius, Romulus és Montanus diakónusokat vagy papokat (Montanust feleségével, Maximillával együtt), és még nyilván sok más, mint pl. a hét szűzet, akiknek nevét nem ismerjük. Április végén az üldözés áttért a szomszédos városokra is: akkor végezték ki a cibalaei keresztények lektorát, Polliót, és nem sokkal később tartóztatták le Siscia püspökét, Quirinust. A hagyomány arról is tud, hogy a singidunumi Montanus Sirmiumba menekült, ezért ítélték el ott. Más esetekben valószínű, hogy a szomszédos város, Singidunum keresztényeit Sirmiumba vitték kihallgatni és elítélni.

Quirinus püspököt talán más okokból vitték Savariába. Miután menekülés közben elfogták, keresztülvezették a „városokon”, és csak Savariában folytatták le a pert, mégpedig a színházban, vagyis teljes nyilvánosság előtt. Az aktákból megtudjuk, hogy Savariában is volt már akkor keresztény közösség, savariai mártírokról mégsem tud a hagyomány. A tüntető végigvezetést és a büntető eljárás halogatását ezért azzal lehet magyarázni, hogy Savia és Pannonia Prima provinciák keresztényei ellen nem jártak el olyan szigorúan és következetesen, mint Pannonia Secundában, Quirinus példájával viszont figyelmeztetni akartak a jövő üldözések lehetőségére. Quirinust június 8-án a Savarián át folyó patakba vetették. Azon a helyen, ahol holtteste partot ért, később egy

imahelyet emeltek, és hamvait Constantinus alatt az e célra épített bazilikában helyezték el.

Sirmium körül az üldözés később, még 304-ben is folytatódott. A többi mártír, köztük Synerotas kertész emléknapja a júliustól februárig tartó hónapokra esik, de nem történik említés arról, hogy ők az egyházi hierarchiában valamilyen tisztséget töltöttek volna be, és a mártírok közt sok nőt is találunk. Ez tehát az üldözésnek az a periódusa volt, amikor már laikusok is áldozatul estek. Nagyon valószínű, hogy helyi jelentőségű kisebb üldözések Licinius alatt is előfordultak még. Synerotas vértanúságát a 305—307-es évekre keltezhetjük.

7. A KERESZTÉNY EGYHÁZ ÉS EMLÉKEI

Amint láttuk, a tetrarchia alatti keresztényüldözések alapján sejteni lehet, hogy provinciáink nagyobb centrumaiban léteztek már ekkor szervezett keresztény közösségek püspökökkel az élükön. Ezt olyan városokban is feltételezhetjük, amelyeknek nem voltak mártírjaik (helyesebben olyan mártírjaik, akiket később is tiszteltek), és más módon sem emlékeznek meg a források az ottani keresztényekről. A következő alkalom, amikor megint hallhatunk a Duna-menti egyházi szervezetről, a nicaeai zsinat, amelyen Pannonia keresztény közösségei is képviseltették magukat. A Duna-vidéki püspökök, akik a zsinati atyák közt szerepelnek, többnyire úgy léptek fel, mint egy provincia képviselői — Domnus Pannoniae —, ami Kisázsianak a Dunától való távolságát tekintve arra enged következtetni, hogy az egész provincia képviselői voltak, mivel nem vehetett részt minden püspök a zsinaton.

Provinciáink püspökségeiről csak 343-ban tudunk meg újra valamit, amikor néhány, különben ismeretlen püspök részt vett a serdicai zsinaton. Ezen a zsinaton sem volt minden pannoniai püspök jelen, legtöbbször még a Serdicához legközelebb fekvő városokból érkeztek.

Valóban alig akad pannoniai város, amelynek 4. századi püspöklistája hiánytalanul ránkmaradt volna. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy a dunai provinciákban már a 4. század első felében minden városnak (civitates) volt püspöke, ha nem is nevezik meg őket a források. Provinciáinkban a következő városok bizonyíthatóan püspöki székhelyek:

Pannonia Prima: nincs

Valeria: nincs

Savia: Siscia, Iovia

Pannonia Secunda: Sirmium, Mursa, Cibalae

Hiánytalan püspöklistával csak a 4. századból és egyedül Sirmiumból rendelkezünk, a többi püspökségből csak néhány püspököt ismerünk név szerint. Mindent egybevetve tudásunk különböző véletlenek függvénye; függ az illető város földrajzi fekvésétől, egyes püspököknek az általános egyháztörténetben játszott szerepétől (Mursából Valens és Singidunumból Ursacius) stb. Számolva ezekkel a véletlenekkel is, semmiképpen sem állíthatjuk, hogy Pannonia Primában és Valeriában egyáltalán ne lett volna püspök; egyes más provinciákban, pl. a szomszédos Moesia Primában adatok vannak arra, hogy minden város egyúttal püspökség is volt. Az eddig feltárt ókeresztény emlékek alapján feltételeznünk kell, hogy a provinciák fővárosaiban, Savariában és Sopianaeban feltétlenül volt püspökség, de a régi egyház szervezetét ismerve, nem látszik valószínűtlennek, hogy a többi későantik civitas-nak is volt püspöke.

Legjobban természetesen a sirmiumi egyházról vagyunk tájékozva, ha püspökei nem is játszottak elsőrangú szerepet a 4. század közepének dogmatikai vihályaiban. A vezetés szerepét két Sirmiummal szomszédos város püspökének jutott; Valens, Mursa püspöke és Ursacius, Singidunum püspöke voltak a birodalom nyugati felében az ariánus párt vezetői, akik döntő befolyást gyakoroltak II. Constantius ariánus-barát

kormányzatára. Az ő fellépésükkel kezdődik provinciáink tulajdonképpeni egyháztörténete, amely a római közigazgatás és a provinciális szervezet felbomlásáig az orthodoxok és ariánusok közti viszályok jegyében zajlott. Sirmium püspökei éppúgy függő helyzetbe kerültek a nagy befolyásra szert tevő Valensszel és Ursaciusszal szemben, mint provinciáink legtöbb püspöke, azzal a különbséggel, hogy Sirmium majd száműzött, majd újra beiktatott püspöke, Photeinos, saját eretnek irányzatot képviselt.

Valens és Ursacius tevékenysége a 30-as években vette kezdetét, amikor az Illyricumba száműzött Arius buzgó követőiként léptek fel és Mursa, ill. Singidunum püspökségét hatalmukba kerítették. Egyidejűleg sikerült Sirmium orthodox püspökét, Domnust is száműzésbe küldeniök és ebbe a fontos püspöki székbe az arianus Eutheriust ültetniök. Valensnek az a kísérlete, hogy Aquileia püspöke legyen, 341-ben kudarccal járt, és ez az incidens a pannoniai arianizmus időleges visszavonulását vonta maga után. A délnyugat-pannoniai püspökök úgy látszik, hogy az észak-itáliai egyházak hatására mindig az orthodox párton álltak, a serdicaei zsinaton pedig a moesia püspökök is az orthodox Osius pártjára álltak. Maga Eutherius is átpártolt az orthodoxok táborába, és így Valens és Ursacius számára sem marad más hátra, minthogy hitet tegyenek az orthodoxia mellett.

Még ugyanabban az évben, 343-ban meghalt azonban Eutherius, és Sirmium új püspöke, Photeinos csak gyengítette a fáradtsággal helyreállított egységet, bár Valens és Ursacius, akik egyházpolitikai ügyekben majdnem mindig úton voltak, már 346-ban felléptek Photeinos ellen Mediolanumban. Nem sokkal később egy sirmiumi zsinat elítélte Photeinost, és 351-ben II. Constantius császár jelenlétében újabb zsinatot hívtak össze Sirmiumban, amely száműzte Photeinost. Az új püspök, Germinius arianus volt; Valensnek ugyanis sikerült közben II. Constantiusra gyakorolt befolyását azzal

megalapoznia, hogy ő jelentette az imádkozó császárnak a Mursánál aratott győzelmet (351).

A Photeinos helyére beiktatott Germinius egyházpolitikusként nem volt több, mint Valens exponense. II. Constantius utolsó évei az arianizmus jegyében teltek, de 358-ban már jelentkeztek annak a jelei, hogy a nyugat-római orthodoxia vissza szándékozik nyerni Sirmiumot. Újabb két sirmiumi zsinat (357, 358) már az arianizmus visszaszorulásának jegyében folyt le, Riminiben pedig már vereséget szenvedett Valens és Ursacius. A végső lökés Észak-Itáliában jött, főleg azután, hogy Iulianus alatt Photeinost visszahívták és ezzel Sirmiumot egy új eretnekség kerítette hatalmába. Az arianus Germinius ugyan újra elfoglalhatta püspökségét 365-ben, de ettől kezdve Valens és ingatag híve Germinius lépésről lépésre tért vesztettek, s amikor a már öreg Valens és Ursacius letűntek a színről, az ambrosianus orthodoxiának végre sikerült orthodox püspököt kineveznie Sirmiumban. Valentinianus alatt a sirmiumi egyház püspökével, Anemiusszal az élén már az észak-itáliai orthodoxia hatása alatt állt. Ami negyedszázaddal azelőtt még lehetetlen lett volna, 378-ban nyugat-római püspökök sereglettek össze Sirmiumban és egyhangúlag elítélték a kelet-római arianus eretnekséget.

Ahogy ebből a rövidre fogott áttekintésből is kiderült, Pannonia keresztény közösségei csak annyiban játszottak bizonyos szerepet az általános egyháztörténetben, amennyiben Sirmium közelsége folytán beleszólhattak a felsőbb politikába. A Sirmiumtól távolabb fekvő városok püspökei vagy egyáltalán nem játszottak szerepet az egyházpolitikában, vagy pedig csak úgy jöttek számításba, mint egyik vagy másik párt másodrangú követői. Ez is egyik oka lehetett, hogy ezek a püspökök csak kivételes esetekben, szinte véletlenül szerepelnek a forrásokban.

Ezek után az a kérdés is bizonyos fokig hiábavaló, hogy provinciáink keresztényei az arianizmus vagy az

orthodoxia híveinek vallották-e magukat. Sajátos dogmatikai irányzatot még a közösségek vezető személyiségei sem hoztak létre vagy képviseltek; ellenkezőleg, még a legjelentősebb püspökökre is inkább a helyenként nem éppen rokonszenves manőverezés volt jellemző. Úgy tűnik, hogy Valens vagy Ursacius arianizmusa sem saját egyházukosságuk papjainak és híveinek meggyőződésétől függött. Ők voltak ugyan a keleti arianizmus legbuzgóbb képviselői nyugaton, de befolyásuk és sikerük túlságosan az udvar pártfogásán alapultak. A hívők tömegei kevéssé voltak érzékenyek a politikával összefonódott dogmatikai szórszálhasogatások iránt, és annál is inkább átengedték a vitákat püspökeiknek, mivel őket még a kereszténység és pogányság egyszerű dilemmája kötötte le. Hogy ilyen körülmények között mégis sikerült az arianizmusnak egy időre vezető szerephez jutnia, elsősorban valószínűleg azon múlt, hogy a legkorábbi, következésképp a dogmatikailag is legtájékozottabb keresztények, mint mondtuk, görögök és keletiek voltak, míg a helybéli lakosság csak a 4. század első felében kezdett lassanként keresztény hitre térni. A keresztény közösségek keleti összetevői mindenütt kimutathatók, ahol ókeresztény feliratok kerültek elő, sőt sok ókeresztény sírfeliratnak a nyelve is görög, míg a korábbi idők epigráfiai anyagában igen ritka volt a görög nyelv. Nincs kizárva az a lehetőség, hogy a panoniai püspökök arianizmusa illyricumi színezetű taktika volt azzal a céllal, hogy biztosítsák a nyugati egyházpolitikában a Duna-vidéki befolyást, de bizonyíték erre nincsen.

Az ókeresztény emlékek kapcsán természetesen csak arra kaphatunk pozitív bizonyítékokat, hogy keresztények léteztek, de a keresztények és pogányok számszerű arányát nem lehet meghatározni. Emellett néhány emlék megítélésében is tanácstalanság uralkodik. Régi ásatásokból származó néhány alaprajzot keresztény kultushelynek értelmeztek, a modern hitelesítő ásatások azonban kimutatták ennek a felfogásnak a hely-

telenségét. Az apszissal záródó helyiségeket gyakran keresztény bazilikának tartják, holott maga az alaprajz még másféle értelmezést is megengedne. Nemrég derült csak ki, hogy Savariában az ún. Quirinus-bazilika sokkal inkább a császári palota csarnoka lehetett, mint a sisciai püspök Nagy Constantinus alatt épült nyugvóhelye. Pannonia keresztény emlékei ennek ellenére szépségmúák és változatosak, különösen a provincia jobban kutatott északi részében.

A keresztény közösségek legjellegzetesebb hagyatékát valóban a temetők alkotják. Valószínű, hogy a 4. században a keresztények saját, a pogányokétól elkülönülő temetőket létesítettek, legalábbis azokon a településeken, ahol számszerűleg erős kultuszközösséget alkottak.

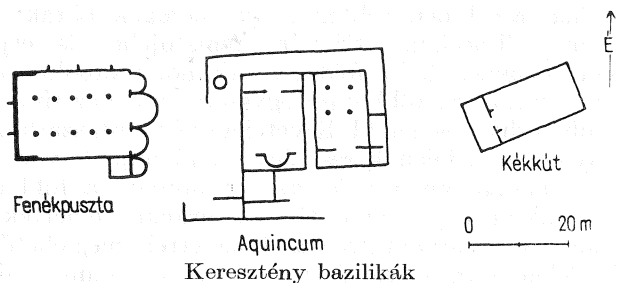
Savaria keresztény temetőjének egyik feliratán (RIU 85.) egy „custor cymiteri” (temetőőr) szerepel. Minden eddig feltárt temetőben meg lehetett állapítani, hogy a temető központját egy olyan elhalt keresztény sírkápolnája alkotta, akit a közösség különösen tisztelt. Mártírok sírjairól néhány írásos forrásból értesülünk. A sirmiumi keresztény temető középpontjában az epigráfiai adatok bizonyága szerint Synerotas és Fortunatus mártírok nyugodtak.

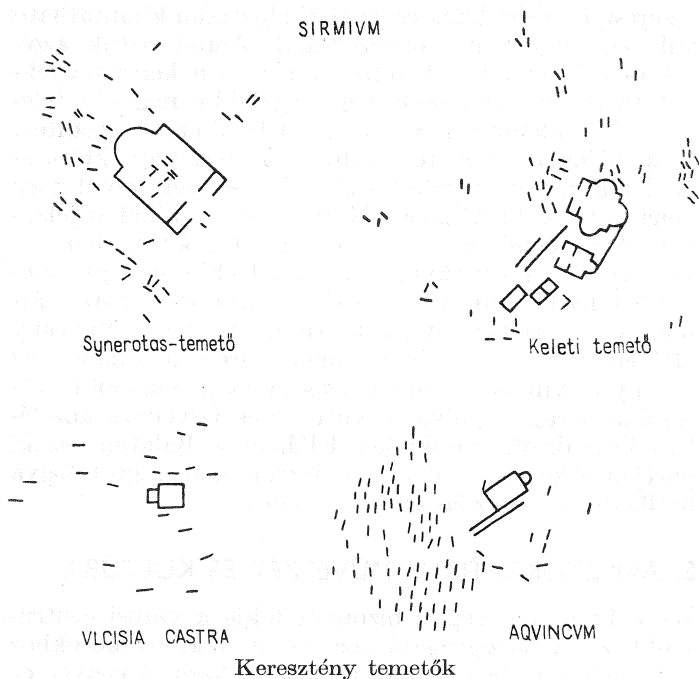
A sirmiumi Synerotas-temető középpontja egy cella trichora volt; a temetőkápolnáknak ez a típusa Sopianaeen kívül még Aquincumban ismeretes. A többi keresztény temető kápolnái sokféleségükkel tűnnek ki. A cella trichora leegyszerűsített változata volt a két-apszisos kápolna, amelyben többnyire szarkofágok álltak; ezt a típust Tricciana (Ságvár) temetőjéből ismerjük. A szarkofágokat hol a földbe ásták, hol a kápolna padlójára állították; többnyire egyszerű, ún. ház-típusúra készültek díszítés nélkül. Kivétel a szekszárdi szarkofág, amelynek a fedelén keresztény szimbólumok vannak. A sírkápolnáknak a halottakat többnyire a föld alá, igen gyakran egy földalatti sírkamrában temették el. Ezeket a sírkamrákat gyakran kifestették, meglehetősen igénytelen és egyszerű, de igen vonzó és őszinte stílus-

ban. Legismertebb ilyen emlékünkh a pécsi I. sírkamra, amelynek központi jelenetében Péter és Pál apostolokat látjuk a Krisztus-monogrammal. Ez olyan ikonográfiai megoldás, amely a Róma-városi nem sokkal későbbi bazilikák apszis-mozaikjaiban tér vissza. A sírkamra boltozatán medaillonba zárt portréábrázolások és ótestamentumi jelenetek (Jónás, Noé) voltak. Jellemző motívum a kerítés, amely egy találónak látszó értelmezés szerint a Paradicsomkertét akarja szimbolizálni. A kertmotívum igen leegyszerűsített változatát Sopianaeben egy kis sír falára is ráfestették. Újabban tártak fel a Szerémségben egy jelentős falfestményekkel díszített sírkamrát (Beška).

A nagyobb kápolnákat több halott eltemetésére szánták, ahol a halottakat egymástól elfalazva helyezték el a kamrában. Az eddig ismert legnagyobb sírkamrában, Sopianaeben, mintegy 20 halott számára volt hely. A kápolnák nagysága és művészi vagy architektonikus kivitelezése közt szemmel láthatólag nem áll fenn összefüggés. A sopianaei I. festett sírkamrának meglehetősen egyszerű felépítménye volt, míg a példa nélkül álló cella septichorának ugyanott nem volt földalatti sírkamrája. Szerény, egy apszisos vagy akár négyszögletes alaprajzú kápolnák sok temetőben ismereteseek.

Pannonia ókeresztény sírfeliratai mind kis táblák, amelyeket a sírkápolnában befelaztak vagy falazott sírok fedőlapjául szolgáltak. Már ez magában is bizo-

nyítja az ókeresztény temetők gazdag építészeti kiképzését, mivel ezek a sírtáblák néhány temetőben igen nagy számban kerültek elő (Savaria, Sirmium). Éppen ennek alapján lehet feltételezni, hogy a keresztények temetői a föld feletti és föld alatti építményekben gazdag temetők lehettek. Nagyszámú kiterjedt temetőt ismerünk ugyanis a 4. századból, amelyek mellékletekben ugyan többé-kevésbé gazdagok, de rítusban meglehetősen egyhangúak, az architektonikus kiképzésben pedig kimondottan szegények. A pogány temetkezéseket valószínűleg ebben a szegényebb körben kereshetjük.

A kereszténység központjait valószínűleg a nagyobb településeken és a nagybirtokokon kell keresnünk, amit

a keresztény sírleletek és az eddig biztosan kimutatható kultuszépítmények is bizonyítanak. Amint láttuk, azok a temetők, amelyeket kétséget kizáróan keresztényeknek tarthatunk, városok, vagy legalábbis nagyobb települések, valamint a császári latifundiumok erősített központjainak temetői voltak. Keresztény kultuszépületek ugyanitt feltételezhetők, és ezen kívül még néhány nagyobb villában. Keresztény bazilikákat jelenleg Aquincumban, az intercisai limes-táborban és Fenékpusztán ismerünk, ezen kívül Kékkúton, egy későantik villa körzetében, ahol christogrammal ellátott áttört téglák is keresztény kultuszra utalnak. Márvány oltárlapok kerültek elő a donnerskircheni villából, az örvényesi villából — egy kultushelyiség más architektónikus faragványaival együtt — és Örvényes közelében Csupakról; utóbbi két lelőhely a Balaton északi partján fekszik, ahol a nagybirtok már régtől fogva uralkodó mezőgazdasági forma volt.

8. ARISZTOKRATIKUS MŰVÉSZET ÉS KULTÚRA

Ha a kereszténység is bizonyos fokra a városi centrumokhoz, a közigazgatáshoz és a földbirtokosokhoz kapcsolódó vallásnak látszik, még inkább érvényes ez a Duna-vidék későantik művészetére. A római uralom első két virágkora mint mindenütt, Pannoniában is egy sajátos színezetű provinciális római kultúrát hozott létre, amely a síremlékek lokális színezetű domborműveiben, a részben római kor előtti gyökerekre visszanyúló iparművészetben és néhány lokális kultuszban nyilvánul meg. Bár ennek a provinciális kultúrának csak a provinciális társadalom felső rétege volt hordozója, ez a réteg azonban elég erős volt számszerűleg, akár mint katonaság, akár mint municipális, vagy a korábbi időben törzsi arisztokrácia. Békés körülmények között ez a réteg gazdagon díszített, latin feliratos síremlékeket készíttetett, kultuszépítményeket, kultikus szobrokat, reliefeket, fogadalmi ajándékokat és oltáro-

kat állított, életét mindinkább római normák szerint rendezte be, és igyekezett minden maradandó megnyilvánulásában római uralkodórétégnek mutatkozni. Ez a réteg a tetrarchia alatt ugyan anyagilag és számbelileg is megfogyatkozott, de még mindig létezett és hátrahagyta korábbi magatartásának néhány nyomát. Nemsokára azonban teljesen elhallgatott, ami mélyreható, a fentiekben már lehetőség szerint vázolt szociális eltolódásokra vezethető vissza. A későantik időszak művészi emlékei az új arisztokráciától származnak, amely részben a birodalmi kormányzathoz kötődő hivatalos rétegből, részben pedig a nagybirtokosok szükségképp kis csoportjából állt. Az új arisztokrácia egyrészt sokkal gyengébb volt számszerűleg, mint a korábbi katonai – városi arisztokrácia, és ezért egy helyi műipart nem is tudott fenntartani, másrészt viszont mint a birodalmi arisztokrácia része, elég gazdag volt ahhoz, hogy a birodalmi művészet pártfogója és a provincián kívüli művészeti központok megrendelője legyen. Az ókeresztény sírfeliratok, amelyeket zömükben mégiscsak a középrétegek állítottak, éppen ezért művészileg igénytelen táblák plasztikus díszítés nélkül, ügyetlenül bevéssett betűkkel; a megrendelőknek ugyanis helyi kőfaragókhoz kellett fordulniuk, akik a plasztikus munkákhoz, amelyeket a Severus-kori kőfaragók még nehézség nélkül elkészítettek, már nem voltak hozzászokva. Az új arisztokrácia viszont, ha villáját mozaikkal akarta díszíteni, Aquileiából hozatott mestereket, a nagy iparművészeti központok ötvösműhelyeinek ezüst- és aranyozott bronz munkáit vásárolta stb.

Pannonia későantik művészi emlékeinek egy nem lebecsülendő része azonban mégcsak nem is erre az arisztokráciára megy vissza, hanem magára a császárra, aki tulajdonosa, vagy adományozója volt ezeknek a művészeti alkotásoknak, sőt gyakran azok ábrázolásának is tárgya volt. Olyan leletek, mint egy fiatal császár aranyozott bronzból készült portréja Sopianae-ből, nyilván udvari műhelyekre mennek vissza, miközben

a helyi művészet és kultúra szempontjából közömbös, hogy ezek közül az udvari műhelyek közül néhány épp Sirmiumban működött. Azok a magas rangú tisztek számára készült aranyozott díszsisakok, amelyek Aquincum ellenerődjéből és Sirmiumtól nem messze, Berkasovóból kerültek elő, azoknak a gyáraknak a termékei, amelyeket a Notitia Dignitatum is felsorol. A különböző későantik kincsleletekben előforduló ezüstitálak Naissus műhelyeiben készültek nyilván azzal a céllal, hogy császári adományokkal és ajándékokkal megtöltve magas rangú személyiségeknek küldjék el őket. A már említett Sopianae-ból származó portrémellszobor is császári ajándéknak fogható fel; vagy egy konzuli jogar csúcsára, vagy egy tál közepére volt applikálva. A Valeriában fekvő Polgárdiból előkerült gazdagon díszített ezüstitripust éppúgy találhatták volna az augsti vagy trapraini későantik ezüstkincsből is.

Talán még a csekélyebb értékű iparművészi termékek egy részét is központi műhelyekhez kell kötnünk. A későantik kisművészetnek legjellegzetesebb csoportját Pannoniában a préselt reliefekkel díszített bronz ládikaveretek alkotják. A reliefábrázolások témaköre nagyon sokoldalú, de kapcsolatban áll a birodalmi művészettel és bizonyos hivatalos jelleggel bír. Ezek a ládikák ugyancsak hivatalos ajándékként értelmezhetők, egyelőre még ismeretlen rendelkezéssel. Végül a talán legtalálhatóbb példát kell még megemlítenünk: a technikailag magas színvonalú, komplikált hagymafejes fibulák készítmódjukban és díszítésükben is annyira egységesek, hogy feltétlen állami műhelyekből kell származniuk. Vannak köztük aranyozott, nielló-díszes, sőt aranyból készült darabok is; mind magas színvonalú ötvösség termékei. Akadtak a korábbi időben is fibulák, amelyek egy magas fejlettségű művészi ipar termékei, ezek azonban nem olyan egységesek, mint a későantik hagymafejes fibulák és már tipológiai okokból is a helyi mesterekhez kell kötni őket; pl. a kelta őslakosság ún. norpannon szárnyas fibulái a helyi toreutika és a helyi

ízlés jellegzetes termékei. Ezzel szemben a későantik korban nincsenek olyan lelettípusok és leletegyüttesek, amelyeknek helyi színezetük vagy lokálisan korlátozott elterjedésük lenne. A viselet és életmód messzemenően uniformizálódott, nemcsak a felső körökben, amelyek számszerűleg ugyan gyengék voltak, de annál jobban összefonódtak a birodalmi arisztokráciával, hanem a nép körében is, amelynek az életmódja a szegénység miatt vált egyformává.

A későantik kor szociális eltolódása azzal a következménnyel járt, hogy a katonaságnak és a municipális arisztokráciának egykori középső rétegei vagy a birodalmi arisztokráciába emelkedtek, vagy — és ez nyilván a nagyobbik részükre érvényes — lesüllyedtek a népbe. Ez a polarizáció jelentkezik a településtörténetben, a nagybirtok kialakulásában, a kisleletekben, a temetkezésben, a művészetben és végül a vallásban is. Ezt a folyamatot ennek a fejezetnek a végén azért kell még egyszer összefoglalni és kiemelni, mert messzemenő következményekkel járt provinciánk sorsára a 4. század végétől kezdve. A római kultúra és a latin nyelv hordozói azok az emberek voltak, akik vagy hivatalosan, vagy vagyonuk révén szoros kapcsolatban álltak a kormányzattal és a közigazgatással, de már nem alkottak olyan katonai és városi réteget, amely szociálisan közvetítő szerepet játszott, mint a Severus-korban. A néptől meglehetősen elszigetelt osztályt alkottak, amely mégsem volt elég erős ahhoz, hogy a 4. század vége utáni megváltozott helyzetben helytálljon, mint ahogy Gallia, Hispánia és Africa szenátori földbirtokosai megállták helyüket. Ezért provinciáknak, mint határprovinciának a speciális helyzete is okolható; nemcsak azért, mert a barbár tömegek befogadása elsősorban a dunai provinciákat sújtotta, hanem különösen azért, mert a nagybirtokok többsége itt nem magán, hanem császári tulajdonban volt; hiszen a nagybirtokok csak későn, katonapolitikai változások és egy tervszerű gazdaságpolitika következtében alakultak ki.

V. A „SÖTÉT KORSZAK” KEZDETE

1. A GÓTOK ELŐZÖNLIK ILLYRICUMOT ALATHEUS ÉS SAPHRAC NÉPE PANNONIÁBAN

376 őszen nagy gót tömegek lépték át Fritigern vezetésével az Al-Dunát és egy *foedus* keretében *receptio*-t nyertek a birodalomba, ami lehetővé tette számukra, hogy Dacia Ripensis, Moesia Inferior (Moesia Secunda) és Trákia provinciákban letelepedjenek. Ez a dátum fordulópont a dunai és balkáni provinciák történetében, mert ettől kezdve szünet nélkül barbár csoportok tartózkodtak a birodalom határain belül. A későrómai történetírás teljesen tisztában volt ennek a fordulathoz a horderejével; a dalmáciai Szent Jeromos (ep. LX, 16, 2) ettől az időtől számítja a rómaiakat sújtó végzetes csapásokat Illyricumban, az egykorú és későbbi írók nem szűnnek meg Illyricum pusztulását ecsetelni, egy kelet-római krónikás pedig a 377-es évet tartotta a hun uralom kezdetének Pannoniában (Marcellinus comes ad ann. 427); látni fogjuk, hogy nem egészen alaptalanul.

A birodalom földjére telepített gótok még abban az évben nyugtalankodni kezdtek, és szélteben-hosszában dúlták azokat a provinciákat, amelyekben szálláshelyeket jelöltek ki számukra. Ezeknek a rablóhadjáratoknak az volt a közvetlen kiváltó oka, hogy a gótok nem kapták meg, vagy nem rendszeresen kapták azt a kialkudott ellátást, amely nekik, mint foederatusoknak járt volna. A helyzetet még az is nehezítette, hogy Farnobius vezetése alatt egy újabb gót csoport is átlépte a Dunát. Az első római ellenintézkedés, amelyet 376-ban foganatosítottak, csak azt tudta elérni, hogy a fosz-

togetó gótokat sikerült Gratianus uralmi területétől távol tartani: ez Frigeridus (talán Valeria egykori duxa) érdeme volt, aki Gratianus parancsára nyugati, köztük talán pannoniai csapatokkal is megjelent Illyricumban. A következő évben Gratianus további csapatokat küldött Illyricumba Richomeres vezetésével, akik felvették a kapcsolatot Valens keleti csapataival. Közben azonban a taifalok is betörték a traianusi Daciából Dacia Ripensisbe és erőiket Farnobius rendelkezésére bocsátották. Frigeridusnak sikerült ugyan a Haemustól (Balkán hegység) délre vereséget mérni rájuk, de ez semmit sem változtatott azon, hogy a gótok a birodalom földjén álltak, és sem a nyugati, sem a keleti csapatok nem voltak képesek arra, hogy a birodalom határain túlra szorítsák vagy nyugalomra kényszerítsék őket.

378 tavaszán ezért mindkét császár elitcsapatokkal a Balkánra indult. Valens Antiochiából, Gratianus Treviriből érkezett. Gratianus a Dunán hajózott lefelé, csak Sirmiumban tartva rövid pihenőt. Sirmiumból is valószínűleg hajón utazott tovább, és csak Dacia Ripensis keleti határánál szállt partra, ahol egy alán csapattal találta szembe magát. Castra Martisnál egy nem túl jelentős vereséget szenvedett ezektől az alánoktól, amely azonban mégis nagyban hozzájárult ahhoz, hogy nem vonult tovább előre. Valens valamivel később érkezhett Trákiába, mert május végén még Konstantinápolyban volt.

Az az alán csoport, amelyik Castra Martisnál szembe szállt Gratianusszal, egy gót-alán csoporthoz tartozott, amelynek a gót Alatheus és az alán Saphrac voltak a vezetői. Egy a hunok tömegéről leszakadt kisebb hun csoport is csatlakozott ehhez a szövetséghez, a ennek a körülménynek a későbbiek során bizonyos jelentősége lett. Alatheusnak és Saphracnak ez a keveréknepe valószínűleg 377-ben lépett a birodalom földjére és kezdetben Dacia Ripensisben tartózkodott. 378-ban a két vezető kapcsolatba lépett Fritigernnel, s jelentékenyen hozzájárult az augusztus 9-i hadrianopolisi katasztrófához.

A csata után Alatheus és Saphrac népe a többi barbár csoporthoz hasonlóan rabló portyázásokat folytatott a dunai és balkáni provinciákban, míg végül Pannoniába érkezett.

Gratianus 378/379 telén Sirmiumban tartózkodott, ahol január 19-én augustusszá emelte Theodosiust. Nem sokkal ezután elhagyta Sirmiumot, a gót problémát az új császárra bízva. Theodosius Thessalonikába ment, ahol előkészületeket tett a barbárok elleni harcra. Csak előkészítő intézkedések sora után kezdte meg tisztogató hadjáratát, de hogy milyen messze jutott északi irányban, nem tudjuk. Ennek az évnek a kronológiája igen zavaros. Tudunk egy katonai vállalkozásról, amelynek a vezetője Valeria duxa és praesese, a nem sokkal ezután magisterré kinevezett Maiorianus volt. Talán Alatheus és Saphrac Pannoniába betört csoportjai ellen harcolt. 379. november 17-én egy gótokon, alánokon és hunokon aratott győzelmet jelentettek Konstantinápolyban, Theodosius azonban Pannoniától délre vereséget szenvedett Fritigerntől.

A 379 őszen legyőzött alánokat, gótokat és hunokat Alatheus és Saphrac népeivel azonosíthatjuk. A felettük aratott győzelemnek (Pannoniában?) azonban éppen Theodosius sikertelensége miatt nem lehetett folytatása, és valóban arról értesülünk, hogy Pannonia városainak nehéz időket kellett átélniök 379/380 telén, amikor néhány település el is pusztult. A pannoniai csapatok parancsnoka, Vitalianus, tehetetlen volt a széles fronton támadó barbárokkal szemben.

Gratianusnak ezért újra meg kellett jelennie Illyricumban. Néhány csapatot előreküldött és nyár végén maga is Sirmiumba érkezett, ahol nemsokára a betegsége miatt akadályozott Theodosius is megjelent. A császártalálkozón, amely az elkövetkező években vagy Sirmiumban, vagy Viminaciumban valószínűleg rendszeresen megismétlődött, ki lehetett dolgozni néhány irányelvet Illyricum teljesen zavarossá vált helyzetének a szabályozására. A rákövetkező években ugyanis az Illyri-

cumban tartózkodó gótokkal tárgyalások kezdődtek, amelyek 382-ben újabb foedushoz vezettek, s ennek értelmében a gótok Dacia és Trákia nagy területeit megkapták letelepedés céljára. 380-ban Alatheus és Saphrac népét Pannoniában telepítették le; valószínűleg azon a területen, amelynek a 379/380 telén lezajlott rabló portyázások óta gyakorlatilag urai voltak.

Az Alatheusszal és Saphrackal kötött foedusban meghatározott terület nagyságáról és fekvéséről nincsenek értesüléseink. Az egyetlen némileg biztos támpontot Amantius püspök sírfelirata nyújtja, akit az 5. század elején temettek el Aquileiában. Egy másik forrás szerint ez az Amantius Iovia püspöke volt 381-ben, és sírfelirata többek közt azért magasztalja, mert „áttelepült”, mégpedig valószínűleg szülővárosából, Aquileiából Ioviába, ahol áldásos tevékenységet fejtett ki két nép közt és jó kapcsolatokat épített ki „két vezérrel”. Hogy a két nép Iovia római lakossága és a barbár foederatusok, vagy pedig a két törzsfő alattvalói voltak-e, nem dönthető el biztosan, annyi azonban bizonyos, hogy a „két vezér” nyilván Alatheus és Saphrac volt. Ebből talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy ezek a barbár főnökök Amantius püspökségének körzetében, vagy legalábbis annak szomszédságában tartózkodtak. Iovia Dráva-völgyi város volt; a Dráva-völgy legnagyobb pannoniai városát, Mursát, 379/380 telén barbár támadás sújtotta. Iovia továbbá Savia provinciában feküdt, amelynek déli határánál Stridont, Hieronymus szülőhelyét szintén barbár támadás érte 379/380 telén. Ez valószínűvé teszi, hogy az Alatheus-Saphrac vezette szövetségesek településterülete a Dráva völgyében és Savia provinciában helyezkedett el.

2. RÖVID BÉKEIDŐSZAKOK. A HANYATLÁS KEZDETE

Közben a barbaricumban is megváltoztak a viszonyok. Hogy ezekben az években mi játszódott le Pannonia előterében, természetesen nem tudjuk pontosan, de Ammianus (XXXI, 4, 2) már a 378-as évnél arról ír, hogy a markomannoktól és quadoktól a Pontusig minden balparti nép mozgásba lendült, és lakóhelyéről elűzve fenyegetően jelent meg a Dunánál. Nyilván a receptiót akarták kieszközölni, amihez Fritigern befogadása 376-ban éppen nem szolgált olyan példával, amely a rómaiakat további barbár csapatok befogadására ösztönözte volna. Az Alföldön 375 körül elásott éremkincsek arra engednek következtetni, hogy a szarmaták földjén nyugalanság uralkodott. A taifalok, akik Athanarichnak a Déli-Kárpátokba való visszavonulása folytán szorongatott helyzetbe kerültek, mint láttuk, betörték Dacia Ripensisbe, 381-ben pedig maga Athanarich is arra kényszerült, hogy receptiót kérjen, valószínűleg annak következtében, hogy Fritigern gótgjai nem sokkal előbb kénytelenek voltak a Dunán keresztül a régi Daciába visszavonulni.

Hogy a barbaricum zavaroknak milyen hatása volt Pannonia limesére, valószínűleg azért nem lehet megállapítani, mert a kortársak figyelme túlságosan a birodalom belsejének viszonyaira volt irányítva. Valamikor 384 előtt egy szarmata betörésre került sor, egyébként azonban nem hallunk a limes mentén harcokról, ami részben arra vezethető vissza, hogy a hun nyomás akkorigiban még csak a Duna alsó szakaszát érintette közvetlenül, a limes előterében pedig nagy gót tömegek elvándorlása folytán csökkent a feszültség. Ezért enyhült a szarmatákra nehezedő gót nyomás is és úgy látszik, hogy a barbaricum nyugalanságok 375/378 körül véget értek.

Valóban van néhány jel arra, hogy a 80-as években bizonyos konszolidáció állt be a középső Dunánál.

Amantius ioviai püspökről volt már szó. Ambrosius arról számol be, hogy 383-ban Észak-Itáliában pannoniai gabonát adtak el bor ellenében, és Valerius Dalmatius, a galliai Lugdunensis Tertia provincia helytartója legkorábban a 80-as évek vége felé visszavonult Valeria provincia déli részén fekvő birtokára. Mivel azonban Lugdunensis Tertiát Magnus Maximus ellencsászár hozta létre, és a helytartó is valószínűleg hívei közé tartozott, vagy azt kell feltételeznünk, hogy Maximus hatalmi szférája egy időre Valeriát is magába foglalta, vagy pedig, aminek kisebb a valószínűsége, Maximus egykori hívét Valeriába számúzték. Nincs kizárva, hogy Magnus Maximus nem lebecsülendő befolyást gyakorolt a pannoniai foederatusokra, mert ugyanabban az évben, amikor Maximus Pannoniában, mégpedig Saviában megjelent, barbárok is fosztogattak a provinciában. Maximus kapcsolatot létesített az Al-Dunánál tartózkodó gótokkal is, amivel fékezni tudta Theodosiust abban, hogy fellépjen ellene.

Savia városai, köztük Siscia fontos támaszpontja 387-ben Maximus kezére került. Theodosius azonban csak 388-ban tudott felvonulni. Thessalonikából érkezett Pannoniába, és előbb Sisciánál, majd Poetoviónál vereséget mért a trónbitorlóra. Még kell itt említeni egy, a további események megítélése szempontjából fontos körülményt. A sisciai verde, amely négy műhelyével Illyricum legnagyobb pénzverdéje volt, ebben az időben szüntette be működését. Nyugat nagy verdéi (Arelate, Lugdunum, Treviri), többnyire Theodosius uralmának vége felé szüntették be a pénzverést, és ugyanekkor szűnt meg a másik, kevésbé jelentős pannoniai verde is Sirmiumban. A nyugati pénzverdék bezárását 395 körül nyilván az általános gazdaságpolitikai helyzet, végső soron az önálló gazdálkodásra való áttérés magyarázza, ezért az éremforgalom elapadása Theodosius alatt és utána nem hozható egyszerűen a „római élet felbomlásával” kapcsolatba. A sisciai verde bezárása hosszú távon természetesen ugyancsak ide

tartozik, de a majd egy évtizeddel korábbi időpont mégis speciális indoklást követel. Véleményünk szerint itt két tényezőre kell ügyelni. Először: Az Alatheus és Saphrac vezette „szövetségeseket” éppen abban, vagy legalábbis túlnyomó részt abban a provinciában telepítették le, amelynek Siscia volt a fővárosa. Mivel ezáltal épp a sisciai verde körzete vált veszélyeztetett területté, a kormányzat tanácsosnak látta felosztatni ezt a rendkívül fontos verdét. Másodszor: az utóbbi időben mind nagyobb biztonsággal lehetett megállapítani, hogy a tulajdonképpeni pénzforgalom Pannoniában — főként a Drávától északra — nem Theodosius alatt, hanem 375 körül szűnt meg, korábban, mint a többi európai határprovinciában. Siscia a 368–375-ös évek kisbronzáival még tömegesen el tudta látni Pannoniát. A pénzforgalom hirtelen csökkenése feltétlen nyomós okokra vezethető vissza. A pénzforgalom korai megszűnése legnagyobb valószínűség szerint csak azzal hozható összefüggésbe, hogy nem sokkal 375 után igen jelentős barbár tömegeket telepítettek Pannoniába, amelyek a provincia nagy területén megbénították a gazdasági életet és a közigazgatást, mégpedig valószínűleg éppen azokon a vidékeken, amelyek a dunai limes számára lehetővé tették az összeköttetést dél felé. A foederatusokat Észak-Pannonia (Pannonia Prima és Valeria) és dél (Itália és a Balkán) közé ékeltek be; ennek a körülménynek fontos szerepet kell tulajdonítani.

→ Hogy a foederatusok jelenléte Pannoniában semmi esetre sem jelentette a római városlakók és a részben barbár falusi lakosság békés egymás mellett élését, az már kiderül a foederatusok politikai aktivitásából és ezeknek a barbár csoportoknak a különböző elitcsapatokban való felhasználásából is. A barbár szövetségesek ezenkívül állandó ellátási nehézségekkel küszködtek, és parazita életmódra rendezkedtek be a provinciákban, amelyek már amúgy sem voltak gazdaságilag teljes értékűek. 391-ben Theodosiusnak gótok ellen kellett harcolnia a Balkánon; csak 392-ben tudta legyőzni őket

a Rhodope hegységnél. Valószínűleg a pannoniai foederatusok voltak azok, akik ugyanebben az évben Észak-Itália ellen kíséreltek meg támadást, amiből talán arra lehet következtetni, hogy Pannoniában még tovább romlottak a viszonyok, illetve hogy Pannonia erőforrásait a barbárok már teljesen felélték. Hieronymus (Szent Jeromos), aki érthető figyelemmel kísérte hazája eseményeit, néha egy-egy részletről is értesít, ezek azonban patetikusan kihegyezett stílusa miatt ellentmondásosnak tűnnek fel. A kutatás ezért két véglet felé hajlott: Pannoniában (pontosabban a Stridon körüli pannoniadalmáciai határvidéken) már 380 körül minden elpusztult, vagy pedig még 410 körül is rend és béke honolt mindenütt. Hieronymus már a 380-as évről azt írta (vir. ill. 65.), hogy Stridont a barbárok feldúlták, a 392-es évre, hogy „minden elpusztult” (in Sophon, I. 676), néhány évvel később viszont el akarta adni Stridonban atyai birtokát (ep. LXVI, 14). Az a patétikus és kétségbeesett felkiáltás, hogy „minden elpusztult”, semmiképpen sem állíthatjuk szembe a „félíg összeroskadt” kis porták eladásával, ahogy Hieronymus atyai birtokát jellemzi. A „félíg összeroskadt kis porták, amelyek megmenekültek a barbárok csapataitól”, nyilván a valóságnak megfelelően jellemzik a pannoniai helyzetet, míg az általános panaszok Illyricum veszteségeiről (damna Illyrica) és pusztulásáról (Illyrica vastitas) stb. hosszabb távon ugyancsak érvényesek lehetnek, mert különben ezek a kifejezések nem tudtak volna olyan gyorsan és széles körben behatolni a kortörténet terminológiájába. Hieronymuson kívül ugyanezeket a kifejezéseket olvashatjuk Ambrosiusnál, Orosiusnál, Pseudo-Augustinusnál stb. és ezeknek a sablonoknak a valóságtartalmán az sem változtat, hogy később, Sidonius Apollinarisnál vagy Ennodiusnál is visszatérnek. Ezek a panaszok a Hadrianopolis előtti gót hadjáratok kapcsán hangzottak el először, a 4. század végén és az 5. század elején pedig az indokolja megismétlődésüket, hogy az illető provinciáknak ismét külső támadásoktól

és belső zavaroktól kellett szenvedniök. A fokozatosan bekövetkező pusztulást az egykorú irodalom sablon-szerű fordulatokkal és képekkel panaszkolta el; ezek valóságtartalmát azonban nem lehet kétségbe vonni azért, mert irodalmilag gyakran közhelynek tűnnek.

A pannoniai állapotokra visszatekintve a ravennai udvari költő, Claudianus úgy ír 399-ben (cons. III. Stil. II, 191-), hogy a provinciában állandó ostromállapot uralkodott; a városlakók nem merészkedtek a város falain kívül, a parasztok nem tudták megművelni földjeiket. Ez is bizonyára túlzás, annál is inkább, mivel Claudianus ezzel pártfogója, Stilicho érdemeit akarta kiemelni. A krízisek azonban túlságosan gyorsan követték egymást, és az is korlátokat szabott a konszolidációnak, hogy a barbárok nem tudtak termelőként beilleszkedni a provincia gazdasági életébe. Legfontosabb bevételi forrásukat az jelentette, hogy katonákat adtak a központi sereg elit-alakulatainak, illetve, hogy kiszákmányolták a provinciális lakosságot, részben élelmadók formájában, részben pedig egyszerűen rablás útján.

Alatheus és Saphrac jelentős erőket küldtek Theodosius seregébe a 394. évi Frigidusnál lezajlott csatában, amelyben Alarich is részt vett nyugati gótokkal. A következő évben kitört zavargások, amelyek részben a Frigidus melletti táborban támadt viszályokkal is összefüggésben álltak, nemcsak az Alsó Dunát, hanem valószínűleg Pannoniát is sújtották. Nem bizonyítható egyértelműen, hogy volt-e 395-ben barbár betörés Pannoniában, Stilichonak azonban nem sokkal azután, hogy a Juliai Alpokat átlépte, barbárokkal kellett harcolnia. Claudianus semmit sem tud pártfogójának itteni győzelméről, de a gótok rabló portyázásai és a hunok első ízben való jelentkezése az Al-Dunánál valószínűleg jó alkalmat adtak a pannoniai foederatusoknak, hogy a zavarosban halásszanak. A pannoniai régészeti kutatás néhány égésréteget és rombolást a 395-ös pusztításokkal hozott kapcsolatba, hogy joggal-e, nem állapítható meg, mivel a keltező érmek, mint láttuk, 395 után meg-

ritkulnak. Mindazonáltal Vindobonában, ahol égésrétegeket lehetett megállapítani, előkerült egy viszonylag nagy éremkincslelet, amelynek zárópénze 395-ből származik. A barbár szövetségesek nyilván nemcsak arra a területre korlátozták rabló portyáikat, amelyet letelepedésükre kaptak, de hogy Vindobona felgyújtásában is bűnösök voltak-e, nem állítható biztosan. Annál kevésbé, mivel Vindobona közvetlen szomszédai, a markomannok körülbelül ebben az időben ugyancsak hallattak magukról.

Paulinus Ambrosius-életrajzában olvashatunk egy Fritigil nevezetű markomann királynőről, aki a nagy milánói püspök hatására keresztény hitre tért, és férjét is rábeszélte, hogy adja meg magát a rómaiaknak. Ebből következik, hogy a markomannok egy része áttelepült Pannoniába, tehát elnyerte a receptiót. Egy a *Notitia*-ban felsorolt tisztség más oldalról is megerősíti ezt az áttelepülést. Ott ugyanis Pannonia Primában egy tribunus gentis Marcomannorumról olvashatunk, és sokkal valószínűbb, hogy ez Fritigern férjének a népe volt, mint a Gallienus alatt Pannoniába telepedett markomann király, Attalus utódainak a csoportja. Ez egyúttal egyike az utolsó bejegyzéseknek a *Notitia Pannoniáról* szóló fejezeteiben.

Róma régi dunai határszomszédait, a markomannokat, quadokat, szarmatákat és a viszonylag újabb szomszédokat, a vandálokat és gepidákat a 4. század vége felé különben alig említik. Többnyire csak a mozgásba lendült és a dunai provinciákat fenyegető népek felsorolásakor szerepelnek, miközben nem tudjuk eldönteni, hogy csak a teljesség kedvéért vették-e fel őket a listára, vagy pedig a gótok és hunok alárendelt partnereiként valóban részt vettek-e a harcokban. A szarmaták ugyan gyakran szerepelnek Claudianusnál, de többnyire úgy, hogy a Sarmatae szó egy földrajzi terület körülírására szolgál vagy pedig a ripa Sarmatica Duna-szakaszát jelenti. Ezek a helyek Claudianusnál egyszersmind az egyetlen bizonyítékai is annak, hogy a ravennai udvar-

ban a dunai határt úgy tartották számon, mint római helyőrséggel rendelkező határvonalat. A *Notitiából*, amely a késői kor hadtörténete számára még sok megoldatlan kérdést tartalmaz, nem deríthető ki, hogy a pannoniai fejezetekben felsorolt csapatok közül melyek voltak a legkésőbbiek és mikor állomásoztak ezek a Dunánál. Különösen Valeria és Pannonia Secunda csapatlistái tűnnek más provinciák listájához képest régiesnek, amennyiben nagyon sokrétűek és egy sor castrumot kétszeresen és háromszorosan említenek.

A római limes megszűnése nemcsak a dunai provinciák speciális problémája. Amíg a kutatás abból a feltevésből indult ki, hogy minden tartomány limese valamely barbár támadás hatására egyszerre „omlott össze”, olyan időpontot kerestek, amely előtt a limes, mint birodalmi határvonal és erődrendszer fennállt, és amely után megszűnt létezni mint határ és mint katonai övezet. A 4. század végétől kezdve azonban meg kell különböztetni a formális államhatár, a tényleges hatalmi területek határa és a stratégiaiag fontos, katonailag megszállt határok fogalmát. Alig hallunk valamit arról, hogy a dunai határ az 5. században valamilyen szerepet játszott volna a római hatalmi terület védelmében. A foederatusok, később pedig a még csak nem is „szövetséges” barbárok hatalmi körzetei kiterjedtek a Birodalom egykori területeire, ami azonban nem változtatott azon, hogy a Római Birodalom határa formálisan továbbra is a Duna lehetett. 5. századra keltezhető építési periódusokat a limesnél nem lehet kimutatni, és az a kevés technikailag silány és egyébként is jelentéktelen átépítés a limestáborokban, amely a Valentinianus utáni időből származik, csak azt tudja bizonyítani, hogy a kőépítményeket egy tetszőleges etnikum tovább használta, de nem jelenti a limesépítmények további szabályszerű használatát reguláris római csapatok által. A foederatusoknak a határprovinciák területén történő letelepítésével a limes menti alakulatok lassanként elvesztették stratégiai szerepüket; egyre kevésbé volt szükséges és

lehetséges, hogy a tábori fegyelemnek megfelelően tart-
sanak katonákat, hogy az alakulatokat rendszeres soro-
zással kiegészítsék és hogy az ellátást biztosítsák. Foko-
zatos hanyatlást azonban csak ritkán lehet követni
és korszakokra osztani. A hanyatlás folyamata Theodo-
sius alatt kezdődött és körülbelül az 5. század 20-as
éveiben végződött.

3. A MAGÁRA HAGYOTT PANNONIA ÉS A HUNOK

399-ben, vagy 400-ban Claudianus úgy dicsőíti Stili-
chot, mint „a Rajna és a Duna megbékítőjét” (cons.
III. Stil. III, 13), és ugyanabban a költeményben Stilicho
Pannoniában elért sikereiről is ír. A szöveg-összefüggés-
ből az sem derül ki egyértelműen, hogy Stilicho fel-
kereste-e Pannoniát. Stilicho áldásos tevékenységének
magasztaló eltúlzása az igazi tényállást is elrejti. Clau-
dianus szerint Pannoniában visszatértek a régi békés
idők, de a provincia lakói nem sokáig örülhettek e
„megbékítés” következményeinek. 401-ben a vandálok
az Alföld síkságán fekvő szállásterületükről Pannonián
keresztül nyugatra vonultak, és ez a vándorlás Panno-
niának éppen azt a részét érte, amely, ha szenvedett is
korábban, de nem tartozott a foederatusok település-
területéhez. Ugyanebben az évben Alarich is felkereked-
ett és népével nyugatra vonult. A Dacia Ripensisből
Pannonián át Ravennába történő felvonulás csak a
Timok-völgy – Morava-völgy – Száva-völgy – Júliai
Alpok útvonalon történhetett. Alarich 402-ben érkezett
Itáliába, és miután onnan visszavonulásra kényszerült,
megkapta Stilichótól Pannoniát, de valószínűleg nem
mint foederati-területet, ami még inkább megnehezít-
ette a provincia helyzetét. Nem tudjuk, hogy Alarich
sógora és utódja, Athaulf is letelepedett-e már ekkor
Pannoniában; néhány évvel később azonban már bizto-
san Nyugat-Pannoniában tartózkodott.

Ez a második barbár betelepülés Pannoniában nem
volt tartós, és bizonyos fokú konszolidációt sem tett

lehetővé. 405-ben Radagaisus hatalmas barbár tömege vonult végig Észak-Pannonián, valószínűleg ugyanazon az úton, amelyen a vandálok is nyugatra vonultak. Ez alkalommal talán Alarichnak és Athaulfnak Pannonia déli, Itáliához közel eső részére kiterjedő nyugati gót uralma tudta megakadályozni Radagaisus átkelését a Juliai Alpokon, maga az átvonulás azonban katasztrofális hatással lehetett Pannonia érintett vidékeire. Néhány évvel később Hieronymus a Galliát előzőnlő népek közt „pannoniai ellenségeket” is felsorol a „szerencsétlen birodalomról” ejtett sóhajjal összekötve. Hogy ezeket a „pannoniai ellenségeket” mintegy fokozásként, a felsorolás végén említi e sóhaj kíséretében, nyilvánvalóvá teszi, hogy Hieronymus nem Pannonia barbár lakóira gondolt, de nyilván nem is a provinciális felső rétegre. Arról, hogy Illyricum magasabb szociális helyzetű lakói Itáliába vagy a dalmáciai tengerpartra menekültek, néhány, részben 403 utánra, részben 408 előttre keltezhető forrásadat tanúskodik, a menekülést tehát leginkább Radagaisus vonulásával lehet összefüggésbe hozni. Ezek az adatok nyitják meg a pannoniai menekültek sorát, akik az 5. század elejétől kezdve Nyugat és a Mediterraneum különböző pontjain bukkannak fel. A legkorábbi menekülők vitték talán magukkal Itáliába Amantius, iovai püspök tetemét. A keresztény közösségek becses halottaikat is magukkal vitték a menekülésbe; Scarbantia keresztény lakói egy „barbár betörés” elől Itáliába menekültek, és magukkal vitték Savariából Quirinus vértanú püspök ereklyéit. Quirinus teteme 402/403-ban még nem volt Rómában. A barbárok okozta pánikot, amely Scarbantia lakóit menekülésre készítette, Radagaisus inváziójára lehet visszavezetni. Az a tény, hogy a mártírok csontjait sírjukból kiemelték és menekülés közben magukkal vitték, eléggé jellemző a helyzetre, mivel a mártírok sírjai a kultusz középpontjai voltak, akár egy cella memoriaeben a keresztény temetőben (mint Sirmiumban), akár egy bazilikában (mint Savariában) őrizték őket. Az ereklyék elszállításával a

keresztény közösségeket legfontosabb kincseiktől fosztották meg.

A menekülés Radagaisus elől láthatóan nagyobb embertömegeket mozgított meg. 408-ban adtak ki egy rendelkezést, amelynek alapján következtetni lehet az illyricumi menekültek nagy számára. Kiderült ugyanis, hogy sok menekült kellemetlen helyzetbe került azáltal, hogy megfelelő igazolások hiányában rabszolgának fogdosták össze őket. A rendelkezés arra hivatkozik, hogy ez a helyzet már krónikussá vált, és egész Illyricumról beszél, mind a menekültekről, mind a helyben maradtokról. 408-ban tehát még mindig nem konszolidálódtak az állapotok, ami egyébként a foglyokkal és menekültekkel foglalkozó egyéb rendeletekből is kiderül. Fogoly rómaiakat valószínűleg Alarich is vitt magával Itáliába.

Legkésőbb 408 körül működött Pannonia Secundában Flavius Lupus szenátor, akinek az volt a feladata, hogy ellenőrizze a birtokadót, amelyet császári rendelet szerint a városfalakon folyó építkezésekre kellett fordítani. Ennek a provinciának a városai többnyire már rendelkeztek városfalakkal, mint pl. Sirmium, amelynek falait Ammianus már a 374-es évnél említi. Lupus pannoniai tevékenységét azonban korábbi időpontra is lehetne keltezni.

Miután a gót királyok, Alarich és Athaulf 408-ban elvonultak Itáliába, teljes sötétség fedi a pannóniai eseményeket. A 408-as évet követő két évtizedről mindössze annyit tudunk meg, hogy Zosimos (V, 46, 2) szerint 409 körül a katonai parancsnok bizonyos Generidus volt, aki a dalmatiai, noricum-i és felső-pannoniai csapatok élén bátor parancsnoknak bizonyult. A Notitiában Noricum Ripense és Pannoniai Prima ducatusai valóban egyesültek, ezért Generidus hatalmi területeinek pontos felsorolása Zosimosnál talán arra vezethető vissza, hogy a nyugat-római Illyricum provinciái közül már csak ezekben a provinciákban tudott Generidus bizonyos helyőrséget szervezni. Noricum Ripense és Pannonia Prima, amelyek a *Notitia* szerint közös dux parancs-

noksága alatt álltak, talán éppen Generidus vezetése alatt egyesültek. A táborhelyek kétszeres említése a *Notitiában*, amely arra mutat, hogy az illető provinciák csapatainak jegyzéke kompiláció, nem fordul elő a noricum-pannoniai ducatusban, ami ennek a fejezetnek viszonylag késői érvénye mellett szól.

Nem tudjuk, mennyi ideig állhatott fenn Generidus parancsnoksága. Az 5. század 2. és 3. évtizedében a hunok hatalmi területe lassanként mindinkább nyugat felé tolódott; ennek következtében Pannonia nemsokára a hunok szomszédságába került és az 5. század 3. évtizedében Pannonia egyes részei már valószínűleg hun uralom alá is jutottak. A hun birodalom központja 408 körül még természetesen az Al-Dunánál volt, mégpedig valószínűleg Dacia Ripensisszel szemben. A vandálok, a gótok és a Radagaisus keverék-népének nyugatra vándorlását Pannonián keresztül végső sorban mégis az váltotta ki, hogy a hunok hatalma egyre nyugatabbra tolódott.

Annak bizonyítékát, hogy Pannonia egyes részei legkésőbb 420/425 körül gyakorlatilag hun uralom alá kerültek, a krónikáiról Marcellinus comestól kapjuk, aki a 427. évhez megjegyzi, hogy a rómaiak visszahódították a hunok által 50 éve megszállva tartott Pannoniát. Nyilvánvaló, hogy Marcellinus az 50 éves hun uralmat Pannoniában 377-től számítja, tehát attól az időponttól kezdve, amikor Alatheus és Saphrac népei megvetették lábukat a birodalomban; ezek a „szövetségesek” ugyanis részben hunokból álltak. Azok a hunok azonban, akik 427 körül tartották megszállva Pannoniát, már aligha lehettek Alatheus és Saphrac hunjai, hanem maga a hun birodalom, amelynek középpontja éppen akkoriban tevődött át a Duna—Tisza síkságára. Ez abból is következik, hogy két évtizeddel később Attila azért panaszkolta be Margum püspökét, mert az hun fejedelmi sírokat fosztott ki a Margum előtti területen. Eszerint a 30-as években már a Duna—Tisza síkságán temettek el hun fejedelmeket.

Ilyen körülmények között Pannonia nagy területeinek szerződészerű átadását 433-ban egy gyakorlatilag már évek óta fennálló állapot jogi szabályozásának kell tekintenünk. Pannonia 433-as átadásából továbbá arra is következtethetünk, hogy 427-ben Pannoniát csak ideiglenesen sikerült visszahódítani. Valószínűnek látszik, hogy 427-ben Kelet-Róma és nem a nyugati birodalom hódította vissza Pannonia egyes részeit, mivel Marcellinus comes kelet-római szempontból állította össze krónikáját. Ezért, amikor a Nyugat-római birodalom 437-ben Sirmiumot átadta a keleti birodalomnak, ez valószínűleg csak a már fennálló állapot szentesítése lehetett. Abból, hogy 4 évvel azután, hogy Pannoniát a hunoknak átadták, még Sirmiumról tárgyalni tudtak, az a következtetés adódik, hogy a 433-ban szankcionált hun hódítás Pannoniában nem Sirmium környékét, hanem Saviát és a Drávától északra fekvő vidékeket érintette. Láttuk már, hogy az Alatheus-Saphrac-féle foederatusok túlnyomórészt Saviában telepedtek le. Pannonia kelet-római részről történt visszafoglalását nyilván azért lehetett az ötven évig tartó pannoniai hun uralommal kapcsolatba hozni, mivel Kelet-Róma 427-ben Sirmiumból kiindulva, a Dráva és Száva között kezdett hadműveleteket.

437 körül Pannonia legnagyobb része már a hunok birtokában volt. Négy évvel később, 441-ben, Attila meghódította a keletrómai birodalom dunai városait: megostromolta és bevette Ratiaria, Viminacium, Singidunum, Sirmium és Naissus városokat, és a Dunától délre egy öt nap járóföldnyi szélességű sávot kiürített. 447-ben a hivatalos hun — kelet-római kereskedelmi piacot is áthelyezték a Dunától Naissusba.

A hun uralomnak provinciáinkban való stabilizálódásával tulajdonképpen véget ér a Római Birodalom története a középső Dunánál. A hun birodalom összeomlása után a Duna menti területek a gótok uralma alá kerültek, akiket sorrendben germán, török, szláv és a Kárpát-medencében finnugor népek váltották fel. Pan-

noniában 455-ben megjelent ugyan Avitus császár, ennek a demonstratív hadműveletnek azonban nem voltak következményei. Még azt sem tudjuk, mennyire nyomult előre Avitus Itáliából. Délnyugat-Pannonia egy ideig még a keleti-gót Itáliához tartozott, Sirmium környékét pedig Kelet-Róma foglalta vissza még néhány-szor, amíg a 6. század vége felé végleg barbár (avar) kézre nem került.

4. A RÓMAIAK ÉS A RÓMAISÁG SORSA PANNONIÁBAN

Az események röviden vázolt menete, attól kezdve, hogy Valentinianus halála után a gótok és más foederatusok betelepültek a birodalomba egészen addig, amikor a hun birodalom Attila alatt legnagyobb kiterjedését érte el a Dunánál, sok szempontból természetesen még bizonytalan. Ez elsősorban a források megváltoztatásával magyarázható. A 4. század végi gazdag polemikus irodalom rendkívül értékes utalásokat tartalmaz a korabeli állapotokra, és az udvari költő, Claudianus alkalmi költészetéből ugyancsak meglehetősen pontos adatokat meríthetünk. Azután minden elnémul. A későbbi idő-ről csak rövid feljegyzésekkel és eltorzított hagyományokkal rendelkezünk. Pannoniának a legkorábbi foederatus-korszak alatti állapotát több író is ábrázolta konkrét képekkel, szenvedélyes hangon, alig negyedszázaddal később, a hunok pannoniái előrenyomulásáról viszont már csak véletlen adataink vannak olyan szerzőktől, akiknek a figyelme egészen más dolgokra irányult. A kortársak érdeklődésének eltolódása egyik jele annak, hogy Róma mind kevésbé számolt Pannoniával, mint a római birodalom részével. Jellemző, hogy Sidonius Apollinaris apósának, Avitusnak pannoniái vállalkozását (455) úgy ünnepelte, mint egy olyan terület visszahódítását, amelyet Róma már sok emberöltővel azelőtt elveszített (VII, 589). Prokopios számára Pan-

nonia már kihalt pusztaság volt (aedif. IV, 5, 9), ami ugyan semmi esetre sem lehetett igaz, mégis jellemző egy Iustinianus-kori bizánci író szemléletére. A Theodosius kora óta Pannonia elvesztéséről újra és újra elhangzó panaszok nemcsak a rómaiak Pannoniával kapcsolatos magatartására, hanem Pannonia helyzetére is jellemzők.

Sirmium a 420 körüli évektől sorsa és politikai hovatartozása szerint is a keleti birodalomhoz tartozott. Ezért Pannoniában az egyházi hierarchia kontinuitása is egyedül Sirmium esetében bizonyított.

A pannoniiai fejlődést a következő periódusokra lehetne osztani (Sirmiumot itt az említett okokból nem vesszük tekintetbe): 379–401: az Alatheus és Saphrac-féle gót – alán – hun foederatusok betelepődése, amely visszatérő nehéz krízisekhez és pusztuláshoz vezetett. 401–408: Pannonia gót és más barbár népek átvonulási területe lesz: a rómaiak elvándorlásának kezdete. 409 után: rövid nyugalmi időszak, kísérlet római helyőrség szervezésére. Kb. 420-tól kezdve: a hun birodalom lassankénti kiterjeszkedése Pannoniára, amelyet a provincia szerződésszerű átadása szankcionált 433-ban.

A pannoniiai provinciák 378-tól kezdve olyan sokat szenvedtek, hogy a 408 utáni rövid nyugalmi időszak csak korlátozott mértékben tudott hasznukra válni. A barbár foederatusok és a római provinciális lakosság visszatérő krízisektől terhes tartós együttélését, amelyet a kortársak ostromállapotként jellemeztek, a 401-től 408-ig tartó évek megpróbáltatásai követték, amikor a provincia mind északon, mind délen átvonulási területté vált. Azon, hogy a sors ennyi megpróbáltatása után a rómaiak közül sokan a menekülést választották és ezáltal mind a világi, mind pedig az egyházi közösségek élete halódni kezdett, senki sem csodálkozhat. A menekülés és elvándorlás Pannoniából a barbár-római együttélés két nehéz évtizede után kezdődött, és az avarok támadásáig szüntelenül folyt. Abból, hogy nem egy római csak az 5. században, sőt a 6. század elején

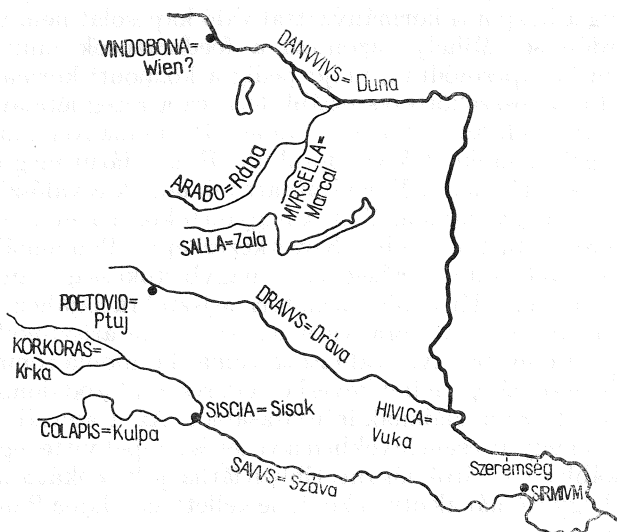
vándorolt el, még nem következik, hogy minden római kitartott az avarok megjelenéséig, de éppígy az 5. század első évtizedében történt elvándorlásokból sem következtethetünk arra, hogy ettől kezdve nem maradtak rómaiak a provinciában. Az 5. és 6. század a lassú elvándorlás korszaka volt; a legnagyobb elvándorlás azonban valószínűleg a legkorábbi volt. Nem feledkezhetünk meg közben arról, hogy Alatheus és Saphrac népének utódai Pannoniában maradtak, és a 408 után bekövetkezett viszonylagos nyugalom már csak egy megtizedelt római lakosságot érintett kedvezően.

A csoportonkénti elvándorlás és a szórványos menekülés kideríthető különböző forrásadatokból. Scarbantia római lakosainak meneküléséről, akik Quirinus ereklyéit magukkal vitték Rómába, már szóltunk. Időben valószínűleg egybeesik ezzel a Radagaisus előli tömeges menekülés; ezekkel a menekültekkel foglalkozik egy 408 decemberében kelt törvény. Amantius tetemét is ez idő tájt vitték Észak-Itáliába. Ugyanúgy, ahogy Quirinus a Via Appián lelt végső nyugvóhelyre, további pannoniai mártírok ereklyéi is Rómába és a Mediterraneum különböző városaiba kerültek. Ezeket a menekülők vitték magukkal, ami lényegében egyet jelentett a pannoniai keresztény közösségek felbomlásával. Az, hogy a keresztény kultuszépületeket Pannoniában a 4. század után is tovább használták, nem bizonyítja a pannoniai egyházközségek továbbélését, mivel a gótok és más barbár népek ariánus keresztények voltak, akik a düledező bazilikákat ismét használatba vették. Ezt egyelőre még csak a fenékpusztai nagy, erősített birtokközpont ún. II. bazilikájában sikerült bizonyítani. Természetesen nem állapítható meg egyértelműen, hogy egy-egy bazilika helyreállítása a barbároknak vagy pedig a helyben maradt rómaiaknak tulajdonítható-e. Ami Fenékpusztát illeti, ott a régebbi és újabb ásatások egy egészen sajátos leletanyagot hoztak felszínre, amelynek alapján nemcsak keresztényekre, hanem rómaiakra is következtethetünk. Ez az ún. keszthelyi kultúra

egy különleges koraavarkori régészeti csoport, amely mégsem vezethető vissza megnyugtatóan a helyi római-kori kultúrára. Azonban olyan leletek, mint pl. egy aranytű a BONOSA névvel azt bizonyítják, hogy Fenékpusztán egy római színezetű csoport élt. Ilyen szórványosan visszamaradt római volt az 5. században pl. lirina Szt. Antonius, aki az 5. század közepe táján született Valeria provinciában és mint árvát, nagybátyjához Constantiushoz, Lauriacum püspökéhez vitték. Constantius tehát már korábban kivándorolt Noricumba. Még később ment Leonianus Savariából Galliába. Bragai Szent Mártont ugyancsak pannoniai származásúnak tartják. Még maguk a langobardok is hurcoltak magukkal rómaiakat Pannoniából Itáliába, ha Paulus adatának hitelt adhatunk (II, 26). Utoljára a sirmiumiak költöztek el Salonába, akik közül néhányan 7. század eleji feliratokon szerepelnek.

A korán megkezdődött barbarizálódást és a rómaiak lassú elvándorlását tekintve könnyen érthetővé válik, hogy Pannonia ókori helynevei csak kivételesen maradtak fenn. A folyónevek természetesen a régiek (Danuvius=Duna; Dravus=Dráva; Savus=Száva; Sala=Zala; Arrabo=Rába, és ide kell még számítani a Marcalt, amely talán Mursellára megy vissza; még a barbaricum folyók neve is a régi: pl. Granua=Garam). Ezzel szemben máig élő római-kori helynevek csak Ptuj=Pettau (Poetovio), Sisak (Siscia), Raab (Arrabona, ennek a városnak a magyar neve azonban Győr), és talán, bár ez nagyon kétséges, Wien (Vindobona). Mindezek a helységek Pannonia peremén fekszenek. Még Sirmium neve sem maradt fenn a város nevéként: a Duna és Száva közti területet ugyan Sirmium után Srijemnek (németül Syrmien, magyarul Szörény, Szerémség) hívják, Sirmiumot magát azonban később nagy mártírról nevezték: magyarul Szávaszentdemeter, délszl. Mitrovica (Dimitrovica).

A Balkán római tartományaiban a helyben maradt romanizált népesség egyes csoportjai a hegyekbe húzódtak.

Ókori eredetű földrajzi nevek

tak és átvették a balkáni hegyi pásztorok életmódját; más csoportjaik védett völgyekben, vagy az adriai tengerparton csoportosultak. Pannonia földrajzi adottságai azonban még abban az esetben sem tették volna lehetővé a romanizált lakosság fennmaradását, ha ez a lakosság nagy tömegben helyben maradt volna. A rómaiak Pannoniából való elvándorlásának is mélyebb, Pannonia speciális fejlődésében gyökerező okai voltak. Talán sikerült kimutatnunk, hogy Pannonia provinciális társadalmának felső rétege, amely egyúttal a provincia egyetlen romanizált embercsoportja volt, létében messzeemenően függött a birodalmi kormányzat érdekeitől; sőt: a társadalom vezető rétegét épp az ebbe vezető réteggé, hogy akár a katonaságon keresztül, akár a birodalmi közigazgatás valamely ágának képviselőjeként provincián kívüli bevételi forrással rendelkezett. Ennek a rétegnek a létalapja következésképp csak addig volt adva,

amíg a központi kormányzattal való kapcsolat nem vált kérdésessé. Mihelyt azonban a foederatusok mint új elem bekapcsolódtak, majd pedig a központi kormányzattal az összeköttetés lazább lett, ez a réteg létalapját veszítette el. Ez volt az oka, amiért Pannonia romanizált rétegei lassanként kivándoroltak. Ehhez járul még egy fontos körülmény. Már rámutattunk annak a valószínűségére, hogy Pannoniában a nagybirtokok jelentős része császári birtok volt. Következésképp Pannoniában nem volt számszerűleg erős nagybirtokosság, amely Gallia vagy Hispánia szenátori arisztokráciájához hasonlóan helyben maradva a barbár törzsi arisztokrácia egyenrangú társává válhatott volna. Pannonia romanizált felső rétege mind kevésbé vett részt a birodalomnak és saját provinciájának irányításában. Az a szociális réteg, amely az eseményekben a vezetős szerepet vitte, egyre inkább a barbárokból állt. Ebben láthatjuk az okát annak is, hogy Rómának olyan korán le kellett mondania Pannoniáról.

Pannonia romanizált lakóinak egy része a hun uralom fénykorában önként, vagy kényszerből Attila szolgálatába állt. Ez egyúttal az illyricumi rómaiak utolsó esélye is volt, hogy bekapcsolódjanak az események irányításába és ily módon őrizték meg vezető szerepüket. Mint ismeretes, Attila udvarában nagy számmal gyűltek össze pannoniaiak is. A Nyugat-Római Birodalom utolsó császára is olyan körből került ki, amely sirmiumi származású volt és Attila pártjára állt. Priskos beszél egy viminaciumi kereskedőről, aki csinos kis teóriával szolgált arra vonatkozólag, miért állt át a hunok táborába. Illyricum romanizált lakosságának az 5. század közepe felé nem maradt más választása, mint hogy a hunok táborába álljon át, akiknek szükségük volt szakemberekre és ezeket valószínűleg jól meg is fizették. Ez az „agylopás”, amely Rómát végső soron tehetséges emberektől fosztotta meg, a hun uralom alatt élő romanizált réteg számára mégis az egyetlen lehetőség volt, hogy megakadályozza felbomlását, ha csak rövid időre

is. A hun birodalom összeomlása után ezeknek a romanizált elemeknek menekülniök kellett. Valószínűleg Szt. Severinus is így érkezett Noriciumba, ahol szerteágazó ismeretségét ugyan hasznosítani tudta a romanizált lakosság érdekében, Attila táborával kapcsolatos múltját azonban titokban kellett tartania. A hun birodalom széthullása így hozzájárult a pannoniai romanizált lakosság felbomlásához is.

A romanizált elemek az 5. században valószínűleg mindinkább az erősített városok falai mögött gyűltek össze. Szerepe volt ebben a közös nyelv (a latin) összetartó erejének is. Rendkívül fontos az a megfigyelés, hogy a pannoniai városokban csak a 6. században lehet kimutatni barbár leletanyagot. Ebből természetesen az is következik, hogy a római lakosság maradékai csak az 5. század folyamán tudták tartani magukat a pannoniai városokban. Ugyanilyen fontos szimptóma az is, hogy az 5. századból hiányzik mindennemű datálható római jellegű lelet; mindaz, ami az 5. századra keltezhető, kimondottan barbár jellegű. Ez a hiány a lassú elszegényedés és az ipari termelés visszaszorulásának a következménye. A termelés mennyiségileg csekély volt, amiből egyrészt a leletek kis száma, másfelől a régi formákhoz való ragaszkodás következik. Mivel így az 5. század római leletanyagát nem lehet elkülöníteni a 4. századitól, nehéz a romanizált lakosság megfigyeltetésének és elszegényedésének számszerű és régészeti úton való bizonyítása is. A déli és nyugati provinciákból származó importáruval már nem találkozunk.

Ezek alapján arra a gondolatra juthatnánk, hogy az 5. században ismét szóhoz juthatott a helyi, kelta és illyr nyelvű bennszülött lakosság. Az őslakosság helyi nyelvének szívós továbbélése ugyanis a Duna-vidéken is bizonyítható. Hieronymus még ismerte hazája illyr nyelvét (Comm. in. Isaiam VII, 19); az illyr névadás nyomai Dalmáciában a középkorban is bizonyíthatóak, Kelet kolostoraiban pedig trák liturgiát is bevezettek. Dardania falusi lakói még a késői 5. században is trák

4

neveket viseltek; a későbbi császár, Iustinus két úti-társának a neve Zimarchos és Ditybistos volt; valódi trák nevek, amelyek még a szlávok honfoglalása idején is használatban voltak a Balkánon. A falusi lakosság azonban a 4. század végétől kezdve egyre jobban elkeveredett a barbárokkal, és hiányoztak az anyanyelv tudatos megőrzésének politikai feltételei is. A latin nyelv a provinciális felső réteg számára nemcsak a szociális helyzet jele, feltétele és eszköze volt, hanem a menekülések idején nyilvánvalóan egyúttal kohéziós erőt is jelentett. Ugyanúgy, ahogyan az Alföld szarmatái az 5. század második felében még kimutathatók, később azonban nyomtalanul beolvadtak a gepidákba és az avarokba, a kelták és illyrek is beolvadtak a későbbi hódítók tömegébe, aminek az volt az oka, hogy a hosszú római uralom folyamán nemcsak régi kultúrájukat adták fel fokozatosan, hanem nyelvüket sem állíthatták, mint önálló államiságuk eszközt, közösségi életük szolgálataiba.

IRODALOM

Az összefoglaló műveket, kézikönyveket és forráskiadványokat *Pannonia a korai császárság idején* c. könyvünk irodalomjegyzékében soroltuk fel. Itt csak a kifejtetteket közvetlenül alátámasztó néhány forrásra és a legújabb munkákra hivatkozunk.

I. FEJEZET

1. A háború kitörését megelőző tárgyalásokról és az új provinciák tervéről Mócsy A.: *Acta Classica* 7 (1971) 84 skk; a háború irodalmát lásd a következő pontban.

2. A rendkívül nagy modern irodalomból csak a legújabbakat idézzük: Marcus korának monográfiája A. R. BIRLEY: *Marcus Aurelius* (London 1966). Az Itáliáig ható nagy betörés vitatott időpontjáról A. R. BIRLEY: *Provincialia*, *Festschrift* R. Laur-Belart (Basel 1969) 214 skk. Lásd még a háború egyes időrendi kérdéseiről BARTA G., BALLA L. és B. ANGYAL K. cikkei az *Acta Classica* 7 (1971) kötetében és FITZ J.: *Arheološki Vestnik* 12(1968) 43 skk.

3. Commodus koráról FITZ J.: *Les Syriens à Intercisa* (Bruxelles 1972) 45 skk.

4. A Severus-kor utolsó áttekintése FITZ J. előbb idézett munkájában olvasható. Septimius Severus kikiáltásának előzményeiről G. ALFÖLDY: *Bonner Jahrbücher* 168 (1968) 112 skk, A. R. BIRLEY: *uo.* 169 (1969) 247 skk. és FITZ J.: *Alba Regia* 10 (1969) 69 skk.

5. A korszak háborúiról FITZ idézett munkája (3. pont), lásd még FITZ J.: *Ingenuus et Régalien* (Bruxelles 1966) és R. GÖBL: *Regalianus und Dryantilla* (Wien 1970). A Gallienus-kori éremkincsekről B. SEY K.: *Archaeologiai Értesítő* 98 (1971) 196.

6. A 3. sz. második felének története dunai vonatkozásokban csak részlettanulmányok hosszú sorában található meg. Alap-

vető ALFÖLDI A.: Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jhs (Darmstadt 1967) és R. SYME: Emperors and Biography (Oxford 1971). Az itt elmondottakat forráshivatkozással fejtem ki az Aufstieg und Niedergang der Alten Welt II. kötetében (Berlin — sajtó alatt).

II. FEJEZET

1. A municipalizálásról Acta Archaeologica 21 (1969) 348 sk, a canabaeek beolvadásáról Acta Antiqua 20 (1973), 133 skk; Antonius Peculiarisról Acta Archaeol. 25 (1973) 382.

2. A keletiekre vonatkozó forrásanyag megtalálható BARKÓCZI L.: Acta Archaeol. 16 (1964) 257 skk, a keleti bevándorlásról BALLA L.: uo. 15 (1963) 236 és legutóbb FITZ J.: Les Syriens à Intercisa (Bruxelles 1972).

3—4. A feliratos anyag lelőhely szerinti áttekintését BARKÓCZI előbb idézett munkájából vettük. Az -iana helynevekről RADNÓTI A.: A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 1955, 492 skk, a beneficiarius-állomásokat felsorolja DOBÓ Á.: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien (Budapest 1968) 159 skk. Az építési feliratokról GABLER D.: Archaeol. Értesítő 93 (1966) 20 skk. A városias életmódról WELLNER I.: Építés és Építéstudomány 2 (1971) 327 skk, KISS Á.: Roman Mosaics in Hungary (Budapest 1973) stb.

5. A késői sigillatákról GABLER D.: Archaeol. Értesítő 95 (1968) 211 skk; Bayerische Vorgeschichtsblätter 31 (1966) 123 skk; 33 (1968) 160 skk. A névadás romanizálódását lásd BARKÓCZI fent idézett (2. pont) munkájában.

6. A pannoniai kultuszokról Septimius Severus alatt ALFÖLDY G.: Acta Antiqua 13 (1961) 109 skk, Silvanusról Pauly-Wissowa Realencyclopädie Supplement-Band IX (1962) 741 skk, legutóbb FARKAS Z.: Acta Classica 8 (1972) 95 skk. A dunai lovasistenpár emlékeit összeállította D. TUDOR: Corpus monumentorum equitum Danuviorum (Leiden 1969).

7. A keleti kultuszokról V. WESSETZKY Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn (Leiden 1962), v. ö. G. GRIMM: Die Zeugnisse ägyptischer Religion (Leiden 1969) 62. 94 sk. és P. SELEM: Godišnjak Centara za balkanološka ispitivanja IX/7 (Sarajevo 1972) 5 skk. KÁDÁR Z.: Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn (Leiden 1962). Mithrasról NAGY T.: Archaeol. Értesítő 89 (1962) 281 sk., Dolichenusról TÓTH I.: Acta Archaeol. 25 (1973) s. a.

8. A görög nyelvemlékeket csak Ausztria területéről állította össze A. BETZ: Wiener Studien 79 (1966) 593 skk. Mitológiai domborművekről ERDÉLYI G.: Acta Archaeol. 13 (1961) 89 skk; Acta Ant. 14 (1966) 211 skk, E. DIEZ: Carnuntum-Jahrbuch 1963—64. (1965) 43 skk; Actes du VIIIe Congr. Internat. d'Archéol. Classique, Paris 1963 (Paris 1965) 209, KÁDÁR Z.: uo. 381 skk. Iskolákról MÓCSY A.: Acta Archaeol. 21 (1969) 372 és egy új felirat: Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 1 (1968) 81. Sírversekről SZILÁGYI J. Gy.: Archaeol. Értesítő 90 (1963) 189 skk.

III. FEJEZET

1. Probus és Galerius pannoniai tevékenységéről a források helyek: Aur. Victor Caes. 37,4. 40,9—10. Epitome 37,4. SHA v. Probi 18,8. 21,2. Eutrop. IX., 17,2. Euseb. chron. 224a (Helm). A szőlőtelepítési felirat: CIL III 10275. A Csörsz-árokrol SOPRONI S.: Archaeol. Értesítő 96 (1969) 43 skk, (valamivel későbbi datálással). A 284—375 évek háborúiról forráshivatkozásokkal lásd MÓCSY A.: Cumania 1 (1972) 94 skk.

2. Az eseményekről lásd az előző pontban hivatkozott tanulmányomat. A carnuntumi császártalálkozóról J. MOREAU: Carnuntum-Jahrbuch 1960 (1962) 7 skk, a Licinius-tákról KÁDÁR Z.: Folia Archaeol. 12 (1960) 132 skk, egy újabb lelet Arheologija 3/1 (Szófia, 1961) 47 skk. Az igazgatási reformokról I. WEILER: Beiträge zur Verwaltung Pannoniens zur Zeit der Tetrarchie (Situla 8, Ljubljana 1965).

3. Az erődítésekről BARKÓCZI L.: Intercisa I (Budapest 1954) 49 skk, NAGY T.: Budapest Műemlékei II (Budapest 1962) 101 és SOPRONI S. előkészületben levő összefoglalása Valeria limeséről.

4. Magnentius dél-pannoniai hadmozdulatairól J. ŠAŠEL: Živa Antika 21 (1971) 205 skk, a szarmata háborúról GABLER D.: Archaeol. Értesítő 98 (1972) 232 skk.

5. Valentinianus erődítéseiről SOPRONI S. készülő munkája; egyelőre lásd tőle Limes Romanus-Konferenz (Nitra 1959) 131 skk, Studia Comitatus I (1972) 39 skk és MÓCSY A.: Folia Archaeol. 10 (1958) 89 skk. A 375-el záródó éremleletekről LÁNYI V.: Acta Archaeol. 21 (1969) 33 sk, B. SEY K.: Folia Archaeol. 20 (1969) 63 skk.

IV. FEJEZET

1. A III. fej. 1. pontjához idézettekén kívül a nagybirtokokról HARMATTA J.: *Antik Tanulmányok* 18 (19171) 264 skk; 19 (1972) 52 skk. A parndorfi villáról MÓCSY A. *Adriatica, Miscellanea* G. Novak (Zagreb 1970) 583 skk.

2. A belső erődökről a teljes régebbi irodalmat adja SÁGI K.: *Acta Ant.* 18 (1970) 147 skk. Gamzigradról MÓCSY A.: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Budapest 1970) 111 skk. Heténypusztáról egyelőre SOPRONI S.: *Archaeol. Ért.* 97 (1970) 310; 98 (1971) 271.

3. A városok állapotáról BALLA L.: *Archaeol. Értesítő* 90 (1963) 75 skk, SZ. PÓCZY K.: *Budapest Régiségei* 21 (1964) 62 skk. Sopron római falairól SZ. PÓCZY K.: *Archaeol. Értesítő* 94 (1967) 137 skk.

4. Sirmiumról bőséges új anyaggal és a régi kutatások összefoglalásával a Sirmium I—II (Beograd 1961) kötetei tájékoztatnak. Sopianae temetőiről FÜLEP F.: *Archaeol. Értesítő* 89 (1962) 23 skk; 96 (1969) 3 skk. A savariai császári palota aulájáról egyelőre TÓTH E.: *Dissertationes Archaeologicae — Régészeti Dolgozatok Ser. II*, 1 (Budapest 1972). A késői temetők korszerű összefoglalása LÁNYI V.: *Acta Archaeol.* 24 (1972) 53. skk.

5. A keleti pénzek forgalmáról LÁNYI V.: *Archaeol. Értesítő* 97 (1970) 58. Az *Expositio totius mundi* szerzőjéről N. PIĞULEWSKAIA: *Byzanz auf den Wegen nach Indien* (Berlin 1969) 46 skk. A kereskedelem céljára épült burgus felirata: ILS 775.

6. A pannoniai egyháztörténet mérvadó feldolgozása NAGY T.: *A pannoniai kereszténység története* (Budapest) 1939. A szentélyrombolásokról MÓCSY A.: *Soproni Szemle* 10 (1956) 346, a fertőrákosi Mithraeumról legutóbb TÓTH I.: *Soproni Szemle* 25 (1971) 214 skk, 322 skk. A brigeiói augursír: BARKÓCZI L.: *Acta Antiqua* 13 (1965) 255 skk. A keresztényüldözésekről és a mártírok kultuszáról R. EGGER: *Der heilige Hernalgoras* (Klagenfurt 1948), a „négy megkoronázott” vértanúról SIMONYI D.: *Acta Ant.* 8 (1960) 165 skk.

7. Az előbbi ponthoz idézettekén kívül: NAGY L.: *Pannonia Sacra* (Szt. István-Emlékkönyv, I. Budapest 1938), Sirmium I—II (Beograd 1971), RIU 76—86, FÜLEP F.: Pécs római kori emlékei (Budapest 1964) és SÁGI K.: *Acta Ant.* 9 (1961) 397 skk.

8. A ládikaveretek összeállítása GÁSPÁR D.: Spätrömische Kästchenbeschläge in Pannonien (*Acta Antiqua et Archaeol.* XV, Szeged 1971). A polgárdi tripusról ERDÉLYI G.: *Archaeol. Értesítő* 45 (1931) 1 skk, a pécsi császárbüsztről ERDÉLYI G.: *Antik Tanulmányok* 8 (1961) 137 sk. A berkasoői sisakok: M. MANOJLOVIČ—MARIJANSKI: *Kasnorimski Šljemovi iz Berkasova* (Novi Sad 1964).

V. FEJEZET

Az e fejezetben tárgyalt korszak eseményeit legutóbb VÁRADY L. könyve dolgozta fel: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens* (Budapest 1969), vö. azonban MÓCSY A.: *Acta Archaeol.* 23 (1971) 347 skk, és NAGY T.: *Antik Tanulmányok* 18 (1971) 69 skk. a könyv módszerét és eredményeit illető alapos kételyekkel.

1. Amantius püspökről máig alapvető R. EGGER: *Römische Antike und Frühes Christentum I* (Klagenfurt 1962) 57 skk.

2. A késői idők pénzforgalmáról SOPRONI S.: *Folia Archaeol.* 20 (1969) 69 skk. A *Notitia Dignitatum* bonyolult problémájának egy részét alaposan feldolgozta D. HOFFMANN: *Das spätrömische Bewegungsheer* (Düsseldorf 1969).

3. Az elmenekülésekről és a kereszténység továbbéléséről ALFÖLDI A.: *Szent István-Emlékkönyv I* (Budapest 1938), és NAGY T.: *Regnum* 6 (1947) 244 skk, valamint J. WILKES kéziratban levő tanulmánya, amelyet a szerző szívességéből említhetek. *Flavius Lupusról: The Prosopography of the Later Roman Empire I* (Cambridge 1971) 521 sk.

4. Az ún. kontinuitás-probléma újabb irodalmának áttekintése BÓNA I.: *Acta Archaeol.* 23 (1971) 265 skk. *Severinus és Attila kapcsolatáról* BÓNA I.: *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 265 skk.

MAGYARÁZÓ SZÓJEGYZÉK

(Álló betűkkel különböztettük meg a modern szakkifejezéseket és azokat a latin vagy görög szavakat, amelyeket mai értelmükben az újabb kor alkotott.)

A szójegyzékben nem szereplő szavakat lásd *Pannonia a korai császárság idején* című, e sorozatban megjelent kötetünk szójegyzékében.

adlocutio — A császár ünnepélyes keretek között tartott beszéde katonáihoz.

akta — Lásd mártírakta.

arpennis — Galliai (kelta) területegység = fél iugerum. Innen a francia arpent = „hold”.

augur — Az etruszk eredetű madárjósolás jóspapja. A provinciák városaiban a municipális tisztségek közé tartozott.

Augustalis — A császárkultuszt — az Augustus kultuszát — ápoló municipális papi testület tagja. A legtöbb városban a meggazdagodott libertusok nyerték el ezt a tisztséget.

Augustus — Lásd tetrarchia.

aula — A későantik császári paloták fogadóterme.

barbaricum — A Római Birodalom határán túl eső, barbárok lakta terület római kori elnevezése.

bazilika — A pogány időkben a „basilica” hosszánégyszögű, legalább egyik végében emelvénnel ellátott csarnok, amelyben a közélet és a bíraskodás egyes aktusai folytak. Feltehetőleg az alaprajzi hasonlóság folytán az elnevezés átment a keresztények templomaira, amelyeket a 4. sz.-ban a profán bazilikákhoz hasonló alaprajzzal építettek meg.

Caesar — Lásd tetrarchia.

cella trichora — „Háromkaréjos cella”, az ókeresztény temetőkapolnák egy jellegzetes alaprajzú változata; három félköríves apszisból és egy négyszögű bejáratú részből áll, kb. lóherelevél alakú alaprajza volt.

christogramm — A kereszténység első legális és egyértelmű jelvénye, szimbóluma, a görög khi (= X) és rhó (= P) betűk kombinációjából, amely Krisztus nevének első két

betűjét jelentette. Vitatott, hogy ezt a jelet rajzoltatta-e Constantinus katonái pajzsára a döntő milviusi ütközet előtt („e jelben győzz”). Maga a X + P betűk kombinációja már korábban is előfordult különböző görög szavak rövidítéseként.

Constitutio Antoniniana — „Antoninus (= Caracalla) császár rendelete”, amellyel a Birodalom minden szabad, és más szempontból sem hátrányos helyzetű lakójának megadta a római polgárjogot. A rendelet csak egy nagyon töredékes egyiptomi papíruszon maradt ránk, tartalma és érvényességi köre ezért még erősen vitatott.

consularis — „Konzuli rangú”. Magasabb rangú helytartók egyik rangosztálya a későrómai igazgatásban.

corrector — „Rendező”. Alacsonyabb rangú helytartó a későrómai igazgatásban.

curialis — „curia-beli”, azaz a városi tanács (curia) tagja, a decuriók későrómai összefoglaló elnevezése.

decennalia — „Tízéves (ünnepségek)”, a császár uralkodásának tizedik évfordulóján.

dies imperii — „A hatalom napja”, a császár kikiáltásának vagy trónra lépésének napja.

dioecesis — A későrómai igazgatási reform a korábbi provinciákat kisebb tartományokra szabdalta, egyben pedig tartománycsoportok többféle fokozatát hozta létre. Több provincia alkotott egy diocesiset, amelyek praefecturákban tömörültek.

dux — A későrómai igazgatási reform a helytartóságok katonai és polgári jogkörét szétválasztotta. A provincia hadseregének „vezére”, dux-a független volt a polgári helytartótól (consularis, corrector, praeses).

epigráfia vagy epigrafika — A feliratok olvasásával, kiegészítésével, értelmezésével, egyáltalán történeti forrásként való felhasználásával foglalkozó tudomány. Különösen fontos segédtudománya a római provinciák kutatásának, mert sok szempontból a feliratok az egyedüli írásos forrásaink.

equus singularis — Az első század végén felállított különleges lovasalakulat Rómában, amely a császár közvetlen kíséretét alkotta és a provinciákba is elkísérte. Később helytartók is rendelkezhetek ilyen „egyes lovasokkal”, némely esetben gyalogosokkal is (pedites singulares).

foederatus — Foedus-szal, szövetséggel rendelkező nép. Ezt a legrégebbi római diplomáiban már alkalmazott jogi formát használták a későrómai időkben egyes barbár népekkel fennálló kapcsolatok megfogalmazására is.

imperator — „Hadvezér”, a római császárok hivatalos megnevezésében az első helyen álló cím. Ettől függetlenül kivívott győzelmek után a hadsereg a császárt „imperátor-

nak kiáltotta” ki; ezeknek a kikiáltásoknak (adclamatio) a sorszámát külön feltüntették a császárok címei között. *interpres* — „Tolmács”. A helytartói officiumba beosztott hivatalos tolmács.

iugerum — Római területegység = 0,252 ha.

ius Italicum — „Itáliai jog”, a provinciák egyes városainak adott adózási kiváltság, amely abból a fikcióból indul ki, hogy a város földje itáliai föld, azaz adómentes.

latifundium — Olyan nagybirtok, amelynek önálló, a szomszédos városok alá nem rendelt igazgatása van, tehát különálló territoriumot alkot. Átvitt értelemben az óriásbirtokokat is így nevezzük.

lituus — Az augur kampós végű rövid botja.

magister militum — A későrómai hadseregrészek parancsnoka, a legmagasabb katonai rendfokozat.

mártíra — A keresztény vértanúk perének leírásából kialakult vallásos irodalmi műfaj. Eredetileg nem tartalmaztak többet, mint a kihallgatás jegyzőkönyvét és a vértanúság lefolyásának tényszerű rögzítését, amelyet más keresztény közösségek épülésére terjesztettek. Ezek a leghitelesebbek. A mártírakták többsége azonban erősen kiszínezett, csodás elemekkel vegyített formában maradt ránk, gyakran többféle, eltérő változatban, amelyekben a hamarosan kialakuló irodalmi sablonok következtében is sok a kétes elem. Kritikai megrostálásuk a 17. sz.-ban kezdődött a bollandisták ma is tartó működésével.

officium consularis — „A helytartó hivatala”. Vezető alkalmazottaikat a tartomány legióinak katonáiból válogatták.

phallikus — A phallosz-t (hím vesszőt) hangsúlyozó ábrázolásmód.

portorium — A vámszervezet elnevezése. Egy-egy portorium több tartomány — előbb bérlők, majd császári hivatalnokok által irányított — vámszervezetét egyesítette.

praefectura — Lásd dioecesis.

praefectus legionis — A legió parancsnoka (legatus) után rangban következő, szintén az egész legió felett álló, lovagi parancsnok, eredetileg *praefectus castrorum* („táborparancsnok”). Gallienus reformja után ezek a lovagi rangú parancsnokok váltak a legiók tényleges parancsnokaivá.

praefectus praetorio — A későrómai igazgatási reform előtt a praetoriánus gárda parancsnoka Rómában és egyúttal a császári hivatal vezetője; a lovagrend hivatali pályafutásának csúcsa. A reform után egy-egy provincia-csoportot p. p. igazgatott, innen a nevük: *praefectura*.

praeses — „Helytartó”. Már a 2. sz.-ban használatos volt, mint a helytartók gyűjtőneve, a későantik időkben pedig a polgári helytartók egyik rangosztálya.

praetoriánus — A Rómában állomásozó cohors praetoriák

katonája. A római hadsereg legelőkelőbb alakulata, amelynek gyakran volt alkalmá beleavatkozni a birodalmi politikába.

ripa — „Part”. A folyami határ limesének elnevezése.

Spruchbecher — „Mondásos pohár” (német). A rajnavidéki faze-kasipar egyik jellegzetes terméke, fekete vagy vörös mázas edényre fehér mázzal felvitt mondás díszítette (pl. „ad innom”, „élj boldogan” stb.).

sztélé — Görög szó: szabadon álló, egy kőből faragott síremlék, eredetileg minden más hasonló kő is (pl. határkő).

tegula — Tetőfedő cserép. A római cserép kb. 50×35 cm nagyságú, két hosszanti oldalán peremmel ellátott téglá volt.

tetrarchia — „Négyes uralom”. Diocletianus elgondolása szerint a birodalom kormányzása két Augustus és az alájuk rendelt két Caesar kezében oszlott volna meg úgy, hogy a két Augustus önként visszalép, a két Caesar pedig Augustusszá válva egy-egy Caesart vesz maga mellé; ezáltal az uralom folyamatosságát és a zökkenésmentes uralomváltást biztosítani lehetett volna. A mesterkélt alkotmány a két első Augustus lemondásával lényegében kudarcot vallott. Az Augustus alá rendelt Caesar intézménye azonban a 2. sz.-tól kezdve egyre inkább rendszeres volt.

vir perfectissimus — „Tökéletes férfiú”. A későrómai rangosztályoknak (az egykori „kegyelmes”, „méltóságos”, „nagyságos” címekhez hasonlóan) a rangot jelölő címeik is voltak. A viszonylag alacsony rangú dux pl. v. p. volt, majd Valentinianus alatt vir clarissimus („nagy hírű férfiú”) lett.

TARTALOM

Előszó	5
I. fejezet. A dunai válságok és az illyricumi szoldateszka	7
1. A nagy háború kitörése	7
2. A markomann-szarmata háború	12
3. A külpolitikai rendezés és a védelmi reformok. Pannonia kulshelyzete	18
4. Új békeidőszak. A Severusok és Pannonia érdek közössége	25
5. A válságok időszaka. Illyricum előznlése és a sir- miumi junta kísérletei	31
6. A sirmiumiak új taktikája és a válság megoldása	39
II. fejezet. A második virágkor. Konjunktúra és összeomlás	45
1. Pannonia municipalizálása	45
2. A keletiek bevándorlása	52
3. A konjunktúra a feliratok tükrében	57
4. A konjunktúra élvezői. A katonai társadalom és vezetői	62
5. Import és utánzás. A helyi vonások feladása ..	71
6. Silvanus és a pannoniai istenvilág	76
7. Új vallási áramlatok	82
8. A rómaiság látszata és az összeomlás	87
III. fejezet. A dunai határ a későantik korban	95
1. Az illyricumiak a Birodalom élén. Új védelmi rend- szer	95
2. Gazdasági és igazgatási reformok. Constantinus és az illyricumiai utóvédharca	103
3. Rómaiak és szarmaták a gótok ellen. A későrómai erődrendszer	107
4. Belháború Dél-Pannoniában. A szarmata kérdés új rendezése	115
5. Valentinianus limesépítkezései. A régi szomszédok utolsó háborúja	122

7561
2
16

IV. fejezet. Az utolsó virágkor	131
1. A nagybirtokrendszer kialakulása	131
2. A belső erődök problémája	137
3. Társadalmi és földrajzi súlypont-eltolódások	142
4. A virágzás új központjai. Szociális különbségek és uniformizálódó életmód	148
5. Az exportáló Pannonia	153
6. Pogányság és kereszténység. Pannonia mártírjai	157
7. A keresztény egyház és emlékei	164
8. Arisztokratikus művészet és kultúra	172
V. fejezet. A „sötét korszak” kezdete	177
1. A gótok előzőnk Illyricumot. Alatheus és Saphrac népe Pannoniában	177
2. Rövid békeidőszakok. A hanyatlás kezdete	181
3. A magára hagyott Pannonia és a hunok	188
4. A rómaiak és a rómaiság sorsa Pannoniában	193
Irodalom	201
Magyarázó szójegyzék	207

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia. Műszaki szerkesztő: Kovács Gábor

A kötetsterv: Urai Erika munkája. — Terjedelem: 10,6 A/5 ív. AK 51 k 7477.

74.171 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

PRINTED IN HUNGARY

